

Сывсэлмонсей зсэг ма арагчүт:
күм байрсаза, үсэг дүрс нывсандтсе дамдзсени.

ПЬЕР БУАСТ, францаг лексикограф.

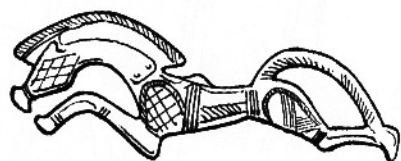
MAX АУТ

6

2002

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОВЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фарида ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2002

МАХ ДУТ 6 '02

Джиппы уагд цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2002

НОМЫРЫ ИС:

<i>БИЦЪОТЫ</i> Гриш. Уыцы бæстæм, Нанамæ. Роман. Дарддæр	5
<i>БОЦИТЫ</i> Алыксандр. Æрдæгхæлд уарди. Æмдзæвгæтæ	63
<i>ДЖИМИТЫ</i> Хайырбег. Уазæджы хай. Царды нывтæ	72
<i>ХЪОДАЛАТЫ</i> Герсан. Æрхæндæг рæнхъытæ. Æмдзæвгæтæ	84
<i>ПУХАТЫ</i> Алыксандр. Сойдзырагъ. Æмдзæвгæтæ	88
<i>БЫГЪУЫЛТЫ</i> Къола. Хъуыдытæ	91
<i>ХОЗИТЫ</i> Макар. Æмдзæвгæтæ сабитæн	95

ТÆЛМАЦТÆ

Псаломтæ	100
<i>РАФАЭЛЬ</i> Альберти. Булæмæргъ, иунæгæй зарыс. Æмдзæвгæтæ	105

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>ХЪАЗИТЫ</i> Мелитон. Ирон хæзна. Дарддæр	109
<i>Агъниан</i> . Лæгæн йæ райгуырд æмæ йæ амæлæт. Таурæгъ	128

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	130
---------------------	-----

АРВИСТОН	141
----------	-----

УÆЛÆМХАСÆН	149
------------	-----

ТЕДЕТЫ Георги	174
----------------------	-----

ТЫДЖЫТЫ Юри	175
--------------------	-----

УЫЦЫ БАЕСТÆМ, НАНАМÆ*

Роман

Б

екайы куыд ссарæн ис, Галка уый бацамыдта Бухарæн æмæ йын ныффæдзæхста:

— Бекайы аизæр куы фенис, уæд æвзæр нæ уайд. Исты æрхъуыды кæн, цæмæй йæ дзыхыл хæца.

— Чиныджы тыххæй цы загъта, уыдон мын иууылдæр афæзмыдтай? Мацы мæ бамбæхс.

— Цы мæ фехъуыстай, æндæр ницы.

— Чиныг дæ фыст нæу, загъгæ, йæ дзыхæй схауди?

— Комкоммæ афтæ нæ загъта, фæлæ йын уæдæ æндæр хуызы дæр куыд бамбарæн ис?

— Æвæстиатæй цауын хъæуы Бекама æмæ афтæ: иумæ сæм бацаудзыстæм, иумæ йæм байхъусдзыстæм, æз чи дæн, уый хъуамæ ма базона. Уый дын иу бакæнинаг хъуыддаг. Ис ма ноджыдæр иу кæнинаг хъуыддаг æмæ уымæн дæр фæстæдæрма æргъæвæн нæй.

— Ацы хабæрттимæ баст?

— Æрдæбон дæм кæй æрбаййæфтон, уый у, рагæй кæй агурын, уыцы чызг.

— Марусы рагæй агуырдайт?

* Дарддæр. Райдайæн журналы ацы азы 5 чиныджы.

— Йæ ном мын æрдæбон загъта. Куыддæр æй ауыдтон, афтæ... Зонд зæрдæмæ, зæрдæ зондмæ æмæ мын мæ хъусы æрбадзырдтой: «Ацы чызг дæ амонд у!» Æмæ иугæр афтæ рауади, уæд змæлынай хуыздæр хос нæй.

«Чызг Сафонкамæ цы бар дары, уый нæ зоны, — ахъуыды кодта Галка. — Мæнæ тифтырыкъо. Нагъ, иблис у».

— Хъуыддаг сырæздзæн, ууыл дæ зæрдæ дарыс?

— Мæ зæрдæ куы ницæуыл дарин, уæд мæм кой дæр нæ рауадаид.

— Æмæ дын кæд туг хæстæг у, дзæбæх уал æй базон.

— Галка, хуырым æнхъæл мын дæ?

— Ома, зæгъын, кæд ын уарзон ис... Кæд искæимæ загсгонд у?

— Гъе, гъе, уыдæттæ та мын Галка базондзæн. Мæ зæрдæ мæм афтæ дзуры: рæхджы Ацце нæ хæдзарæй рафæндараст кæндзæн минæвæрттæ, ды сæ хистæр, афтæмæй!

Йæ къух уæззауæн батылдта Галка:

— Ахæм хъуыддæгтæ аразынмæ нæ фæгæрзарм дæн.

— Йæ ускурыны æмгъуыдтæ кæмæн аивгъуыдтой, ахæм æфсымæры тыххæй куыд базмæлис, афтæ базмæлын дæ бахъуыди Галка..

«Æрдумæ дæр мæ нæ дары, куыдзы тугæй æхсад!» — Бухаримæ фемдзастæй та йæхи хизын байдыдта Галка.

— Мæн уадз, дæ хорзæхæй.

Галкайы маст схæлбурцъ ласта, банкъардта, ам йæ коммæ кæй нал бакæсдзæн. Йæ цæстытæ æддæгуæлæ авæрдта æви сæхи æгъдауæй аныхæстысты. Уартæ кæд уыди, фæлæ та ауыдта: Сафонкайы æрмтты чызджы къухтæ бамбæхстысты, узæлæнтæ, æргом дудутæ... Бухар цы ныффæнд кодта, уыцы хъуыддаг сырæза, уый Галкайы цæст нæ бауарздзæн. Æмæ сабыр, фæлæ фидар хъæлæсæй загъта:

— Ам æндæр искæй агур, мæнæй дын ницы пайда ис.

— Нагъ, Галка. Æндæр æххуыстæнæг нал бацагурдзынæн.

— Бухар лидзæгау акодта йæ цурай, дуаргæронæй ма йæм æрбадзырдта: — Згъорын, æвгъайуаг рæстæг сæфы.

* * *

Æмдзæрæны 23 уаты дуар бахоста Бухар.

— Мидæмæ рахиз! — айхъуыста лæппу, æмæ йæ зæрдæ фæкъæпп ласта, цыма зонгæ чызджы хъæлæс ацахстой йæ хъустæ.

Къасæрæй рæвдз бахызти Бухар, фæлæ дуар куыд сæхгæдта, уый нал бамбæрста — йæ акомкоммæ урсæмбæрзт стъолы фаллаг фарс кæсæны раз бадти Фæрдыг. Бæмбæджы цъуппæй йæ рус сæрфæгау æркодта, уый дæр ма ауыдта Бухар. Фыдбылызæй хизæг къæрцхъус уæвыны миниуджытæй хайджын уыди Бухар, æмæ йæ чызг цалынмæ цæстыдзагæй нæма ауыдта, уæдмæ фæстæмæ фæзылдаид, йæ фæдыл ма рауадаид, фæлæ йæ нал райæфтаид.

Æнæуи Бухар Фæрдыджы нал æрæмысы, фæлæ знон институтмæ Галкамæ куы бауад, кæнæ мæнæ ныр æмдзæрæнмæ куы æрбахызт, уæд йæ зæрдыл куыннæ æрбалæууыд, ууыл бадис кодта. Байрох дзы ис бынтондæр, зæронд хæлмаджы носæу æй ницæмæуал дардта. Ныр дæр æй ницæмæ æрдардтаид, фæлæ Марусимæ иу уаты кæй цæрынц, уый йæ зæрдæйæн ррисаг æлхыскъау фæци.

— Бухар?! — удаистæй фæстади Фæрдыг, ныздзынæг æм ис.

— Бухар дæн, Бухар, Фæрдыг, — йæ хъалæс фæлмæн рауади æмæ дзы хъуамæ Фæрдыджы уазал зæрдæ æртайа. — Фыны мæ нæ уыныс. Æмдзæрæнмæ дæм фæзындтæн.

Пудрæйы æвдылд бæмбæджы цъупп йæ уырзты, афтæмæй къух йæ риуыл авæрдта Фæрдыг, зæрдæ куы ныццæлхытæ ласы, уæд къух йæ хъахъхъæнæг, йæ сабыргæнæг.

— Мæнмæ?! Æцæгæй дæр мæнмæ?!

— Уæдæ æндæр кæмæ? — загъта Бухар æмæ стъолы цурмæ бакъахдзæфтæ кодта.

— Æмæ афтæ нæ ахъуыды кодтай: цы цæстгомæй ма балæудзынæн йæ цуры?

— Афтæ дæр загътон... Уартæ кæдæй мæ зæрды уыдис...

— Мæнæ диссæгтæ!.. Æвæццæгæн, дæ мæ фыны уынын, æндæр куыд æнцæд дæн. Афтæ дæ...

Фæрдыджы рустæ цыма фæдзагдæр, фæуæззаудæр, фæбынмæзæбулдæр сты. Уæртæ йыл бохъхъыр дæр фæбæрæг.

— Ардæм цыдтæн æмæ, зæгъын, иунæг куы разынид, изæры тезгъо акæнынмæ йæ цæттæйæ куы баййафин. Фæрдыг, æддæмæ акæсæм. Дæ хæлбурцъытæ скалдзынæ.

Бухар йæхицæн дзырдта: «Марус нæ куынæ æрбаййафид. Хъуамæ нæ ма æрбаййафа. Уымæн уæвæн нæй».

— Фæрдыг, æз дæм кæрты лæудзынæн. Туджджынтæ дæр ма ныхасмæ æрцæуынц.

Æмдзæрæн æмæ институты иумæйаг кæртмæ ныххызти Бу-

хар. Амдзæрæнмæ æввахс тротуарыл гæдыбæлæсты бынты ацыди. Бæласы аууон балæууыд æмæ банхæлмæ касти.

Бухар æмæ Фæрдыг институты кæртæй ахызтысты Фаскомцæдисон паркмæ. Нырма йæ тала бæлæстæ афтæ бæрзонд нæма уыдысты. Изæры хуры тынтæ судзаг æлхысчъытæ нал кодтой. Урсбуар тала бæрзы бын цъæхзæлдаг кæрдæгыл сæхи æруагътой.

— Ды уæ чызджытимæ изæры тæзгъомæ куыннæ фæраст дæ? — Марусы кой сæм куы рауайд, зæгъгæ, æнхæлæй йæ афарста лæппу.

— Нæ чызджытимæ истытæ кæндзынæн, фæлæ ма мæм, Бухар, ды цæмæн фæзындтæ? — галиу къухы армæй йæ цæсгом амбæрзта Фæрдыг, иу хæкъуырцц дзы сирвæзти, дыккаг. Æртыккаг хæкъуырцц нынныхъуырдат. Йæ кофтæйы дысæй фындзыкæлмæрзæн фелвæста, йæ цæстытæ дзы амбæрзта. — Цæмæн ма мын сæ æрæфтыдтай мæ зæрдыл?

Киноныв «Тарзаны» кæцыдæр сери фенынмæ билетмæ рады лæууыди Бухар. Билеттæ уæйгæнæн рудзынгмæ бахæццæ, уæд ын ацы тыппыррус Фæрдыг афтæ: «Дыууæ билеты ма нын райс!» — йæ фарсмæ лæууæг чызгмæ ацамыдта æмæ йæм æхца æрбалæвардта. Бухар чызджытыл йæ цæст æрхаста æмæ сæ алы хуызы дæр абарста. «Æдылы, ахæм рæсугъды раз кæй нæ разындзæн, уый куы æмбарид, уæд йемæ нæ сæмбал уайд», — йæхинымæр бауайдзæф кодта тыппыррус чызгæн. Кинотеатрмæ бахызтысты æртæйæ иумæ. Пъырыпъыфарæзты къухы æхца авæрдта лæппу. Æнхæлдта, сæ астæу сбаддзæн, фæлæ саулагъз чызг афтæ сарæхсти, æмæ тыппыррусы Бухарæй йæхи æхсæн фæкодта. Чызджытæ цардысты уырыссаг зæронд усмæ. Уырдаæм сæ фæхæццæ кодта Бухар. «Тарзаны» серитæй ма уый фæстæ иумæ цалдæр фæдтой. Иуахæмы Фæрдыджы æмбал чызг Афинæт загъта: «Мæн уадзут ацы хатт». Бухар загъта: «Нæй, никæй уадзæм!» Уыцы бон Бухар Афинæты пълалтойы дзыппы аивæй атъыста гæххæтты гæбаз тыхтытæй, фыста йæм: «Хуыцаубоны æз æмæ ды хъæумæ кæй нæ ацаудзыстæм, уый Фæрдыг ма базонæд». Рагацау цин æвзæрста Бухар: Фæрдыг хъыгдарæг сæ нал уыдзæн æмæ Афинæтмæ хъусынай бафсæддзæн. Фæлæ ма зыдта: чызг иунæгæй йæхи уды æвджид куы баззайа, уæд ыл йæ тæлтæг зонд æмæ йæ тæвд туг ахæм арт бафтаудзысты, дыууæйæ дæр æмсыгъд кæм бакæной æмæ се 'ртхутæг кæм сæмхæццæ уа.

Хуыцаубоны фæссихор Бухар бахоста чызджыты фатеры дуар.

«Афинæт иуæг куы разынид!» — ахъуыды кодта лæппу æмæ йæ буарыл æнахуыр æхсызгон хъарм æруылæн ласта, фæлæ йæ уайтагъд фæсмон фæцагайдта. — Нагъ, мæхиуыл хæцын куынаæ базонон, уæд мæ бæсты æмгæрон дæр нал æруадздзæн Афинæт». Цымæ мын бинойнагæн нæ бафидауид, зæгъгæ, алы чызгмæ не 'ркæсы — Афинæтмæ уыцы цæстæй дæр æркасти.

Уырыссаг зæронд ус бадти тыргъты стъолы уæлхъус, йæ цуры — гом чиныг, йæ сыфтæ ныгтар сты, йæ ныхмæ бадти Афинæт. Зæронд ус чиныг рæвдз кæй бафæлдæхта, йæ æддаг цъары фыстытæ йын йæ къухæй кæй æрæмбæрзта, уый бафипайдта лæппу. Афинæт уыди бæлццонарæзт, йæ кæттагуæлфад туфлитæ пудрайæ цагъд.

Хæдзарæй рахызтысты дыууæйæ. Хæрæндонмæ нæ бакуымдта Афинæт, киноныв феныны æмгъуыд аргъæвта æндæр бонмæ. Паркмæ бахызтысты æмæ, адæм арæхдæр кæм змæлыдысты, уымыты фæтезгъо кодтой. Бонрухсæй Бухарæн хæрзизæр загъта. «Кæд ма фембæлдзыстæм?» — бафарста йæ лæппу. «Искуы... Иу афæдзы фæстæ, — бахудти чызг. — Рæстæг рацæудзæн, тынг, тынг мæ æрымысдзынаæ æмæ сæмбæлдзыстæм». Чызджыты фатерæй здæхгæйæ Бухар йæхицæн дзырдта: «Æппындæр мæ коммæ куыннæ бакасти. Иу хатт ма сæмбæлæм æмæ дæм æркæсдзынæн». Къуырийы астæу та сæм бамидæг. Хæдзары баййæфта Фæрдыджы. Дыууæ сынтæгæй — иу афтид. Чызг загъта: «Афинæт фæтæргай æмæ йæ хуыссæнтæ аласта. Ахæм хивæнд адæймагыл никуы сæмбæлдтæн. Уæвгæ йæ æмбарын хъæуы — йæ зæронд усимæ слымæн. Кæддæрты йемæ аргъуанмæ дæр ацыди».

Бухар Афинæты ссардта мединституты æмдзарæны. Уый йын афтæ радзырдта: «Фæрдыджы ды æрæджы базыдтай, уый дæ рагæй зоны. Дæ уындмæ йæ былыцъæрттæ хордта, «Тарзанмæ» билетмæ куы лæууыдтæ, куы дæ ауыдта — йæ цин арвы бын нал цыди. Уæртæ, дам, ис, рагæй кæй уындмæ бæллын... Æмæ дæ æз мæхирдыгæй фæкодтон. Цытæ мын ныддзырдта! Сыхæгтæ йæм æрыхъуыстой...» «Мæн Фæрдыг куы ничердыгæй æндавы, — сдзырдта Бухар. — Уый кой — нал! Уый бæсты ма мын зæгъ: кæд сæмбæлдзысьæм?» «Нал сæмбæлдзыстæм», — загъта Афинæт æмæ йæ лæугæ фæуагъта. Бухары хъуыдытæ тылдысты Афинæты фæдыл, йæ мæстæлгъæд хъуыдытæ, йæхицæй ныддомдта: «Фæцу йæм, фæлæ дæхи лæгъстæгæнæджы бынаты ма сæвæр. Куыдзæмгад

дæ скодта æмæ дзы дæуырдыгæй дæр хъуамæ маст бацæуа. Фæцыди йæм, æмæ та йыл чызг бабылысчыл. Æмæ йын Бухар сусæгтæ дзурæджы хъæлæсæй загъта: «Дæ хабæрттæ куыд рауайдзысты, нæ зонын. Фыдæлтыккон зæронд усимæ дæхи сбастай, уый зондæй дæ цард аразыс. Советон институты стипенди исыс, æмæ дзы фæскомцæдисон взностæ дæр бафидыс, аргъуаны та дзы мысайнагтæ раттыс».

Уымæй Бухары маст не ссыди æмæ æвæстиатæй Фæрдыгмæ балæууыди. Лæппуйы судзгæ монцтæ æрыхъал сты æмæ сын иу арты æнæ басудзгæ нал уыди, æмæ йын дзырдта: «Фæрдыг, цъити тæмæнтæ калы хуры руаджы, Йæ æрттывд мæнг у, йæхи-мидæг æм уазал йеддæмæ ницы ис. Цъитийы æндæвдæй басыдтæн, Фæрдыг, æмæ мæ батав. Басудз мæ!..» «Æмæ дын дзы хуртæ æмæ мæйтæ куы кастысты Афинæтæй, йæ аууон куы фестадтæ», — алхыскъ æй ласта Фæрдыг. «Хур дзы нæ кæсы, Фæрдыг, мæйау уазал у. Йæ кой дæр дæм мауал рауайæд», — дзырдта Бухар, чызджы буары хæмпусдæр рæттæ агуырджой лæппуйы къухтæ, æнгуылдзтæ систы æгънæджытæ-сæхтæджытæ уæгъдгæнæг. «Ма мæ фесаф, Бухар, — лæгъстæ кодта Фæрдыг, йæ гæртт-гæртт цыди, иумæ кæм судздысты, уыцы арт ууыл дæр сирвæзти. — Цалымæ нæ байрæджы, ауадз мæ... Бухар, сомбон цы уыдзынæн...» Лæппу та йæ афтæ бамбæрста: «Мауал мыл бацауæрд, бармыдултæ мæ кæн, басудз мæ...»

Уый фæстæ Бухар сæмбæлди æнрдæр чызгыл, лæгъстæтæ йын бахъуыди, фæлæ йын æртасыди. Уымæ йын иу арты судзын фæадджындæр æмæ нал фæзынд Фæрдыгмæ.

— Бухар, æнхъæлдæн æмæ мæм нæ хъусыс, — сдзырдта та йæм Фæрдыг.

— Загъыс: цæмæн ма дæм фæзындтæн? Фæзындтæн дæм, афтæ рауад.

— Иуахæмы мæ фарстай, кæцæй дæ базыдтон, уымæй. Уæ хъæуæй чындз хастам. Хъазты балалайкæйæ цагътай. Куыд комæгæс дын уыди. Хъазты фæзмæ-иу рахызтæ æд балалайкæ... Уый фæстæ дæ ансамблмæ райстой.

— Фæрынчын дæн, хæдзары мæ нал ауагътой.

— Æхгæд цæстæй-иу базыл мæ сæр æрæвæрдтон. Æд балалайкæ куыд кафыс, уыцы ныв-иу сног. Мæ хуыссæг-иу фæлыгъди. Царды цы диссæгтæ вæййы. Кинотеатры кассæмæ лæугæ дæ ауыдтон, æфсæрмы дæр нал — дæ уæлхъус фегуырдтæн.

Фæрдыджы бафхæрдтон, загъгæ-иу, Бухармæ кæддæрты йæ зæрдæ сдзырдта, фæлæ йæ уыцы хъуыды риссаг æлхыскъ ни-куы акодта. Йæ фыд Аццейы ныхæстæ-иу æрбаймысыди: «Со-вецки власты хæрзтæ кæуылты сты, фæлæ, гъе, сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы æмбар кæй рахуыдта, уымæй фæрæдыд».

«Чызг йæхæдæг йæхи куы саслам кæны, — хъуыды кодта Бухар. — Кæйдæр лæппуйы роны куы быра, уæд ын Кæсæджы молломæ дæр хос нал разындзæн».

Бухарыл рæстæг уæгъды ивылди æмæ тыхсти. Фæрдыджы узал зæрдæимæ фæуагътаид, фæлæ Марусы фæндæгтыл къæппæджытæ æвæрын хъæудзæни. Æмдзæрæнмæ дæр-иу æнæ æрбауайгæ кæм фæуыздæни, æмæ йæ кæйдæр æххуыс ма бахъæ-уа, уымæн уæвæн нæй. Фæрдыгæн ныфс цы фæуа, йæ зæрдæйыл ахæм рухсы тæпп хъуамæ сæмбæла, бахъуаджы сахат ын уый цæстытæ дæр æмæ хъустæ дæр фестид, æвæдза. Буар-æмбуар æм бабадти Бухар, рахиз къухæй йын йæ фæсонтæм ныхилгæ-фæлмæн æвнæлдтытæ райдыдта. Чызджы бæгънæг цонг æрсæрфта къух, риуы бынмæ æнувыд ныхæст акодта кофтæ-йыл, чызджы рустæм — хъыздыгæнаг ныхылдтытæ, уый фæстæ йын дыууæ къухæй йæ сæр æрбазылдта, æмæ былтæ былтыл аныхæстысты, хъæддых былтæ рацахстой фæлмæн былты æмæ сæ цъырдой...

— Ныууадз ма! — асхуыста йæ Фæрдыг. — Сцъæх уыздыс-ты ма былтæ.

Бухар фестæди, загъта:

— Аизæр афтæ фæуæд. Мæ рæстæг ацы изæр дæр минуттæй барст рауади. Зындзынæн дæм. Æмбæлдзыстæм.

9

Авданмæ та Галка æмдзæрæнмæ æрбарвыста, æрбауай мæм, загъгæ. Æнхæлдта, йæ митинджы архайджытæм иугай сид-тысты сæхимæ, йæ ныхмæ сæ фæцардыдтой, ныр сæ æрæмбырд кодтой, æмæ йын ныртæккæ йæ пакъуы ацæгъддысты. Æппæты рогдæр тæрхоныл куы баззайа, уæддæр ын диплом — мучъу!

Авдан æрдуйы бæрц дæр йæхи аххосджын нæ хуыдта. Аф-æдзы дæргъы фæкуыстай колхозы, фæззæджы де 'фтиаг исынмæ бацыдтæ, бух нымайæны къæбæлтæ иуырда-миннардæм акъуырццытæ кодта æмæ дæм радзырдта: «Дæхæдæг ма хæсджын дæ». Æмæ уый дæр ма загъ. Йæ хæстæг æрвад

Мызурыбын шахтæмæ ныххызти, кæд уым иу капекк бакусин, зæгъга, æмæ сын сæ цæхæрадоны æртыккаг хай ачъепп ластой. Æмæ уыцы кой дæр ма скæн.

Авдан деканаты къæсæрæй куы бахызти, уæд Галка фестад æмæ йæ размæ рауади, йæ пинджаччы дзыппæй дыдæгътагонд гæххæтт фелвæста, Авданы хæлафы дзыппы йæ атыыста æмæ зæгъта:

— Гæххæтты цы фыссын, уый-иу бакæс. Марусы ссар æмæ йæ уый дæр бакæсæд, уый фæстæ йæ мургай бакæндзынæ, бамбæрстай?.. Дæхи тыххæй та... Фæлварæнтæм дæхи цæттæ кæн, кæд æрсабыр уаиккой. Ацу, Марусы æвæстиатæй ссар.

Институты кæрты Авдан бакасти Галкайы къухæйфыстытæ: «Marus, Galkajy kæbinety ci fæmidæg, uycy adæjmagæj dæxi qaqqæ. Demæ nyxas dæd kuy akodta, æмæ jæ zærdæ nicæmæj baruxs. Nicæuyl bacauærdzæn. Kom yn kuy næ radtaj, uæd dæ skæfgæ kændzæn».

Гæххæтт йæ хæлафы дзыппы атыыста, цыди, æмæ йæ хъуыдыты Галкаимæ схъуырдухæн. Марусæн кæмæй тæрсы, уый чи у? Авданы цæстытыл æй иучысыл цæуылнæ ауайын кодта? Кæмæй йын фæтарст, уый кæд ахæм абырæджы мыггаг у, уæд чызджы уæлхъус балæууын нæ хъæуы? Авданмæ æххуысмæ фæсидти æмæ цы? Уыцы иблисæй дæхи хъахъхъæн зæгъдзæн Марусæн, æндæр ницы? Исты зонд ын цæуыннæ ацамыдта, цæуылнæ дзы бадомдта: «Чызджы фыдбылызæй бахизын хъæуы, æмæ дзы дæхи иуварс ма алас». Æниу Марусæн йæхимæ цæуылнæ фæсидти æмæ йын лæгæй-лæгмæ исты уынаффæ?..

Уыцы митинджы фæдыл радзур-бадзуртæй дарддæр Авданы истæуыл асагъасы бон кæй нал фæци, уый йæм ныр бахъардта. Ныр йæ хъуыдытæ Марусы фæдыл аивылдысты. «Æххуыс æй кæй хъæуы, Марус, æвæццæгæн, ацы хатт ууыл басæтдзæн, — йæхинымæр фæлгъуыдта йæ хъуыдытæ Авдан. — Иубон мæм нæ уатмæ куы 'рбацыд, уæддæр æй бæгуыдæр хъуыди ме 'ххуыс. Цымæ мын цы зæгъинаг уыди? Чиныг, дам, ныффыстай, дæ хъысмæт ныккуыддæртæ æмæ дын де 'рхорд дæ чиныг йæхи номыл рауагъта. Цыдæр ахсджиаг зæгъинагтæ хурмæ ракалинаг уыди, фæлæ сæ уæлæмæ не суагъта». Марусæй та йæ хъуыды сæ хъæуккаг Бекамæ агæпп ласта. Уымæ дæр цыдæр ахсджиаг зæгъинагтæ куы уыди. Йæ фыццаг къæрцц æгæр карз дæр ма рауади. Комкоммæ Галкайæн афтæ: «Уыцы чиныджы ныффыстæй искæд бон фæсмойнаг фæуыдзынæ». Ам

дæр та чиныджы кой. Кæс-ма, чиныджы койтæ фæрсæй-фæрстæм авæрдтой æртæ адæймаджы. Æнахуыр фæныгъуылæнтæ, къуырцдзæвæнтæ, авддуары мидæг æмбæхсæнтæ. Дæлдзæхы бæстæйы Бæлгъуыры нымæхст бынæттæ...»

Амæй размæ Авданмæ Марусæн цы зæгъинагтæ сæвзæрд, уыдон ын рæхджы норст цæхæры узал æртхутæг фестдзысты. Æмæ та йæм афтæ фæкасти, цыма та сæ зæгъыны рæстæг ралæууыд.

Марусæй фæстæмæ иннæ æртæ чызджы сæ уаты байæфта. Сæ иу чиныг хъæрæй касти, иннæ дыууæ йæм хъуыстой. Фæлварæнтæм сæхи афтæ фæцæттæ кæнынц иумæты царæг студенттæй бирæтæ. Æмдзæрæны кæй нæ бафæнды, уыдон та уæгъд аудитори бацахсынц, æмæ къордæй сæхи цæттæ кæнынц. Арæхдæр-иу чызджытæ бакъорд сты, Авдан сæм-иу йæ хъус æрдардта — чи сæ-иу рæдзæ-мæдзæ кодта, чи йæ цъындаимæ архайдта æмæ-иу уыдоныл дисы бацыди: «Чиныг чи фæкасы, уый ма гъа, фæлæ дзы иннæты сæртæм та, цымæ, цы бацæуы?»

Авданæн чызджытæ йæ зæрдиаг ныхас дæр хъазынырдæм здæхтой, ныккалдтой-иу ыл, кæй дзых сæ цы карста уайдзæфæй, æлхыскъæй.

Авдан худæндзастæй чызджытæй алкæй дæр ауыдта æмæ афтæ:

- Чызджыты хуыздæр кæм ис?
- Лæппуты хуыздæр æй аскъæфта.
- Аскъæфта! — лæппуйы цæсгомыл хъуынтыз мигъ абадти.
- Æнхæлдæн æмæ ницы фехъуыстай?
- Макæ, хъазгæ кæнут.
- Хъазынтыл стæм.
- Иу хъынцъымы хъастæ уæ куы никай цæсгомыл зыны...

Кæдæй-уæдæй мын мæ зæрдиаг ныхас хъусут. Марусæн йæ хабæрттæй кæцыдæр цъар уайы. Кæддæр-никад нæ алкæй дæр æххуыс бахъæудзæн.

— Мах дæр дын зæрдиагæй зæгъæм — дыууæ æхсæвы ам нæ уыди, фæдисы фезгъор, зæгъгæ, ахæм уавæры стæм, фæлæ кæцырдæм фæдисы цыдæуа, уый дæр нæ зонæм.

— Йæ адджын хæстæджытæй кæд искай базыдта æмæ дзы æрбайрох стут?

— Ахæм бæлвырд хабæрттæ дзураг нæу.

— Цы нырхæндæг дæ, Авдан? Рæхджы йæ ардæм хъæуы. Чи зоны: «Уæлæ цары — фиу, Марус æмæ Авданы амонд — иу».

— Гьер-иу цытæ фæлæхурут? Цыдæр цъæхдзаст-скъуыд-чылæн удыгагайы хуызæн чызджы акъаддæртæ кæн... — загъта Фæрдыг.

— Зонын æй, ноджы ма мæ цæстытæ кураггаг сылйы цыртты хуызæн. Фæлæ мын зæрдæ хорз ис, хорз, — худти Авдан.

Æмдзæрæнæй ахызти Авдан, фæлæ кæдæм фæцæуа? Кæм агура Марусы? Кæй бафарстæуа? Бæлвырд хабæрттæдзураг, дам, нæу. Дисы та йæ бафтыдта Марус: «Адонæй æппындæр никуы никæмæн ницы... Мæнæн та уæд парчы куыд загъта? Кæуыл баууæндон, мæ хъуыды кæмæ баулæфон, иу ахæм адæймагыл никуы сæмбæлдтæн. Мæн равзæрста ахæм адæймагæн, ома кæд исчи ме 'ууæнчы аккаг у, уæд æрмæстдæр Авдан. Æмæ йæ дзыхæй скауди: «Æз дæн адæмы знаджы чызг». «О, æбуалгъ æфхæрд, мæгуыр Марус! Йæ сусæгтæ йæхæдæг рахъæр кодта æмæ йæ уд ауад. Æмæ мæ цурæй лидзæг фæци. Нæ мыл баууæндыд, нæ мыл дары йæ зæрдæ. Йæ фыд знаг у, Советты бæстæйы æппæт адæмы знаг. Хъодыгонд æрцыди. Æмдзæрæны кæимæ цæры, уыцы æртæ чызгæй алкæмæн дæр знаг у. Куыд къæрцхъусæй йæ цæрын хъæуы, иунæг къуыхцыйы бар дæр ын нæй. Æмæ цымæ институтмæ та куыд баирвæзти? Чи зоны, фæсмон æй хæры: цæмæн мын схъæр кодта йæ сусæгтæ?..»

Студенттæ æмдзæрæнæй горæтмæ арæхдæр цы уынгты айвылынц, уыдонмæ йæ хъус дардта Авдан. афтæмæй куыдфæнды къæхдзæфтæй цыди.

* * *

Марус чындзыцыд кæй нæма уыди, уымæй дарддæр дзы ницыма зыдта Бухар, уæддæр йæхицæн фидарæй скарста: «Ацы чызг хъуамæ нæ хæдзайраг бауа!» Хъуыддаг цæмæй сырæза, уый тыххæй æхсæв-бон нал бахынцдзæн, куысты рæстæгæй дæр-иу ратондзæн. Йæ фыццаг зонд уыди: хъуыддаг æгъдауæй арæзт æрцæуæд. Йæ фыд, Галка æмæ ма æрвадæлтæй дыууæ лæджы арвитдзæн минавæрттæ. Фæлæ йе 'фсымæр Бадрийы минавæрттæ цы рацу-бацуты æмæ радзур-бадзурты ахæсты фæсты, уыдæттæ йæ зæрдыл æрлæууыдысты æмæ, Марус сæ цары бынмæ кæд бакъæхдзæф кæна, уымæн снысан кодта цыбыр æмгъуыдтæ. Æвæстиатæй уал æй базонын хъуыди, чызджы сæрыл хъæддыхæй чи сдзура, ныхмæ æрлæууыны ныфс кæмæ разына, ахæм къабазæй йын чи ис, уыдоны. Галка загъта:

«Йæ бинонты хабæрттæ куыд рауадысты, уый нæ зонын. Фæзæгъынц: сидæр у». Студенттæй йын уыди, институты цардмæ йæ хъус чи дардта æмæ йыл хабæрттæ чи 'мбæлын кодта, ахæмтæ, Марусы курсы лæппутæй иу — Битта. Уый руаджы дæр чызджы царды хабæрттæй бæлвырдæй ницы базыдта. Студентты номхыгъды афтæ фыст цыди: «Рохсаева Марус Бабоевна». Йæ дæлбар кусджытæй иуæн бафæдзæхста Марусы тыххæй йæ зæрдæ цæмæ æхсайдта, уыдæттæ сбæрæг кæнын. Горæты Адристы бюройы дæр нæ разынд ахæм адæймаджы кой. Уыцы мыггаджы чызджытæй ма иуæн уыди ахæм ном, æрмæст уымæн йæ фыд хуынди Габо. Ам Бухары бахъуыди Биттайы æххуыс дæр, кæд сарæхса, уæд Фæрдыджы æххуыс дæр. Сарæхсæнт, базонæнт, йæ зæрдæ цæмæ æхсайы, уыцы хабæрттæ. Бирæ цыдæртæ йæ фæндыд базонын: æмдзæрæнæй иунæгæй кæд рацæуы, цы хъуыддаджы фæдыл? Кæдæмыты ахæццæ ваййы? Йæ тезгъо-æмбæлттæ чи сты?

Биттайы цæст Марусыл не 'рхæцыди дыууæ боны дæргъы, йæ фæдтыл дæр ын нæ фæхæст. Паддзахадон фæлваранты рæстæг æрбахæццæ, фæсарибардæр æмæ уал, æвæццæгæн, йæ хæстæджытæй искæмæ æрбынатон. Фæлæ йын æнæ фæзынгæ нæй. Чингуытæ республикон библиотекæйæ исæг уыди, уый зыдта Бухар...

Марус проспекты Ленины фæзы трамвайæ куыд æрхызти, афтæ йæ Бухар ауыдта æмæ бульвары бæлæстæй иуы ауон балæууыд. Чызг фæзыл цæхгæрмæ æрбауади æмæ библиотекæйырдаæм ныззылди. Тарморæ хъуымац хызын йæ рахиз къухы уæззауæн хаста, йе'нæкъуызгæ згъоргæ-тагъд къахдзæфтæй иу иннæйы æййæфта.

Бухар чызгæй йæ цæст нал аскъуыдта æмæ хатыдта: азгъорын æй фæнды, фæлæ йæхицæн уыцы бар нæ дæтты, æмæ цыма йæ къæхтæ ивæзаг цъыфы фæныгъуылынц, йæ къахист фæхъуызы. Уæртæ тротуарæй æрхызти уæрæх азмæлæнмæ, уым — цæуджытæ къаддæр. Йæ хызыны, æвæццæгæн, чингуытæ, уыдон ратдзæн, æндæртæ райсдзæн æмæ фæстæмæ хъуамæ тагъд фездæха.

Бухармæ афтæ касти, цыма йæ хæрздаст цæсгом йæ урс-арæх сæрыхъуынтæй бафæлурс ваййы, æмæ йæ сæрыл æркодта тарцъæх теглахуд. Мынæгсырх хæдоны æдде æрбакодта урс æмæ сау чырынтæ пинджак. Мынæгсырх хæдонæй йæ уадултæ басырхвæлм ваййынц. Ацы хатт йæ зæрдæ йæхиуыл дардта,

знат æууæлтæй йæм хъуамæ мацы бафиппайа Марус, йæ хъустыл уади, чызджы хъæлæс куыд ныффæлмæн уыдзæн...

Марусимæ цыма æнæнхъæлæджы сæмбæлдысты, чызг йæ уæззау хызынимæ библиотекайæ уынгмæ рацæуæн тыргътæм куыд рахызти, афтæ дыккаг уæладзыгæй асинтыл æруади Бухар, дуар ын фегом кодта, иуварс алаæууыд æмæ загъта:

— Табуафси, ахиз.

Марус æм иу хъуынтъыз дзагъул фæласта æмæ амбæхстысты йæ цæстытæ. Ахызти уынгмæ æмæ та лæппумæ æрбакаст, ацы хатт фæрухсдзаст:

— Бузныг...

Уыцы фæлмæн ныхасæй лæппуйы зæрдæ барухс.

«Йæ хызын ын райсон», — загъта йæхицæн Бухар æмæ уæздан ныхасæй афтæ бакодта:

— Иуварсæй чи кæса, уый цы зæгъдзæн, æри-ма дæ хæссинаг.

— Нагъ, нæу уæззау.

— Марус, рæдийыс, — сдзырдта Бухар. — Мæн хорз уавæры не 'вæрыс. — Хызыны бостыл фæхæцыди. — Мацуал сдзур, суадз æй.

— Омæ дзы ницы ис, — чызг хызыны бостыл фидардæр ныххæцыд.

— Фæуæд, иумæ йæ хæсдзыстæм. — Бухары армæй фæцæйлыгъдысты хызыны бостæ, фæлæ фæцарæхсти, сæ къухтæ буар-æмбуар куы аныхæстысты, уæд лæппуйы æнгуылдзтæ сæхи сивæзтой æмæ чызджы хæмпусуæларм къух æрсæрфтой.

— Дæ хъарутæ мыл æвзарыс? — Марус æм йе 'ргом аздæхта, лæгъстæгæнæджы къул фæкодта йæ сæр. — Ауадз мæ.

Фемдзаст уой, чызг уымæй йæхи хызта, уæддæр ын Бухар ауыдта йæ цæстытæ æххæст гомæй, адджын монцты арт ыл бафтыдтой, фыцгæ туджы судзгæ уылæн йæ буарыл анхъæвзта, йæ лæгъз хæмпус рустæ йын йæ мидхъуыдыты дæндагдзæфтæ кодта, йæ къухтæ цыма йæхицæй нал сты æмæ йæм куы аирвæзой, йæ цæстытæ æргом джигултæ кодтой дидинагфæлыст кофтæйы бын.

— Марус, цы 'фсон дын ис, цæмæн мæ лидзыс? — фарста Бухар. — Базон уал мæ, базон. Мæхи дæ уацар бакæндзынæн, фæлвар мæ, хурсудзæнæй мæ судз. Уæвгæ мæ куы ницуал баззади, уæд ма мæ судзгæ дæр цы бакæндзæн...

— Фæстаг фæлварæнтæ дæттын мæ бауадз... Кæд мæ не 'мбарыс...

— Æппындæр ницуал дзурдзынæн, — загъта лæгъстæхъæ-
лæсæй лæппу. — Уæлæ трамвайы иннæ æрлæууæнмæ иумæ
ацæуæм æмæ уым сбæддзынæ. Кæд иу сым дæр скæнон...

— Иронау кæд не 'мбарыс? Мне предстоит сдача госэкза-
менов!

— Фæнды мæ, хæрзгæнæг дын кæй дæн, уый куы базонис,
фæлæ мын мæ ныхас ницæмæ дарыс. Цыбырæй дæ фæрсын:
ды дæ Рохсаты Бабойы чызг Марус, афтæ нæу?

— О.

— Рохсатæм ма ис ноджыдæр иу Марус. Уый фыды ном та
у Габо. Гъе, Габойы чызг Марусы тыххæй мæ цыдæртæ базон-
нын фæнды æмæ йæ дæуæй хуыздæр чи хъуамæ зона.

— Цавæр Марус ма нæм ис? Æз ахæмы нæ зонын, — чызг
атъæпп кодта хызыны бостæ, фæлæ нæ феуæгъд сты. Прос-
пекты фаллаг фæрсты трамвай сцæйхæццæ кодта йæ лæу-
уæнмæ, Марус ма хызын байсыны фæлтæрæнтæ кодта, фæлæ
та ницы, æмæ уæд фæуæгъта Бухары æд хызын, фæтгæбæртт
ласта трамваймæ. Куыд арас, афтæ ма рельсыты сæргы баз-
гъордта, стæпп ласта раззаг вагонмæ. Дзинг-дзингæнаг вагæттæ
тылдысты. Иу æрлæууæн аздади фæсте, дыккаджы æргæпп
ласта Марус, проспектыл цæхгæрмæ бауади æмæ азгъордта
цæхгæрмæ уынджы се 'мдзæрæнмæ. Йæ ныхмæ цæуджытæ
йæм-иу дзагъырцæстæй кæй ныккастысты, уый хатыдта, уæддæр
згъордта. «Базыдта мæ! Базыдта мæ!» — фæдисы дзæнгæрæджы
зæллангау азæлыдысты ацы дзырдтæ йæ хъусты. — «Цы амал
ис, уымæй æмдзæрæнмæ тагъддæр, тагъддæр!»

Марусæн гуырысхойаг нал уыди, адæмы знаг Бабойы чызг у,
Бухар уый кæй базыдта. Йæ фыды ивд ном Бабойын фидарау
бастуыхти, ныронг дзы фембæхсти, ныр æвиппайды ныккалди.

Йæ Нана Гуассæ афтæ дзураг уыди: «А зæххон царды бын-
дуронæй ницы рантысти, гъе, рæстзæрдæ адæмы фыдæбонæй
дзы цы сырæзы — иннæ хабæрттæ — ницытæ æмæ мацытæ». Марус
ын-иу йæ ныхмæ æрæвæрдта сæ историйы ахуыргæ-
нæджы ныхæстæ: «Октябры революци цардæн ног бындур
сæвæрдта, нæ бæстæйы кæрон æрцыд хæрамдзинæдтæн,
фæллойгæнæг йæ риуыдзаг сулæфыд». Уæд-иу йæ Нана загъ-
та: «Революцийы рæстæг тут æнæвгъауæй ныккæлы. Тут кæм
ныккæлы, уым адæм кæрæдзийæн туджджынтæ фестынц.
Æнæхуыцау паддзахы дзырд закъон свæййы. Рæстдзинадыл
чи сдзуры, уыдонæн саразынц фидар ахæстæттæ».

Бастилийы тыххэй куы касти, уæд йæ Нанайы ныхæстæ æрбаймысыди. Афтæ дæр ма ахъуыды кодта: «Æвæццагæн, Нанамæ Бастилийы кой уыди. Æргом ныхæстæ мын нæ бауæндыди, мæ ахуыры мын фыдбылыз куы æрхæссой, зæгъгæ». Марусы зæрдыл æрлæууыди: Нана йын йæ къухыл хæцыди, афтæмæй фæцыдысты йæ фыды уынæг. Йæ Нана йын нæ загъта, йæ фыды йын ахæстоны кæй дарынц. Йæ фыд-иу куыстæй æнафонты æрбацыд сæ хæдзармæ. Марусы-иу фынайæ æрбаййæфта, æмæ ныр сабимæ афтæ касти: фыды йæ куыстæй сæ хæдзармæ не 'вдæлы æмæ йæм сæхæдæг уынæг цæуынц. Иу хæдзармæ бацыдысты æмæ бирæ фенхъæлмæ кастысты, фæлæ сæм нæ рацыди йæ фыд. Гуассæ йын афтæ: «Æндæр ранмæ сæ аластой. Дар ранмæ». Фæстæдæр, Бастилийы фидар ахæстоны æбуалгъы æцæгтæ кæсгæйæ, цыдæр æнахуыр уавæры бахауди Марус. Æндæрбæстаг лæбурджытæй Париж хъахъхъæныны сæраппонд кæй сарæзтой Францы къаролтæ, уыцы фидары бæрзонд сис-иу йæ цæстытыл ауад. Бастилийы фидарæй ахæстон кæй сарæзтой, къаролты власты ныхмæ дзурджыты йæм кæй æппæрстой, уырдаæм-иу чи бахауд, уыдон-иу ацу æмæ мауал раздæхы фæндагыл бафтыдысты, уыдæттæ-иу куыд тынг бахъардтой Марусмæ. Амы ахæстытæй-иу чи ихæнæй амарди, чи сыдæй, кæй та хъизæмарæй мардтой. Æмæ, Бастилийы фидары тыххэй кæсгæйæ, бамбæрста Марус, йæ фыд Габо дæр, фæстæмæ фæндаг кæцæй нал ис, ахæм ранмæ кæй бахауди. Æмæ Бухар куы ской кодта, «Рохсатæм ма ис иу Марус Габойы чызг...» Уæд ыл, Бастилийы æбуалгъы æцæгтæ кæсгæйæ цы бавзæрста, уыдон та ногæй æртæфстысты, цыма фидары фегуырди, йе 'ппæт буарæй дæр банкъардта уымæл дойнаг узал къулты æндæвд...

Марус згъордта æмæ йæ бон бамбарын нæ уыди, цæмæн ма згъоры. Куы никæдæм фæхæццæ уыдзæн, а дунейы кæм бамбæхса, ахæм къуым куы нал разындзæн.

* * *

Битта ма-иу стæм хатт ауыдта Марусы, фæлæ йыл ныхасмæ нал фæхæст. «Забейæ дæр, ныфсы хос ын цы фæуыдаид, ахæмæй ницы фехъуыста. Фæкъахтон, дам, æй, фæлæ йæ зæрдæ афтæ æмыр æхгæд разынд æмæ йæм рентгены тынты руаджы дæр мæ бон ныккæсын нæ баци. Нæ йыл батыхсти Забе, махирдыгæй куы фæуа, уымæй нæ тæрсыс, зæгъгæ, йын-иу йæ ныхæстæ æрбаймысди. Йæхимæ арыхъуыста Битта: ау, ахæм

æнæбон, æнæрхъуыды, хуырым дæн? Нындзыг дæн æмæ йæ мæхæдæг дæр нал æмбарын? Гъе, уыцы мидхъуырдухæнты ахæсты куы фæци, уæд дын йæ зæрдыл куы 'рбалæууид Бухар æмæ фæсабыр, фæныфсæвæрд. Æртæ боны йæм фæдзырдта — нæ йыл фæхæст.

Æмæ дын мæнæ проспекты Ленины фæзы трамвайæ куы архизид æмæ Бухары куы ауынид.

Бухар йæ иу къухæй иннæмæ райста хызын, йæ каст — проспекты дæлæмæ. Трамваймæ æнхъæлмæ кæсы, уый фембæрста Битта æмæ бакатай кодта: куынæ йæм байхъуса, æнæвдæлон куы разына. Йæ разы алæууыд, æмæ йæ Бухар куы ауыдта, уæд ын салам радта:

— Дæ бон хорз, Бухар.

— Куыд цæуынц дæ хабæрттæ? Дипломисæн бон æрбахæстæг?

— Мæнæ ма гостæ ратдзыстæм...

— Кæдæм дæ æрвитдзысты, бæрæг нæма у?

— Гъа, уый тыххæй мæ хъæуыс. Цыдæр хъуыдытæ...

— Дагъистаны куы балæууай. Лезгинаг æви даргинаг саурæсугъды амæддаг куы фæуай...

«Нæ мæ хъусы, — æрбатыхсти Битта, йæ къæмисæнты зæлланг йæ хъусты азæлыд. — Ницæмæн уал æй хъæуын...»

Трамваймæ æнхъæлмæкæсджытæ сбирæ сты, уæддæр трамвайзынаг нæма уыди. Бухар-иу Биттайы цæстызулæй цы ауыдта, æндæр æй ницæмæ æрдардта.

Дыккаг курсы ахуыр кодта Битта. Лекцийы фæстæ тыргътæм рауади æмæ къулыгазеты раз лæугæ ауыдта Бухары. Уæд æй фыццаг хатт уыдта. Ауыдта йæ æмæ дзы айрох уыдаид, фæлæ йæм уый дæр уыцы старæг цæстытæй æрбакасти. Лекцийы фæстæ Битта институтæй иунæгæй ацыди. Стыр базармæ æввахс æм чидæр йæ номæй сдзырдта. Фæкасти æмæ йæ мæнæ, сæ къулыгазеты цур лæугæ кæй федта, уый æрбаййæфта, йæ пинджаччы мидæггаг дзыппæй систа, армы цыди, ахæм æвдисæндар, фæвдыста йæм æй æмæ йын йæ хъусы бадзырдта: «Æз кусын оргæнты. Демæ мæ фæнды иу хъуыддагыл адзурын, — йæ цонгыл ын ахæцыди, — азымы бадаринаг дæ нæ дæн. Дæ 'ххуысы сæр нæ-иу искæдæй искæдмæ бахъæудзæн. Концерт æвдисынц, кæмдæр æмбырдмæ æрхуыдтой... Дæуæн дæр æм ис бацæуыны бар, бакæс сæм, байхъус. Арæх дæ нæ хъыгдардзыстæм. Дæ фыдæбон нымæд уыздæн. Институт каст фæуы-

ны фæстæ дæ, чи зоны, бафæнда дардæр сахуыр кæнын, æмæ дын уыцы фадат дæр æнцондæрæй фæуыздæн. Дæхæдæг зоныс, дунейы уавæр куыд змæст у, нæ цардарæзтадæн цæлхдурæвæрджыты митæ куыд æмбæхст сты. Æхсæнады раз нæ алчидæр хæсджын у. Асагъæс кæн, æртæ боны фæстæ сæмбæлдзыстæм».

Æртæ боны дæргъы йæ мидзæрдæйы æвæрæнтæ фæфæйлыдта. Битта йæ фыд кæй хуыдта, фæлæ, æрæджы куыд базыдта, афтæмай йын фыд чи нæ разынди, уымæй куыд фервæза, ууыл ныхъхъуыды кодта.

Æвæрæнтæгæнаг уыди Боборц, се 'нгузтæ æмæ хъуылагæткъуытæй ма-иу сæм суанг уалдзæгмæ дæр баззад. Се ссад дæр гуыдырæхгæдæй дардта хæдзары хицау, алцыдæр нымадæй лæвардта. Иу бон уынгмæ æнгузтæ рахаста Битта, йе 'мбæлтты зæрдæ хъуамæ балхæдтаид. Къæбицы дуар Боборцæн гомæй аздад, æмæ дыууæ дзыппы дзаджы рахаста. Лæппутыл сæ айуарста, ахордтой сæ. Сæ иумæ – дардæхсаг, растхъаваг дурæхсæн. Ноджыдæр, дам, ма нын рахæсс æнгузтæ æмæ дын – дурæхсæн. Битта йæ дзыппыты æнгузтæ куыд æвгæдта, афтæмай йæ баййæфта Боборц. Йæ уадултæ йын ракъæрццытæ ласта, уатмæ йæ батардта, йæ дзаумæттæ йын раласта йæ уæлæйæ æмæ йын сæ бамбæхста. Боборц кусынмæ ацыди, йæ бинойнаг цæхæрадоны хуымтæ рывта. Лæппутæй иу бахъуызыди сæ тыргътæм, рудзынгæй бауыдта мадард бæгънæгæй Биттайы. “Хъазынмæ дæ фæнды?” – бафарста æфхæрд лæппуйы сыхаг. О, зæгъгæ, йæ сæр батылдта, йæ цæссыгтæ сæрфгæ. Сыхаг ын хæлаф æмæ хæдон æрбахаста. Биттайы зæрдæ æрфæлмæн йе 'мбалмæ æмæ йын йæ хъæстытæ фæкодта, Боборц къæбицыл гуыдыр кæй сæвары, уый дæр дзы нæ бамбæхста. Сæ хæдзармæ нал уæндыди Битта, æнафоны бахъуызыд æмæ кæвдæсы ныххуыссыд. Уым æй ссардта Боборц æмæ йæ æртæ боны скъæты фæдардта. Битта уæд дыккаг къласмæ цыди. Иу изæр йæ чернилæхъулон хъуымац хызынæй йæ чингуытæ æмæ йæ тетрæдтæ куыд иста, афтæ йæ къæхтыбынмæ æрхауди чиныджы стыр сыф. Хæдзары æфсин Неца картæфтæ стыгъта æмæ йын йæ къæхты бынмæ ацамыдта, уый та дын цы у, зæгъгæ.

Чиныджы сыфыл Битта ставд дамгъæтæй фыст бакасти: “Тары фырт Мукара”. Нарты кадджыты чиныгæй кæй сыскъуыдтой, ахæм сыф разынди. Тетрæдтæ нæ фаг кодтой, æмæ-иу

чиныджы рæнхъыты æхсæнты дæр фыстой. Битта загъта:

– Мæнæ дзы цыдæртæ ныффыстой.

– Бакас ма сæ, цытæ сты, – загъта Неца.

– Къухæй фыст дамгъæтæ æнцон æвзарæн уыдысты, æмæ Битта бакасти:

*Агла–догла, хъама, кард.
Иу фыдлæг нæ хъæуы цард.
Уыд зыдыка, уыд мæрддзæст. –
Хæдзары къæбицæн – гæс.
Хуынд йæ ном Боборц,
Роны бæсты баста бос.
Асылыпп ласы йæ борщ.
Мæгуырæг, Битта та
Се стуртимæ сдæры цъата.
Хæдзар ын свæййы
Хаттæй–хатт къуындæг.
Кæвдæс ын – сынтæг,
Æмæ дзы ныссæйы.
Агла–догла, æрчъи, рон.
У Биттайы цард зындон.*

Пецы арты баппæрста Неца чиныгæй скъуыд сыф, асудза æмæ йæ лæджы хъустыл мацы æрцæуа. Æнхæлдта, гæххæтт йæ фыстытимæ æртхудæг фестдзæн. Фæлæ фидистæ, æлгыс-тытæ арты нæ судзынц. Хъæуыл айхъуыст: «Боборцыл скодтой зарæг». Рифмæбыд рæнхъытæ – æнцонхъуыдыгæнæн. Æнафон-ны-иу уынгты цæугæйæ Боборцмæ талынг къуымтæй радзырд-той, зарæджы рифмæбаст рæнхъытæ йыл-иу рахстой рæст-дзæвин фæттау. Боборц æнафонты уынгмæ йæхи нал равдыста. Зарæггæнæджы агуырдатæ, адæмы цæсты йæ чи бафтыдта, – нæ йæ ардта æмæ йæ игæр артыл фыхти. Æмæ райдыдта йæ маст исын. Сæ сых иу тигæй иннæмæ – дæс хæдзары. Сæ алкæ-мæдæр – æппаргæдзултæ фыцæн пец. Кæрæдзиимæ æнгомдæр уæм, зæгъгæ, дзул радыгай кæныныл бафидыдтой. Дæс бур-варс хæмпус дзулы сфыц, иу – дæхицæн, иннæтæ сыхæгтыл айуар. Боборц дæс дзулываг ссад нал радта йæ бинойнагæн, не 'руагъта сæ хæдзармæ кæйдæр фых дзул. Боборц æрфæлмæн Биттамæ, афтæ йын: «Нæ къæбицæй сын цы – дзæбæхдæрæй фæхастай æмæ дын сæ цæмæйты бафыстой. Цæхгæрмæ рæнхъытæ ныл чи æрымысыд, уый нын нæ цард сызмæста. Æнах-

хос ләг йе 'фхәрәджы әнәфхәрәй ныууагъта – йә амәләт хуыздәр. Базон ма мын әй, базон».

Иугәйттай Биттамә нә уәндыдысты, фәлә-иу куы бакъ-орд сты ләппутә, уәд-иу әм се 'хсәнәй ратахтысты рифмә-баст рәнхъытә. Диссаг әм цы фәкасти, әнәуи дзурыны әвзагәй уыцы ныхәстә зәрдыл афтә нә ләууыдаиккой. Зарә-джы цы әлхысчъытә әмә фидистә уыди, уыдон сыхаг ләппу Биттайә базыдта, Битта йә хъәбысәй хәцгәйә әнцонәй бырста. Иуахәмы йыл хибар ран фәхәст, ныддомдта йә: “Худинаджы зарәг чи скодта, уый мын зәгъ». Нә, дам, әй зонын. Әмә дзы Битта йә мәстытә суагъта. Сыхаг ләппу тугхъуләттәй дохтырмә бацыди. Биттайы скъолайә атард-той. Битта әмгәрттәм әмгәрон нал әрцыди, цыма йыл худинаджы зарәг сегас иумә ныффыстой, афтә йәм касти. Фәндыди йә аргъауы сгуйхт ләппуйау уыдоны иу ран ссарын, хинәй сыл рацәуын әмә сә се сәфты фәндагыл бафтауын. Фәлә йә аргъауы сгуйхтытәй царды ницы равдыста әмә йе 'нәбоны, йә цыбыркъухы уавәрәй йә зәрәйы ныб-бадти уазал мигъвәлм. Институты ахуыры рәстәг йе 'фсы-мәрәй базыдта сә бинонты сәфты бәлләхтә әмә йыл карз низау әртәфсти йе 'нәныфсы, йе 'гады уавәр.

Бухар ын йә дзуапмә цы әртә боны әнхәлмә касти, уыцы рәстәг ын цыма әнәзонгә әфцәгыл хизгә әрцыди. Зәйдзонтыл – йә фәндаг.

Мәләты тас банкъардта. Ныссагъәс кодта, әмә йә зәрдә куы фәфидар уайд, йәхицән ныфсытә әвәрдта: “Мә иунә-джы сагъәстәй кәд фервәзин. Бухары фарсмә баләудзынән. Уый мын – фәндагамонәг”. Бынтон әй нәма хатыдта, уәләмә зәгъын дәр әй не сфәрәзтаид, фәлә йә куырмәджы уырзтәй старәгау хатыдта: фәуыздән ын хәрамгәнәгмә уәле дәләмә әркәсыны фадат.

– Ирон саурәсугъд мын дә цәст цәуылнә уарзы, Бухар? – йә хәләс ныффәлмән Биттайән, Бухары цонгмә – уәздан әвнәлдтытә. – Ис ахәм чызг. Дәуәй әмбәхсинаг ницы дән. Мә хабар цәмәй фәрәвдз уа, уый, чи зоны, әппәты тынгдәр дәуәй аразгә у. Цыбыр дзырдәй, де 'ххуыс мә хъәуы. Әндәрәбонәй нырмә дә агурын. – Хызынмә бавнәлдта. – Әри-ма, фәхәцон ыл.

– Дзәбәхдәр ма мын әй зәгъ: дә хабар мәнәй куыд аразгә у? Минавар дын фәцәуон?

— Минæвар нæма. Дагъистанмæ нæ æрвитдзысты, зæгъгæ, дзурынц. Кæй кой дын кæнын, уыцы чызгимæ нæ иу хъæумæ куы арвитиккой. Иу бон дипломтæ райсдзыстæм...

— Чызг – уæ курсæй у?.. Иумæ фæцахуыр кодтат? – Бухар кæдæй – уæдæй ныхасмæ йæ хъус æрдардта.

— О, нæ курсы чызджытæй...

— Чи у, чи? Йæ ном, йæ мыггаг?

— Рохсаты Марус.

Бухар банкъардта, йæ цæстгом кæй фæтар, Биттайы зæрдæ мæм ма фехсайа, зæгъгæ, йæ сахатмæ æркасти, йæ къух æрриуыгъта:

— Тпу, черт бы тебя побрал! Тынг ахсджиаг хабар æмæ мæ æрбайрох,— сахатмæ та æркасти. — Цæй, поезд аивгъуыдта. — Бульвары бандонмæ ацамыдта. — Цом-ма, байхъусон дæм. Усгуры хъынцъымтæм байхъусон.

Биттайы разæй цыди Бухар æмæ йæхи æфхæрдта: «Мæнæ цы æнæрхъуыды разындтæн! Марусы тыххæй йæ æваст цæуылнæ бацагуырдон?.. Нагъ, рох мæ нæ фæци. Цæмæйдарты йын зæрдæ æвæрдтон, ницы йын сарæзтон æмæ мæ йæ фенын нал фæндыди. — Йæ былалгъыл абадтысты йæ карз зæгъинагтæ, сонт масты судзаг стъæлфæнтау-иу сцæйхаудысты. Афтæ йын загътаид: «Ацы минутæй фæстæмæ дæ ферох ис уыцы чызг! Иу курсы цы ахуыр кодтат, æндæр æм ницы бар дары!» Нагъ, ам хиуыл фæхæцынæй хуыздæр ницы ис».

Бандоныл сæхи æруагътой, Бухар загъта:

— Уæдæ ирон чызг зæгъыс, нæ? Уæ цæххы пут хæрд фæци, æмзонд, æмзæрдæ рауадыстут? Сæйраг хъуыддагаразæг — æз. Цы ма мæ базонын хъæуы?.. Дагъистан загътай. Æмæ ам куы баззаиккат, уый дæ нæ фæнды?

— Æппаты хуыздæр уайд, куыд загътон, афтæ Ирыстонæй искадæм ацæуын, æрмæст иу ран куыд кусæм.

— Истыгæ фенын дæр æвзæр нæу, æндæр адæмы æгъдаутæ... Чызджы дæр афтæ фæнды?

— Раст зæгъгæйæ, уый бынтон бæлвырд нæма зонын.

— Ам дæр, æвæццæгæн, кæйдæрты ныууаддзысты. Афтæ вæййы, кæмæндæр йæ мад уæззау рынчын, фæкасынхъуаг...

— Нæ зоныс, чызджы ракъуыр-бакъуыртæ... Дардыл цы дзурæм. Иу ранмæ нæ цæмæй арвитой, ууыл бацархай. Мæн дæр уырдаæ æрвитынц, уый, дæлæмæ куы ныццæуа, æрмæст уæд куыд базона...

— Чи йын ис? Мад, фыд?

— Сидзәр у.

— Детдомы схьомыл?

— Кәд нә. Знәт цы вәййы... Ныхасмә дәр дәм ма әрләууа.

Әрсабыр ис Бухар, Биттамә йе 'ргом аздахта:

— Дә уавәр дын бамбәрстон әмә мын әнцондәр архайән уыздән. Хабәрттә куыдтәтә рауайынц. Чызг әмә ләппуйы ахастдзинәдтә дзәбәх вәййынц, гье стәй чызджы цәст әндә-рыл әрхәцы. Уыцы хуызы йәм дә зәрдә, мыййаг, фехсайдта?

— Ахәм хабарәй дзы ницы ис. Се 'нцондзырдтәй нәу...

— Гьемә афтә: әмзондәй архайдзыстәм. Рәстәг хьуамә нә пайдайән куса.

* * *

Авдан чызджы куы ауыдта, уыцы рәстәг Марус згьоргә нал кодта, тындзгә цыдәй цәхгәрмә уынгәй дәргьмә уынгмә рауади. Ләппу цасдәр хәхтырдәм ссыди, цәхгәрмә уынгыл чысыл раздәр ахаста йә цәст, әмә Марусән нырма фәзынын әнхәл нәма уыди, уәддәр-иу фәстәмә фәкасти. Ауыдта йә Авдан әмә фембәрста – чызг әм нә фәкәсдзән. Ләппу йә кьухтә хәтәләвәрд акодта йә былтыл әмә, йә хәләс цы амыдта, уымәй:

— Мару-у-с!

Йә сәрмә әртыккаг уәладзыджы рудзынг фегом, әмә йәм сылгоймаг әрдзырдта:

— Вам Марусю?

Дәлә Марус фәләууыди, ауыдта Авданы әмә йә размә рараст. Ләппу йәм ныттындзыдта.

Чызджы цәстыты нындзыг ис, чи йә акуырм, акьуырма кодта, ахәм агомыг тас, йә ридикюль йә риумә балхъывта.

— Марус, дәу агур рацыдтән, — сдзырдта ләппу. — Кәм дә, уый дә сыхәгтә дәр нә зонынц.

— Мән.. — сфәрәзта зәгъын, йә уләфт фәууроминыл ацархайдта. — Мән агурынмә?!

— О, дәу агур, — хәхтырдәм ацамыдта ләппу. — Мәнә ацырдәм ацәуәм. Хьәуыс мә.

— Нагь!– йә сәр батылдта чызг. — Әмдзәрәнмә бауайон. Цәуын мә хьәуы.

— Иу адәймаг дыл тынг тыхсы. Әнәмәнг, дам, әй ссар әмә йын зәгъ...

— Авдан, ма ма уром, цауын ма хъауы!

— Хъыгдарæг дæ ис, фæлæ йæ нæ зæгъыс, Марус, — чызги-мæ фемдзаст Авдан æмæ дзы йе 'нгас нал айста. — Кæмæй лидзыс, æз уый зонын. Æваст йæ зæрдæйы ныххаудтæ, дæ фæдыл бафтыди æмæ дзы лидзыс...

— Авдан, кæй кой кæныс?

— Дыууæ боны размæ дæм Галка деканатмæ фæсидти, уæ тæккæ ныхастæнгæ уыдыстут, афтæ фæмидæг...

— Ды та йæ кæцæй зоныс?!

— Куыддæр дæ ауыдта, афтæ йæхицæн скарста: “ Мæнæ, цардæмбалæн кæй агуырдон, уыцы чызг!”

— Цардæмбалæн? Мæнæй афтæ загъта?

— Æгъстæ чи бакæна, уыдонæй нæу. Ком ын куынæ рад-тай, уæд — скъæфгæ.

— Ныхасмæ йæ зоныс?

— Æппуйы хорз чи зоны, дæуыл тынг чи тыхсы, ахæмы фæдзæхст æххæст кæнын. Ныр ма мацæмæйуал бафæрс. Дæ хæрзгæнæджы кой дын искуы ракæндзынæн.

— Бузныг, Авдан, — адæргæй фæвнæлдта чызг æппуйы цонгмæ. Йæ саумаройæдзаг цæстытæ та йын ауыдта, — цы мидхъуырдухæнты ахæсты бахауди, йæ мидфæдистæ йæ цæсто-мыл фыст: “Мæ удисæджы койтæ мын ракодтай æмæ æнцад лæууыс. Цы уынгæджы фæдæн, уымæн æвдисæн куы дæ, уæд мын ныфсытæ уæддæр цауылнæ авæрыс?” — Арфæтæ кæнын нæ зонын. Авдан, бузныг... Цæуон, нæ уатмæ бакæсон.

Марус, афтæ нагъ. — Авдан скасти хурмæ, ныртæккæ дыу-уæуæладзыгон хæдзары аууон фæуыздæн. — Уæдæй нырмæ хъуыдытæ кодтон, цыма мæхæдæг бахаудтæн цъысымы æмæ дын зæгъын: дæхи бар дæ нæ ныууадздынæн...

— Нæ, нæ, дæуæн дæр ма — сæрниз. Мæхæдæг куыд арæх-сон, афтæ...

— Иунагæй дæ нæ ауадздынæн, уый дын ма фыццаг ны-хас, — фидарæй загъта Авдан. — Гъер та уал фæсвæд уынгмæ нæхи байсæм. Талынгтæрæтты уæ уатæй рахæсдынæ дæ дзау-мæттæ. Иу горæтаг Нанайы зонын, ахсæв дæ уый быгъдуан бакæндзынæн. Дыууæ азы йæм фатеры фæцардтæн æмæ дæ бахъахъхъæндзæн. Сæумæрайсом дæм фæзындзынæн æмæ бамидæг уыдзыстæм æндæр Нанамæ. Де 'муд кæм æрцæуай. Дæ хæрзгæнæг дын дæ уавæр тынг æмбары. Дæ сæр дæ кой сси, фæлварæнтæ дæр дæ нал æндавынц. Фæлварæндæттæн бон

дæ машинæ институты тæккæ къæсæрмæ баласдзæн, билеты фарстытæн дзуапп ратдзынæ æмæ та дæ машинæ фескъæфы æндæр Нанамае.

Ацы фæндтæ Авданæн йæхи сæрызондæй райгуырдысты, дзургæ та сæ Марусы хæрзгæнæджы, Галкайы номæй дæр кодта.

Марус хъуыста, хъуыста æмæ йæм лæппуйы ныхæсты мидис кæддæр хъарын байдыдта. Къуырцдзæвæны уынгæджы бахауди, зонд дзæгъæлгæнæн цъысымы смидæг, рухс дунейы тавс нал æнкъардта æмæ ныссуйтæ... Фæлæ мæнæ, Авданы фарсмæ цæугæйæ, зæххы фидар æнкъарын байдыдта. Лæппумæ хъуыста, йæ ныхæстæ йыл ахадытой, æвзæрын æм кодтой, рагæй, тынг рагæй кæй нал банкъардта, ахæм æнахуыр æхсызгон удæнцой. Йæ ныййарæг мад æмæ ма-иу йæ хо йæ цуры куы уыдысты, уыцы рæстæгæй йæм цыма цыдæр тавс ракалди.

10

Авдан æмæ Марус стыр фæсахсæвæрты фæраст сты лæппуйы зонгæ Нанайы фатермæ, фæлæ уырдаем нал ахæццæ сты. Авданы зæрдыл æрбалæууыди, институтмæ бацæуыны размæ колхозы иу тракторыл кæимæ фæкуыста, уыцы Сæбæртт.

Сæбæртт ласта сæ колхозы сæрдары “Победа” машинæйыл. Амæй размæ йæ иу бæрнон бынатæй иннамæ фæистой æмæ сси министри хæдивæг. Гъе, уый фæстæ цыдæр бæллæхы бахауди, йæ бынатæй фесхъиудта æмæ йæ сæ колхозы сæрдары бынаты авæрдтой. Хъæуы уыди, бæрнон куыстытæм – иу æндæр рæттæй кæй æрхуыдтой, уыдонæн царæн хæдзар. Ацы сæрдары уым царын нæ бафæндыд, æмæ йæ Сæбæртт сæумæраджы горæтæй хъæумæ ласта, изæрæй фæстæмæ йæ хæдзармæ. Кæдиу рагацау суæгъд ис Сæбæртт, уæд-иу хъæуы балæууыд, науæд-иу бахсæвиуат кодта йæ горæтаг æмхæрæфыртмæ.

Æмæ уал Авдан æмæ Марус Сæбæртты æмхæрæфырты хæдзарыл сæ фæндаг акодтой. Сæ хæссинагтæ – фанер чумæдан, хæцæнбосджын нарст хызын æмæ дзаг хыз.

Иууæладзыгон хæдзары дуармæ æрæвæрдтой сæ хæссинагтæ. Бæрзонд рудзгуыты æмбæрзæнтæ уынгмæ фæрсыгътой фæлуррсырх хъарм рухс. Нæлгоймæгты хъæлдзæг, нозтифтыгъд хъæлæба, ныхасы скъуыддзæгтæ уынгмæ дзæбæх хъуыстысты.

Авдан гом рудзынджы авгмæ йæ цонг куы сивæзта, уæд ахъуыды кодта: “Æмæ кæд Сæбæртт йæ цъупдзаг баци æмæ

йæ былтæ цыбæл сдæрдтытæ кæнын байдыдта?.. Нæ, нæ, ам разынад, æндæр исты уыздæн... Мæ фыццаг ныхасæй хъуамæ афтæ сцымыдис уа, йæ нозт куыд айсафа».

Авдан бахоста рудзынджы авг æмæ, рудзныгæмбæрзæн иуварс акæнгæйæ, чи ракаст, уый афарста:

– Хатыр бакæн. Сæбæртт ма нæм æддæмæ ракасæд.

Сæбæртт тагъд фæзынди. Цолаарæзтытæ, цырджаст, тæлфаг. Æмбæлттæ йæ Мыстулæг хуыдтой. Йæ къухы арм бадардта Авданмæ, уый йæ æркъæрцц ласта.

– Мæ фæдыл – мидæмæ! – сдзырдта Сæбæртт æмæ йæ цонг цъыллинг тæстытæ акодта.

– Иунæг нæ дæн, – уæлдæр бæласы бынмæ ацамыдта Авдан, ахæцыди йын йæ цонгыл, чызджы размæ бацыдысты, æмæ Марусæн афтæ: – Гутонь цалх нартхоры кæрдзынæй чи баивта, мæнæ дын уый йæхæдæг. – Сæбæрттæн та чызгмæ ацамыдта. – Мæнæ уый та – ме 'мвæндаггон, чызджыты хуыздæр Марус, – фæкъæмдзæстыг, фæкъуыхцытæ Авдан, уæддæр худти дзагдзæстæй. – Æркæстытæ ма нæм кæн æмæ уайтæккæ дæр фембардына, дæ сæр нæ кæй бахъуыди. Бынатыл рæвдздæр цæмæй сæмбæлæм. Бæлвырд хабæрттæ базондзына, бынатыл куы сæмбæлæм, уæд... Гъер рæствæндаг фæуæм, уый та дæуæй аразгæ у. Мæ хо Бедиккамæ нæ фæхæццæ кæн.

Марус Авданмæ фæдзагъул ласта æмæ ауыдта, лæппуйы цæстгом зæрдиагхуыз кæй æвдыста, ноджы ма чызг уый дæр фембæрста, уыцы ныхæстæм хъусын ууыл кæй нæ фидауы æмæ азылди иуварс, æддæдæр ацыди.

– Нанайы чызгай, Авдан цы зæгъы, уый æцæг афтæ у? – Сæбæртт чызджырдаг цырджаст дзагъул фæласта. – Иугæр фефсæрмы ис, уæд æцæг у! Гъемæ йæ ракъахдзæф амонджындæр кæмæн фæци, Хуыцау дæ уый æмбал фæкæнæд! Фæлæ æнæ сыкбайæ кувын аив нæу. Мидæгæй – фынг, зæрдæбынæй уын чи скува, ахæм хистæр, фæфæндараст нæ кæна.

– Мах дæм уæлæ тигъыл æнхъæлмæ кæсдзыстæм. Бедиккамæ иу сыкбайыдзаг разындæн æмæ уым скувдзыстæм.

Уынджы тигъыл сусхъæд бæласы бын балæууыдысты. Марус Авданмæ фæлмæн бахудти, йæ цæстæнгас ын ацахста:

– Галкайы зонгæйæн скъæфынвæнд ма ма скæн, мыййаг?

– Тарстæн, Сæбæртт æфсæнттæ агурынтыл куы фæуа, æмæ, ме 'взагыл цы абадти, уыдон скалдтон. Ардыгæй нæ рæвдздæр аккуырсын хъæуы.

— Дæ хойæн та цы зæгъдзынæ? Уый та мæ цы зылынджын фæци?

— Дæ уд æрсабыр уа, Марус. Дарддæр, хи куыд дарын хъæуы, уымæ сарæхсдзыстæм.

— Бедикка чындзыцыд кæдæм уыди, уыцы хъæумæ фæндаджы фæзилæнмæ куы æрхæццæ сты, уæд Авдан сдзырдта:

— Нæхимæ цæв.

— Комкоммæ Сакро æмæ Софийы цурмæ?! — афарста Сæбæртт.

— О, мæ мад æмæ мæ фыды цурмæ, — загъта Авдан.

Машина æрлаууыди, Сæбæртт фæстаг бадæнмæ азылди, бафарста:

— Чызджыты хуыздæры дæр уырдаæм фæнды?

— Уæдæ, уæддæр, дам, мæ уæ хæдзармæ нæ хондзыстут? Мæ хъусы мын сæ æрбадзырдта.

— Æз та... Мæ хъустæ хъилæй аздадысты. Кæддæр — никад ма чызгыскæфæг фæдæн. — Сæбæртт размæ азылди, Авданæн афтæ. Ныр мæ куынæ фæндыд дæуыл æууæндын, уæд дыл цæмæн баууæндыдтæн? Цæй, чызджыты хуыздæры тыххæй бафыдæбон кæнын удыбæстæ у.

* * *

Авданы мад æмæ фыдæн хæдзар сæхи æвджид баззæди, сæ дыууæ чызджы сæ амонд ссардтой, Авданы кæстæр æфсымæр службæйы ацыди... Хæдзарæй рухс нæ калди, æмæ Сæбæртт нал фæлаууыди, зæрæдтæй цалынмæ исчи ракæса, уæдмæ.

— Авдан, гъеныр æз цавæр адæймаг дæн! — чызг æввахс балæууыд лæппумæ, йæ къухтæ йæ цæстытæм схаста, йæ цæссыгтæ сæрфта, хæкъуырццы уынæртæ дзы сирвæзти. — Куыд рæвдз фæраст дæн дæ фæдыл...

— Чи зоны, æндæр искæмæ хуыздæр æрхъуыды разындаид...

— Мæ ныхæстæ мын уайдзæфмæ ма айс. Фыдæбойнаг фæдæ...

— Нæ, фæлæ уал, хабæрттæ куыд цæуынц, ууыл сразы уæм. Ацы хæдзары цæрынц цъæхдзаст-скъуыдчыл зæронд лæг æмæ зæронд ус æмæ ма сæ-иу æппындæр ма батыхс.

— Уыдоны та ма куыд асайдзынæ? Цы мæ схондзысты?

Авданы мад Софийы æфсымæр хæсты размæ кæддæр Гуырдыстонмæ афтыди цалдæр æмбалимæ. Уымы æрзæткъахæнтæй сæ кæцыдæрмæ кусынмæ райстой. Æхцаджын куыст æнхъæлæй

ацыдысты уырдаем. Фондз мæйы бæрц дзы фæци Софийы æфсымæр æмæ йæ сæфты хабар æрбайхъуыст. Дзырдтой: сылгоймаг лымæн ын дзы уыди, ракурынмæ йæ хъавыди, фæлæ йын нал бантыст. Сывæллонмæ, дам, æнхъæлмæ касти уыцы сылгоймаг. Софимæ ма æрæджы дæр æндæр койтæ нæ уыди: «Фæцауын хъæуы уыцы сылгоймагмæ, кæд ын æцæгæйдæр сывæллон фæзынд, уæд æм нæ тут ис, æмæ йæ æрбаввахс хъæуы». Æмæ Софийæн Авдан Марусы тыххæй афтæ зæгъинаг уыди: «Дæ былыцъæрттæ цы сывæллоны уындмæ фæхордтай, агурæг фæцауын нын кæмæ нæ бантыст, уый нæм Гуырдыстонаей йæхæдæг фæзынди». Кæуылты цин бавзарид йæ мад Софи — йе 'фсымæры хъæстæ нæ фесæфти! Фæлæ, æцæг цы у, уый кæддæр рабæрæг веййы, æмæ йын уый зæрдæниз фæуайд.

— Сæбæртты асайдтон æмæ дзы капекк пайда дæр не скодтон. Мæ мад Софи та ... Цыфæнды йын радзурон — никуы мыл баууæнды. Иу зонынджын лæг афтæ загъта: «Уæвæн цæмæн нæй, адæймаг уыдæттæм бæллы æмæ йын уыцы койтæй йæ зæрдæ æлхæнын куы базонай, уæд æй æрцардтай». Ныхæстæ хорз, фæлæ нын мидæмæ цæугæ у. — Авдан кæртмæ бацауæн нарæг дуары сæрыл æрхæцыд, астæуцæджындзы къахыры йæ туфлийы фындз фæцавта, йæхи сысхуыста, дуары сæрыл абадт æмæ Марусмæ æрдзырдта:

— Ардаем хуыснæджы цыд куы нæ бакæнæм, уæд нæм кæд ракасдзысты. — Ныггæпп ласта кæртмæ æмæ нарæг дуар фегом кодта.

Кæртмæ бахызтысты сæ хæссинагтимæ. Чызг бафиппайдта: кæрты алыварс — кауынбыру, кæрты галиуварс бацахста гомтыргъ хæдзар. Кулдуары æрбакомкоммæ, йæ урсцагъд къултæ зæххы нынныгъуылдысты, ахæм ныллæг хæдзар, йæ дуары фæйнафæрсты — дыууæ чысыл рудзынджы. «Уый сæ сæрдыгон хæдзар уыдзæн», — ахъуыды кодта чызг.

Уæдмæ Авдан тыргътæм систа хæссинагтæ, дуар æхгæд разынди æмæ рудзынг бахоста.

— Софи, дæ фыны нæ нæ уыныс?! — бадзырдта мидæмæ Авдан. — Мæнæ стæм, мæнæ. Изæрсарей дæ дæ фындзырагъ хордта æмæ нæ фæсайды дæ — мæнæ дын замманайы рæвдауинаг уазæг! — Марусмæ та æрдзырдта: — Схиз ма ардаем, фыццаджыдæр дæу куыд ауына, афтæ слæуу.

Рудзынгæй ракалди рухс. Байгом ис дуар, йæ сæрбæттæны кæрæттæ бæттæ, тыргътæм рахызти ныллæгтомау гуыбырарæзт сылгоймаг.

— Алæ-ма, кæм ис уазæг? — загъта Софи. — Дæ фæлитой ныхæстæ... — Ауыдта Марусы æмæ фæхъус, къухаууонай уал æм иу æдзынæг каст фæкодта, йæ къух ын райста æмæ афарста: — Кæй дзæбæх чызг у?

— Кæмæ фæбæллыс, ахæм дын равзæрстон æмæ дын æй дæ къухтæм дæттын.

— Алæ, дæ фæлдурæдждын ныхæстæ та ма райдай! — Авданыл йæ къух ауыгъта, Марусæн афтæ: — Кæд нæ лæппуйы хорз нæ зоныс, мыййаг, йæ дæлгоммæ ныхæстæ мурмæ дари-наг дæр не сты.

Цæмæн сыл афтæ банафон, уымæй дæр афарста Софи, чи сæ æрласта, уый базонын дæр æй бафæндыд. Уый фæстæ чызджы цонгыл фæхæцыди æмæ йæ сæрдыгон хæдзармæ ахуыдта. Ныллæгцар, æлыгсæрст зæхбын уаты алы къуым дæр электрон рухсмæ йæхи равдыста. Иу къуымы — пец, йæ дуарæн — уæле æруадзгæ тасмачъи æмбæрзæн, йæ цуры къулрæбын — керосинкæ, уый сæрыл алюмин кастрункæ æвæрд. Марус фембæрста, хæдзар алайы тæф цæмæн кæны, керосинкæйы сæрмæ къул дæр алахуыз дардта.

Софи ихсыд клеенкæйæ æмбæрзт стъолмæ хаста кæм цыхт тæнæг кæрстытæй, кæм дзул, ссыгъта керосинкæ, цалынмæ йæ цырен æвзаг не сæвдыста, уæдмæ банхъæлмæ касти. Гъе уыцы рæстæг дæр йæ хъуызгæ-æдзынæг кæстытæй Марусы цух не суагъта, цæстызулæй та-иу йæ фырты цæстæнгас ацахста, ома, нæ мæ уыныс, цымыдис мыл арт куы бафтыдта, уæд дæ дзых цы ныххуыдтай, чысыл истытæ мын дзы уæддæр цæуылнæ радзурыс? Зæронд ус чызджы истæмæйты афарстаид, фæлæ та йын Авданы дзырдæппарæнтæ йæ дзыхыл цъутта авæрдзысты, æмæ йæ фыртмæ иуахæмы бахатыди:

— Лæппу, марадз-ма, кæрдоты рæгъæдтæй æрбадав. Уæртæ тымбыл чылауи дæр фæфæлмæн.

— Марус фæсæхсæвæр цитрустæ йеддæмæ дыргътæй ницы фæхæры.

— Цитрут та цы у?

— Мандаринтæ, апельсинтæ, лимонтæ...

— Ме нæуынон та дын цы зæгъон, дæ дæлгом ныхæстимæ!

— Ма тыхсут, райсом сæ рухсæй фендзыстæм, — загъта Марус.

Нагъ, Марусы йæ мады цур фæуадза, уый нæма фæндыди Авданы. Раздæр уал чызг хъуамæ фехъуса, Авдан дзы йæ мадæн

цы загъдзæни, уыдæттæ, æмæ Марус уыдæттæ куы фехъуса, уæд ын фенцон уыдзæни Софийы цымыдисæйдзаг, гуырыс-хоæмбæхст фарстытæн дзуапп дæттын æмæ банкъардзæн сæ хæдзары удæнцойæфтауæг тавс.

Софи фынг æвæрд нæма фæци, уæд йæхи фæзæрдиагхуыз кодта Авдан, загъта:

— Марусимæ иумæ ахуыр кæнæм. Кæддæрты мæ-иу фарстай: де 'мбæлттæ читæ сты? Кæцон? Кæд дæ нæ ферох, уæд дын дзырдтон: ис нæм сидзæр чызг дæр, детдомы чи схъомыл. Фæсаууонмæ йын-иу тæригъæдтæ куы райдыдтай. Гъе уыцы чызг мæнæ — дæ разы. Йæ ныййарджытæн сæ койтæ дæр никуы æрыхъуыста, æнхъæлмæ дæр никæмæуал касти. Фæлæ дын æй æрæджы иу сылгоймаг куы æрцагурид. Ды, дам, мæ чызг дæ. Йæ цæссыгтæ фемæхстысты. Дæ фыд, дам, амарди, хъæбысы ма уыдтæ, уæд. Цæвиттон, сылгоймаджы курæг фæци, æд сывæллон æрцыди йæ ног хæдзармæ.

Фæзынди йын уым дæр сывæллон, лæппу. Чызг, мæнæ нæ уазæг, фæхъазынхъом, уынгмæ згъорын байдыдта, æмæ иуахæмы цыдæр æрбаци. Зæххы скъуыды ныххауд. Мад цæссыгæй йæхи ахсадта, æндæр цы йæ бон уыди. Къорд азы фæстæ йын иу сылгоймаг афтæ: «Æз зонын, дæ чызг кæм ис, уый». Æхца дзы бирæ куырда, бирæ минтæ. Æмæ йын сæ кæм ссардаид! Дзыназгæ йæ ныууагъта. Бирæ, бирæ азты йæм нал фæзынди йæ хæрзгæнæг, фæлæ та æрæджы йæхи равдыста. Йæ дзæбæх дзаумæттæ ныууæй кодта Марусы мад, æфстæуттæ фæиста, æхца радта уыцы фыдсылæн, æмæ базыдта: йæ чызг ахуыр кæны ахуыргæнджыты институты.

Гъе, уыцы хабæрттæ фæдзырдта мадæн саудзагъд сылгоймаг, гъер, дам, мемæ цом, кæм цæрын, уый дæр дын бацамонон. Йæ дардыл ныхас ницы у. Йæхи йын мад чи рахуыдта, уыцы сылгоймагыл нæ баууæндыди Марус, лæутæ йæ ныууагъта, уый йæ фæдыл бафтыд. Марус ын афтæ: «Æмæ кæд ды мæ мад нæ, фæлæ, мæ мады чи бастыгъта, уый дæ, уæд та?» Уый фæстæ цыдæр мукарагондимæ фæзынд сылгоймаг. Æртхирæнтæ, æвзыстытæ. Иунæгæй уынгмæ нал ауæндыд Марус. Кино уынынмæ йемæ цалдæрæй цыдыстæм. Абон та йæ къамтæ исын хъуыди. Æз ацыдтæн йемæ. Дыккаг уæладзыгæй уынгмæ кæсы Марус, æмæ дæлæ уыцы ус дыууæ мукараимæ. Къамисæгæн милицæмæ адзурын кодта Марус. Кæртыл фæсвæдты рацыдыстæм. Цигантæ сты сыгъдæгæй дæр, чызджытыл цуан

кæнынц, зæгъгæ, æндæр ныхас нал ис. Æмдзæрæнæй аизæр йæ дзаумæттæ рахаста Марус, афтæмæй, йæ сæр кæм фæцæва, иу ахæм бынат ын нæй. Сæбæртт нæ æрхæццæ кодта. Æртæ къуырийы фæстæ йæ диплом райсдзæн, Дагъыстанмæ йæ кусынмæ æрвитынц.

— Æмæ, оу-уа, Дагъыстанмæ куыд фæцæудзынæ кусынмæ? — бамарой кодта Софи. — Уым та дæ чи бахъахъхъæндзæн? Уым кæмæ цæрдзынæ? Мах хъæумæ ма рацу! Чындзы цæуын дæр дæ куы хъæуы, æртæ чъирийы дын чи скæндзæн?

Авдан ауади цæхæрадонмæ, кæрдотæ æмæ чылаутæ къусы дзаг æрбахаста, йæ мадмæ æнгом бабадти æмæ зæрдиаг хъæлæсæй райдыдта:

— Гъер фынай афон дæр у, фæлæ кæрæдзи бамбарæм. Ацы хабæрттæ не 'ртæйæ дарддæр ничи зоны æмæ сæ хъуамæ мачи базона, Кыро дæр.

— Гъо, гъо, нæ сæ хъæуы дзурын, — уайтæккæ дæр сразы Софи, йæ сæр сабыр æнкъуыста. — Цъиутау ауасдзысты хабар.

— Уæдæ афтæ, Софи, Марус у дæ фыдыфсымæры чызг, Средни Азийæ ссыди æмæ дæ бацагуырда. Уыныс æй фыццæг хатт. Софи, зæгъ-ма, Марус кæцæй ссыди?

— Оу, нæ мыл æууæндыс — Среднæй Азæйæ.

— Омæ Азæйæ дæр фæуæд, æрмæст-иу æм Среднæй бафтау: Марус ссыди Среднæй Азæйæ.

Марус Софи æмæ йæхицæн хуыссæнтæ бакодта иу уаты.

* * *

Зæронд ус хурыскасты размæ цы арæдзæ-мæдзæ кодта, æндæр бонмæ хуыссæджы хъæстæ нæ фæци. Авдан ын чызджы тыххæй цы фæдзырдта, уыдон йæхи зондæй фæлорста æмæ йын дзы зæрдæхсаинаг æмæ фæбæлвырддæргæнинаг бынæттæ æгæр бирæ баззад. Чызг дæр йæ цæстытæ æддагуæлæ кæй не 'рæвардта, уый йæ хъавгæ змæлд æмæ къуыызгæ æлхъывд улæфтæй дæр бæрæг уыди. Нæ йæм суæндыди Софи, ды дæр нæ фынай кæныс зæгъын, æмæ сын ныхас бацайдагъ уыдаид. Кæмæ фæбæллыс, ахæм, дам, дын равзæрстон æмæ, дам, дын æй дæ къухтæм дæттын. Хъазгæмхасæнты цы нæ скауы Авданы дзыхæй, фæлæ йæ хъазæн ныхæстæ ацы хатт Софийы хъусты æнахуыр æхсызгон зæлланг нылластой, йæ зæрдæ ныр-рухс ис. О, æмæ ацы ныхæстæ æххæстæй нæма загъта Авдан, уæд чызджы цæстæнгас хъуамæ ацахстаид, фæлæ чызджы дæр

Авданы ныхас цинудаист фæкодта, амбæхстысты йæ цæстытæ, фæлæ ма уæддæр сæ цыкура-рухс калди. Æмæ уæд æхсызгон гуырысхотæ бынтондæр Софийы зæрдæ сфæйлыдтой. Авдан сыгъдæгæй дæр басйаччы уавæры йæхи авардта, цыдæр æнæхæдзар, дзæгъæлкъах чызджы сæ хæдзармæ æрбамидæг кодта зæгъджытæ фæуызæн, ууыл дæр нал ахъуыды кодта Софи. Хуыцауы бафæндæд, æмæ нæ лæппуйы хъазæн ныхас æцæг рауайæд, æндæр ын йæ ацы ми дæр бамбариккой, зæгъгæ, йæм дзырдта йæ зæрдæ. Уæд ын, æвæдза, йæ чындзæхсæвы кусæрттаг дæр сафын нал бахъæуид.

Кæртмæ разæй ахызти Софи, рæвдз февнæлдта, цалынмæ йæ цардæмбал Сакро нæма сыстади, уæдмæ сæумайы зылдытæ фæуон æмæ хъуджы хъоммæ аскъæрон, зæгъгæ.

Дысон Сакро дæр æгъуыссæг фæци — тыргътæм-иу рацыди, уаты дуармæ-иу алаууыди. Бонырæм афынæй уыдаид, фæлæ зæронды фын сæртæг у, æмæ тарсти, Софи йæ уæлхъус куы алаууа. Уазæг йæ фыдыфсымæры чызг у æмæ Среднай Азæйæ схæццæ, уый зæгъын æй нæ фæндыди Сакройæн, Авдан ын æй зæгъæд. Сакро-иу уый фæрсæд. Гæды ныхас зæгъын Софимæ тæритгæд касти, уый Авдан дæр тынг хорз зоны, æмæ йæ иугæр ахæм уавæры æвæры йæ лæппу, уæд ам цыдæр ис. Афтæ æвзонг бæргæ нал у Авдан, фæлæ цыфæндыйæ дæр нырма тæвдтут у, ахæм та куырмæджы архайы æмæ ныссуйтæ ваййы.

Софи сæ хъуджы фæдæдуар кодта, цæхгæрмæ уынджы йæ цæст никауыл æрхæцыд, æмæ стурь сабыр цыдæй ауагъта. Ныр йæ хъуыдытæ быдырмæ æввахс цæрæг ус Масамæ айвылдысты. Йæ гуырысхотæй уынгæджы куы фæвæййы, уæд Маса æрбалæууы йæ зæрдыл æмæ баныфсæвæрд ваййы. Ныртæккæ сæ рæзты бацæудзæн, хъуамæ се стурь ратæра кæнæ истæй æфсонæй уынгмæ ракаса. Зонынджын ус у, æмæ Софийы бынаты Маса ницæуыл батыхстаид. Мæнæуы гагаты æхсæн мæгъæлда куыд уынай, афтæ æнцонæй иртæстаид Маса Авданы ныхæстæн сæ гуырысхойæгтæ, йæ дæлгоммæ ныхæстæ йын фæуæлгоммæ кодтаид. Авдан мæнæ-мæнæ стыр скъола каст фæуызæн, фæлæ цыма уæддæр йæ зонд Масайы зонды арæнтæм нæ аххæсдзæн, афтæ касти Софимæ. Уартæ ликбезты рæстæг дæр дамгъæтæ амоньмæ сæ хъæуы Масайы хуызæн ничи арæхсти.

Софи се стурь хъæугæрон хъомгæсты бæрны бакодта æмæ раздæхти. Ныр йæ къахдзæф бынтон ныссындæг, уынджы

цасдәр бауад, уәд Маса сә кәртәй рахызти йә дыууә стурь фәстә. Софи әрләууыди. Дармә дәр иртәста — Масайы уәлә донхуыз халат. Йәхи хуыд дарәс у, йә гуырыконд дзы куыд аивәй разыны, йә кьахы айтмә дәр ын бирәтә бабәл-лынц.

— Софи, цыдәр агайәг дә ис сыгъдәгәй дәр, — әрбадзырд-та йәм әддозәй Маса, хәстәгдәрәй та йын салам радта.

— Дәумә ләууын, — загъта Софи. — Дәуән зәгъинаг ныхас мәм ис.

Ауагъта Маса йе стурты сәхи бар әмә загъта:

— Зәгъ-ма, Софи, цәуыл батыхстә?

— Уазәг чызг нәм ис, — кьухы армәй йә дзых әрәмбәрзта, фәйнәрдәм та — кәстытә.

— Бонрухсмә хәссинаг чи нәу, ахәм исты хабар, Софи?

— Зәрдә цәуылдәрты кьәпп кәны, уәвгә та, әмә-гъа. Мидәгмә йә куыддәр әмбарын, фәлә йә уәләмә зәгъын мә бон нәу.

— Омә сындәггай цом, — Маса араст. — О, әмә уә уазәг чи у, кәцәй фәци?

— Дысон нә ләппуимә фәзындысты. Банафон, мә хуыс-сәнәй сәм сыстадтән. Тынг сусәгәй дын сә зәгъын. Әз сә дәуән дзурын, нә ләппу мә уыдәттә куы базонид — бәстым-гәрон мә нал ныууадзид.

— Уә Сырдон-ләппу цыдәр номыр раппәрста. Кәд йәхицән цардәмбал әрбахуыдта?

— Оу-уа, әмә афтә дәр фидауы?

— Уый мах рәстәджы ницы фидыдта, ныры фәсивәдыл әгъдау афтә нал уәз кәны.

— Уәдәмә афтә бакән, Маса. Аивәй нәм фәзын. Мәнәй ницы базыдтай. Чызджы фен. Иумә фәуыдзысты сә ахуыр. Ды ахуыргондимә дәр дзурын зоныс, кьуырмаимә дәр. Ләппуйы дәр аивәй ракъах. Цәй, цытә дзурын, цыма дын мә амоньын хъәуы.

* * *

Маса Марусы баййәфта кәрт мәрзгә. Уәрдоны цәлхыты әмә бәхы цәфхәдты фәдтә дәр чи нә бамбәрзта, уыцы иугай бурбын сыфтәртә әмә хосы хәлттә әмбырдтә кодта уисойы хихтәй. Чызджы астәу растәй баззади, даргъ уисойы хъәдыл әгәр кәронәй кәй әрхәцыди, уый дәр бафиппайдта Маса.

Горæтаг у æмæ йæ, æвæццæгæн, никуы бахъуыд уисойæ мæрзын, зæгъгæ, ахъуыды кодта Маса æмæ йын ацамонинаг уыди; къухтæ дæлдæр куы æрхæциккой уисойыл, йæ астæу чысыл куы æртасид æмæ, хостæрдæджы фæзмæгау, йæ гуыр уисоимæ æмызмæлд куы нæ кæнид. Фæлæ уал ын «бон хорз» загъта æмæ, куы фемдзаст сты, уæд бамбæрста: йæ фиппаинаг ын нæ айсдзæн. Ноджы йæ цæсгомыл æргом бæрджытæй сæхи хъуамæ сæвдыстайккой æгъдауы сæрты ахизыны худинаджы гаккы фæдтæ. Уыдæттæ ауыныны цымыдис Масайыл бафтыдтой Софийы зæрдæхсайæн ныхæстæ. Фæлæ ахæмæй чызгмæ æмгæрон дæр ницы разынди æмæ йæм сдзырдта:

— Авдан ма фынай у? Уазæджы æфсæрмай уæд та цæуылнæ фестæди?

— Фыццаг автобусы горæтмæ ацыди, — загъта Марус, йæ мæрзын фæуагъта, ныхасæн аргъгæнæджы æууæлтæй хайджын разынд, кæд ма мæ ноджыдæр истæмæйты фæрсы, зæгъгæ. Фемдзаст та сты, æмæ Маса фембæрста: Авдан æнафоны фæзынди сæ хæдзармæ, Софи йæ фыны дæр кæй никуы фæдта, уыцы чызгимæ æмæ хабæрттæ базоньмæ дæр нал банхъæлмæ касти, йæхицæн æй æрбакъаддæртæ кодта æмæ дзы чындз ацарæзта. Нагъ, Софийы зæрдæ цæмæ фехсайдта, ахæм хабарæй дзы исты куы уыдаид, уæд мæнæ ам Масамæ чызджы дыууæ цæсты сæ арф ныгъуылæн-æмбæхсæнтæй сæхи фæвдыстайккой æмæ уайтæккæ амбæхстайккой, йæхиуыл комдзот рацыдаид уазæг.

Фемдзаст та сты, æмæ Маса ауыдта, чызджы цæстытыл уæззау сагъæс мигъвæлмау кæй бадти. «Стыр цыдæр агайæг æй ис. Маст дзы бацыдаид æви йæ исты низы судзаг хæры?» — хъуыдытæ кодта Маса, фæндыди йæ чызджы цæстытæ дзæбæх ауынын мæнæ ныр, сæ дыууæйæ дарддæр кæрты цалынмæ ничи ма ис, уæдмæ. Чызг мæрзын райдыдта æмæ та йæ уисойы хихтæй дарддæр ницыуал уыдта. Маса афарста:

— Иунæгæй дæ ныууагътой? Адонæн сæ ус кæм ис?

— Цæхæрадонмæ ауади, — загъта Марус, йæ сæрыл схæцыди æмæ та йын йæ цæстытæ ауыдта Маса. Фыццаг куы фемдзаст сты, уæддæр йæ зæрдæ цæуылдæр фæкъæпп кодта, кæйдæр хуызæн æм фæкасти, бæрæг кæйдæр хуызæн. «Тынгдæр, тынгдæр йæ цæстытæ, стæй йе 'рфугытæ», — чызгæй йæ цæст нал иста Маса, æмæ йæ уырныдта: æнæмæнг цыма æрхъуыды кæндзæн уыцы бæрæг кæйдæры. Æмæ уæд ацы чызгимæ цæ-

уыл дзура, уый базондзæн. Кауы сарты цæхæрадонмæ куы касти, уæддæр уыцы кæйдæры агуырдат йæ хъуыдыты.

— Софи, уæ, Софи! — адзырдта Маса. Сæрдыгон хæдзары аууонæй æрбайхъуысти:

— Мæнæ дæн, мæнæ! Фæцæуын.

Софи æрбахаста стыр хъæдын къусы ногкъахт картæфтæ, хъонтхъорайы цъæх хæлттæ, дзылакъуы хъæдынды дзыгуыртæ æд бынтæ, цалдæр уырыдзыйы æмæ сæнтсырх цывзытæ.

— Уазæджы иунæгæй ныууагътат, — загъта Маса. — Сакро та уын кæм ис?

— Сæрдары, дам, феноң, йæ зæнгты тыххæй йæ Тæмисчы санатормæ фæцæуын хъæуы, æмæ йæ кæд куыстæй суæгъд кæнид. — Софи Марусмæ фæзылди. — Æгъгъæд ын у, ныууадз æй. Куыстытæ иууылдæр йæ быны куы скæнид, уый йæ фæнды. Мæнæ нæм Маса æрбацыд! Сыхаг нын у, фæлæ-иу алкæмæн йæ тугхæстæг афтæ фæадджын уæд!

— Мæн-ма уадз, — загъта Маса, — фæлæ мæнæ дæ уазæджы койтæ кæн.

— Гъо, гъо, Марусимæ мæ адзурын бæргæ фæнды, фæлæ нæ арæхсын, æмæ нæм, Маса, ды фæфæстиат у, аныхæстæ кæнут.

Сæрдыгон хæдзары ныхæй-ныхмæ сбадтысты Маса æмæ Марус.

— Æмæ уæдæ, Марус, ды дæ кармæ гæстæ рæхджы институт каст хъуамæ фæуай...

— Пединституты ахуыр кæнын, Авданимæ...

— Авданы хабæрттæ зонын. Уæдæ ахуыргæнæг уыдзынæ?

Софи фæзынди, йæ къухы сырх хъæдабæцъар дыууæ альбомы, стъолы астæу сæ æрæвæрдта:

— Мæнæ адон дæр афæлдахут. Истæуылты хи ирхæфсын хъæуы, — æмæ та ауади кæртмæ.

— Май дæр уæ кæд нал хъæуы, æмæ уæд бæрæг хъуамæ уа, кæй кæдæм æрвитдзысты куыстмæ...

— Дагъистанмæ, зæгъгæ, дзурынц. Нæхицæн нын ницыма загътой.

— Æмæ гъеныр дæ хуызæн рæсугъд чызг уырдаг куы афта, уæд ма дæ нæхимæ уадзынц. Кубачийаг зæрингуыр йæ сызгъæринтыл дæр нал бацауæрддзæн.. Æмæ уыдонмæ дæр дзæбæх лæппутæ куыннæ уыдзæн, фæлæ нæхицæн куы баззаис... — Масайы рæмбыныкъæдзтæ стъолыл æрæнцадысты, тымбыл-

къухтæ фæиу сты æмæ съл йæ роцъо æруагъта. Чызджы цæстгом æнæхъанæй куы ауына, уæд цыма уыцы бæрæг кæйдæры тагъддæр æрхъуыды кæндзæн, афтæ йæм сдзырдта йæ зæрдæ. Уæддæр та бафиппайдта: чызгæн æй йæ цæстытæ æфтыдтой зæрдæхсаинаг хъуыдытыл. Рахиз къух йæ фындзы рагъыл цæхгæрмæ авæрдта Маса, чызджы цæстытæ æмæ æрфгуытæ иумæ куыд ауына. Гъе, афтæ йæ къухы сæрты фæкасти чызджы цæстытæ æмæ æрфгуытæм, æрфгуытæ æмæ цæстытæм... Æмæ, йæ зæрдæ кæимæ дзырдта, уыцы бæрæг чидæр йæ цæстыты раз фегуырди уыцы удагасæй. Цæй сългоймаг — йæ тæккæ лæджы кары чи бацыд... Зымæгон дæр къепкæ дардта. Æдзухдæр æнæвдæлон уыди, фæлæ афтæ никуы загъта: «Нæ ма 'вдæлы». Дæ цæстытæм дын кастайд, ома, дæ курдиат дæ тыхстæй дзурыс æви фæдфæливантæ кæныс? Дыууæ чызджы йын уыди, кæстæр ма уыцы рæстæг мады фæдджийыл хæцыди.

Комкоммæ афæрсинаг уыди Маса, ахæм лæджы чызг нæ дæ, загъгæ, фæлæ йæхиуыл фæхæцыд. «Чи йын дæн? — хъуыдытæ кодта Маса. — Нырма йæ цæстыдзагæй дæр нæма фæдта æмæ йын хъуамæ йæ зæрдæ сфæйлауон, кæд æцæгæйдæр Габойы чызг у, уæд? Аивæй, аивæй! Тынг хъавгæ дзурын хъæуы ам».

— Кæйдæр хуызæн мæм кæсыс. Дæ цæстытæ, де 'рфгуытæ, дæ ных... — дзырдта Маса. — Нæ хицау уыди... Хъуырджын хæдон дардта, зымæг дæр къепкæйы цыди, галифе хæлафы. Æнцъылдхъус цырыхъхъыты. Куыддæр-иу куыстмæ фæзынди, афтæ-иу сæ фелвæста. Трактористтæ кæй дардтой, ахæм ку-сæндзаумæттæ йын уыди, цъыдагъхъулаæттæ ныйисты. Кæцыдæр куыстытæм-иу æнæвналгæ нæ фæлæууыд...

Уый размæ трактористтæ хæцъылдзабырты цыдысты. Габо Мæскуымæ фæцыди, суанг министр Черновмæ смидæг. Æмæ кусæн дарæстæ æрласта Мæскуыйæ... МТС-ы кусджытæй алкæмæн дæр бон литр фæтæген уай кодтой. Иуахæмы нæ хицауы бинойнаг бацыди МТС-мæ, фæтæгенæн æхца бафыста æмæ фæтæгендæттæджы бацагуырда. Уый журналмæ æркасти æмæ афтæ: «Сымахмæ фæтæген нал хауы». Æхца, дам, ма куы айстой уæ нымайджытæ. Уый йын афтæ: «Уæ фæтæгены хай бæтгæмæ куы райстат айразмæ». Рацæй-рабон, æмæ нæ хицау йæ фæтæгены хай раттын кодта сидзæргæс усæн. Габойы бионтæ уыцы рæстæг МТС-ы æмдзæрæны цардысты, сæ хæдзар æндæр хъæуы уыди. Иуахæмы та сæ хъæумæ бафтыди Габо зианы фæдыл. Фæзиан хæдзардарæг фыд, йе 'нахъом са-

битæ сидзæрæй баззадысты, цыдæр халагъудгонды цардысты. Уыцы рæстæджы Габо æмæ æфсымæртæ уæрст уыдысты. Габомæ сæ хæдзарæй цы хауди — райхалын æй кодта, æмæ сæ суанг каухалæны онг сидзæртæн нылластой. Мах цалдæр чызгæй сахуыр кодтам агроиндустриалон комбинаты трактористы дæсныадыл æмæ Габойы къухы куыстам...

Марусы зæрдæ æрсабыр, бинонты комытæфæйдзæг хæдзары æнцойад цыма бавзæрста. Кæддæртты йæм-иу фæкомкоммæ сты, уый æмæ, дам, уый чызг нæ дæ? Ома, Габойы чызг.

Маса кæртмæ куы æрбахызти æмæ йæм уыцы æдзынæг кæстытæ куы райдыдта, уæд Марус хорзау нал фæци, цыма Бухар ам кæмдæр ис, цыма йæм æй уый цыдæр æфсонæй æрбарвыста. Сæбæртты машинæйы бадгæйæ дæр дзы нæ ферох Бухар, сæ фæстæ цыма æндæр машинæ цæуы æмæ, цалынмæ æрбынатон уа, уæдмæ сæ фæстæ цæудзæн. «Уыцы хæдзарæй дæ фæдыл цуаны чи рацæуа, уыдонæй никадæм ис фæлидзæн. Зæххыл ахæм фæсвæд къуым нæ разындзæн, уыдон дæ кæм не ссардысты», — маройаг бацц Марус. Ныр æрæууæндыди Масайыл æмæ æрцарди.

Кæдæй-уæдæй йæ сæрыл схæцыд Марус, æмæ йæ цæст аныдзæвыд Масайы къабайы дысалгъыл, æнахуыр аивсынк дывæлдах рæнхъытæ йыл куыд тынг фидыдтой. МТС-ы кусын куы байдыдта, уæд хæрз æрыгон уыдаид Маса. Къабайæн йæ фидауцыхос цæппузыртыл дæр афæстиат йæ цæст. Йæ халасæвæрд сæрыхъуынтæ — бæстон фæст. Æппын фæстаг ын Марус ауыдта йæ цæстытæ, — сабырæнгас, гомзæрдæ ахаст æвдисаг, узæлаг цæстытæ. Уыцы цæстытæ уыдтой йæ фыды, йæ сурæт ын уыцы удæгасæй бахъуыды кодтой. Чызджы зæрдæ уынгæтгæнаг æлхынцъ аци, цæссыгтæ чи расайы, ахæм æлхынцъ. Йæ фыд ма адæймагыл нымад куы уыди, уæды рæстæджы хабæрттæ дзурынмæ чи бамондаг уа, а зæххыл ма ахæм адæймагыл сæмбæлдзæн, уый йæ нал уырныдта.

Масайы цæстытæ-иу æрцæйцъынд сты, æмæ чызг бамбæрста — йæ хъуыдыты уæды рæстæгмæ ахæццæ, уым ма йын ногджыдæр хъуамæ разына зæрдæрухсы хабæрттæ.

Ныр Марусæн фенцон Масайы цæстгоммæ кæсын, гуырысхойаг æууæлтæй йæм ницы бафиппайдта, уæдæ йæ хъалæс дæр не 'рмынæг, фыдбылыз цы 'рхæсдзæн, ахæмæй йæ дзыхæй куы ницы схауид, зæгъгæ, дæр дзырдæвзаргæ хъавгæ ныхас нæ кодта Маса.

«Мæ фыды сæфты хабар нæ зоны, — ахъуыды кодта Марус. — Уæд, æвæццæгæн уым нал куыста». Афтæ йæм сдзырдта йæ зæрдæ. Æнæуи дæр йæхи схъæркæнинаг нæ уыди (Авданы фæдзæхстмæ гæстæ Марус у Софийы фыдыфсымæры чызг, ныронг æй нæ зыдтой). Марус ахъуыды кодта: «Уадз æмæ ма базона мæ фыды сæфты хабар. Йæ цæстытыл куыдæй ауайы, афтæ йæ мысæд». Маса чи у, цы у, уыдæттæй Авданы фæфæрсдзæн æмæ йæм искуы æрцæудзæн, æнæмæнг скæндзæн ахæм рæстæг, æнцон къахдзæфты рæстæг.

Маса та Марусы хъахъхъæдта, фемдзаст уой, чызг уымæй йæхи хызта, фæлæ йæм зæрдиагæй хъусы, уый йæ уырныдта, æмæ ма йæм ноджыдæр разынди Габойы цардæй дзуринæгтæ, ома, бафæлварон ма йæ, кæд ын кæцыдæр хабар йæ зæрдæ фæцагаид æмæ йæхи рагом кæнид чызг.

— Иугæр райдыдтон, уæд Габойы койтæ кæронмæ фæуон, — дзырдта Маса. — Æрдæбон æй куы загътон: куыддæр дæ ауыдтон, афтæ мæ зæрдæ ныссæххæтт ласта, куыддæр адæн. Мæ царды дæргъы цы раиртæстон, — йæ ныхæстæ æмæ йæ митæ рæхысы цæгтау кæрæдзиуыл баст кæмæн ваййынц, уый адæймаг ваййы, ахæм адæймаг æмæ йын дæ сæрæй кув. Габо уыдонæй уыди. Ног царды бындур иу дур хъуаг у, зæгъгæ, — йæхи дзы савæрын кодтаид. Уæд цы 'рцыди?!. Абоны онг дæр æй мæ сæр нæ ахсы... Хъæуонхæдзарады министр Чернов, дам, адæмы знаг разынд, æмæ, дам, Габо йемæ баст уыди. Ахæм зæгъджытæ фæци. Министры кабинетмæ иунæг хатт бафтыд æмæ дзы цас бафæстиат уыдаид, знаг дзы куыд ацарæзтаид?.. Иннæ къæппæг та... Хъалагъур нæм уыди зæронд лæг, ног цард-аразджыты митæ сасирæй луæрста, æдзух сæ — фаутæ, æргом æлхысчъытæ. Йемæ-иу стох сты, знагтадгæнæджы бынаты æрлæууыдтæ, зæгъгæ. Иуахæмы афтæ загъта хъалагъур: «Хохæгтæ мæнæ ацы быдыры зæххытæ æххуырстой. Гæххæтт-иу сарæзтой. Иу азы æмгъуыдæй дын зæхх радтаид йæ хицау æмæ, цы тыллæг сисай, уымæй йын, цæуыл бадзырд кодтат, уый радт. Хохæгтæ-иу быдыры къутутæ сбыдтой æмæ-иу сæ нартхоры тыллæджы кæцыдæр хай уым бафснайдтой, уалдзæджы цы байтаудзысты, сæ кусæг фос цы бахæрдзысты... Зымæджы дæргъы къутутæ хъахъхъæнæг нæ уыди, фæлæ сæ-иу иунæг æфсир дæр никуы фæхъуыди. Уалынмæ колхоз аразын райдыдтой, адæмæй хоры мыггаг истой кæм лæгдыхæй, кæм курæггæгтæ. Мыггаг-иу комфæсивæдонтæ æмæ партийы чы-

ронтæ хъахъхъæдтой. Уæд цыбыр рæстæгмæ адæмыл цы 'рбамбæлди?» Хъалагъур дзæнгæда цагъта, æддæмæ та афтæ айхъуысти, цыма сын сæ йæ хъусты Габо бацагъта, ома, йæ кусджыты ног царды ныхмæ аразы... Фæстаг хатт ма йæ куыдæй фæдтон. Бон-изæрмæ куыстмæ нæ фæзынди. Уалынмæ æрбацыди. Акъ-ахдзæф йæ бон нал уыди, афтæ бастади, цыма низдомд... Мах доныбылтæ бахуым кодтам, фосхизæнтæ. Нæ боны хабæрттæ йын дзурынмæ фæстæм. Уый загъта: «Мæнæн сæ мауал дзурут, партийæ мæ аппæрстой, куыстæй уæгъд дæн». Йæ цæстытæй уæззау æрхæндæг лæдæрсти, саумаройаг фæци... Уый фæстæ йæ уынаг нал фæци, цыма æппындæр нæ царди... Цы уыдтам, уый мæнг уыди... Кусджыты хæдзары цардысты йæ бинойнаг, йæ дыууæ чызджы, бинойнаджы мад. Уый хæринаг кодта, йæ улæфт чи уагъта, уыцы трактористтæн. Сæ дуцгæ хъуджы уым бастæй хызтой. Цы 'хсæвгæсы кой кодтон, уый уырдагмæ фæзынд æмæ хъæрæй дзырдта: «Знаджы стур колхозы зæххыл цæмæн хизы?!»

Габойы бинонты æмдзæрæнæй арвыстой. Уый фæстæ цы басты, уымæн ницыуал базыдтон... Æмæ дæ æрдæбон куы ауыдтон...

— Æз уыдонæй никæй зонын, — йæ сæр батылдта Марус. Маса уыцы рæстæг йæ цæстытæ йæ къухармæй амбæрзта, дæллозарфæй дзы иу улæфт сирвæзти. Æвдисинаг æй нæ уыди, фæлæ йæ чызг ауыдта, — иу цæст йæ уырзтæй асæрфта, йе 'ннаæ цæст къухы уæлармæй. Фæцагайдтой Масайы сусæг цæссыгтæ Марусы зæрдæ.

Сæ дуцгæ хъуджы йæ хистæр хо хызта, трактористты сæрдьгон улæфæн хæдзары куы цардысты сæ Нанаимæ, уæд. Стур сæрыл сæ Нана МТС-ы хъалагъурумæ цы тохы бацыди, уый-иу сæ бинонтæ арæх æрæмысыдысты. Гыццылæй-иу Марусы цæстытыл сæ хъуг, йæ цæссыгтæ калгæйæ, ауади, йе стыр цæстытæй ставд цæссыгтæ хаудысты. Дзурын та нæ зыдта, уæдæ сыкбайæ цæваг дæр нæ уыди. Хизын æй нæ уагътой æмæ-иу куыдта...

Марусы цæстытæ баумæл сты. Маса мацы бафиппайа, зæгъгæ, фестæди, загъта:

— Софимæ акæсон, — æмæ рауади сæрдьгон хæдзарæй.

11

Ныр Марусæн ацы хъæу фæадджын уыдзæн: зын сахат æй Авдан сæ хæдзары æрбамидаг кодта, амæй фæстæмæ дæр майыл уынгæджы бонтæ куынна скæндзæн, æмæ иуахæмы йæ сæр Масама куы æрхæсса, уæд æй уый йæ къæсæрæй нæ аздахдзæн. Йæ цæстытæ-иу сæхгæндзæн æмæ-иу Масаимæ архайдзæн, йæхи йын куы раргом кодтаид, уæд æм йæ фыды тыххæй цас дзуринагтæ разындаид, фæсмон-иу æй фæцагайдзæн, Масама хъустæйæ ма цы цинтæ бавзæрстаид, уыдон кæй нæ бавзардзæн.

Софи, ногæргæвст карчы къæхтыл хæцгæйæ, сæрдыгон хæдзармæ æрбахызт, уæларты йæ кастрункæйы мидæг фыцгæ доны æртъыста.

— Кæд, мыййаг, Масайæ батыхстæ? — афарста йæ Софи. — Уæвгæ, искæй чи батыхсын кæна, уыдонæй нæу.

— Йæ ныхас адæймагмæ тынг хъары, — загъта Марус. — Æнувыд хъæлæсæй дзырдта, ма цардæй цыдæртæ уадидагæн æрымысыдтæн, ма цæссыгтæ æруадысты, фефсæрмы дзы дæн æмæ ма сæр стъолыл æруагътон. Дæумæ та афтæ фæкасти, цыма дзы батыхстæн...

— Куырыхон лæгæн кæм æмбæлы, ахæм бæрнон бынæтты фæкуыста. Ликбезты рæстæг нын ахуыргæнæг уыди. Пумпусидуадул чызг уыди.

— Уæ хæстæг у?

— Нæ зæрдæтæн адджын у. Цæстуарзон адæймаг æмæ йæ ма цæвæн скодтон.

— Хæстæг уæм цæры?

— Уæртæ стыр уынджы сæрты бахиз æмæ уым нæ цæхгæрма уынджы чысыл фалдæр.

Горætæй æрхæццæ Авдан æмæ сæ ныхас фескъуыди. Марус йæхицæй фæбузынг, Маса кæм цæры, уымæй Софийы аивæй кæй бафарста, уый тыххæй.

Авданæн Софи фыццаджыдæр йæ цæстытæ ауыдта — уыдысты хуыссагæфсæст, сæууон æхсызгон рухсæйдзаг. Хъахъхъæдта Авданы дæр æмæ Марусы дæр æмæ, бæгуыдæр, бафиппайдта: лæппу æмæ чызг цæстæнгасæй баузæлыдысты кæрæдзиуыл. Кæс-ма, æнæуи йын къуыри иу хатт горætæй æрцæуын нæ бантысы, ныр куыд тагъд æрбалæууыд сæ хæдзары. Æмæ зæрдæрухс бавзæрста Софи. Иунæг Стыр Хуыцауы

куы бафæндид, æмæ сæ амонд куы бау уайд рæхджы бон!

Æрдæбон, исты фехъусын æнхъалæй, Софи Масайы фæстæ уынгмæ ахызти. Маса загъта: «Софи, цæуылдæрты дæхæдæг дæхи баууæндын кæныс æмæ, цы ис, уый нал фæуыныс. Авдан ахæм лæппу нæу, чызджы къухыл æрхæца уынджы æмæ йæ хæдзары фæмидæг ласа...»

Авданы дæлармы — газеты тыхт чингуытæ.

— Мæнæ дын дунейы кæсинæгтæ æмæ уыйас дæр зубрежкæ кæн, — загъта Авдан æмæ тыхтон стъолом æрæвардта. — Нæ дын дзырдтон, разындысты, зæгъгæ.

— Кæм разындысты? — сæ ныхæстæм сын Софи йæ хъус цæмæй æрдара, ахæм хъалæсæй бафарста Марус.

— Дæ дзаумæттæ дын чи ласта, уыцы шофыр сæ æмдзæрæнмæ æрбаскъæфта.

Æддæ æрбайхъуыстысты кулдуары къуырццытæ.

— Чидæр нæм хойы! — Софи фестæди, ома, ацы лæппу æмæ чызг адзурын мондаг сты æмæ сын фадат саразон. — Акæсон æм.

— Чызджытæй фæдтон Фæрдыджы, — загъта Авдан. — Нæма, дам, фæхæст дæ Марусыл.

— Йæ зæрдæ ницæмæ фехсайдта?

— Мæнæ-мæнæ фæзындынæ... Æнхъæлмæ дæм кæсынц.

— Æз та, зæгъын, кæд дын ацы чингуытæ уый радта.

— Институты библиотекайæ сæ райстон.

— Фæтарстан, цыма, мæ фæдыл чи бафтыд, уый чингуытæ чызджытыл сæмбæлын кодта...

— Зæрдæхсаинаг хабарæй ницы ис.

Кæртæй æрбайхъуысти Софийы хъалæс:

— Мидæмæ рацæут æмæ сæ уæхи цæстæй фенут.

— Цæуæм, цæуæм, — айхъуыстой нæлгоймаджы хъалæс.

Сæрдыгон хæдзармæ æрбахызтысты лæппу æмæ чызг, Авдан сæ базыдта — сыхаг хъæуккагтæ уыдысты, сæхи хъæуæй уыдон æхсæн дон цы кæлы, æндæр æнæзонгæ адаймагмæ иу хъæуы хуызæн кæсынц. Лæппу клубы хицау уыди.

Марусы зæрдæ та сæм афтæ фехсайдта, цыма сæ Бухар парвыста йæ æмбæхсæн бынат ын бæлвырд базонут, зæгъгæ.

— Фарн ам уæд, — салам радта лæппу æмæ арфæтæм фæци. — Амонджындæр æмæ нывджындæр чи рауад, уый æмбал фæуæд уæ хъуыддаг дæр! — Марусмæ дæр-иу бакасти, Авданмæ дæр.

— Арфæйаг фæу! — худти Авдан. — Æмæ ды дæр рæхджы мæ хал куыд ахæрай!

— Оу-уа, нæ дæ æмбарын! — Уазæгмæ æдзынæг каст бакодта Софи. — Нырма нæм ахæм хабарæй ницыма уыди. Чи уын æй бацагъта уæ хъусты?

«Бухары æрвыст сты, æндæр мидæмæ афтæ не 'рбалæгæр-стайккой, — Марусы зæрдæ та катйтæй айдзаг. — Софи дæр сыл фæгуырысхо ис».

— Æмæ уæдæ уæд куыд? — йе 'мбал чызгмæ баздæхти лæппу. — Цыдæр дæм куы уыди, æри-ма йæ.

Чызг йæ хызынæй систа бæзджын тарбур гæххæттæй конд кулек æмæ йæ Марусмæ бадаргъ кодта.

— Уæддæр дæ нал фæсайдзыстæм — уæ дзыхтæ дзы айдджын кæнут.

Марус Софимæ фездæхти, ома, цыгæнгæ мын у?

— Райс æй, — загъта Софи. — Афтæ сæ фæнды... Лæвархъом уæнт, хуынтæ хæссынæй бафсæдæнт. Гъер та уæхи фысымы бар бауадзут.

— Не 'рбацыд куыддæр рауад, — загъта лæппу, — æмæ нын хатырæй фæуæд. Цæвиттон, ацы хуыцабонь ма кæстæр æфсымæрæн чындзæхсæв кæнæм. Чындзы дзаумæттæ нæ хъæуы, разкъæрттытæ æмæ нын сыхахмæ бацамындæуыд, дзыххъынног хуыд, дам, сты.

— Чи уæ æрбарвыста, уымæн-иу загъ: «Дæ дæндæгтæй халва фæхæр. Халва та, загъ, сæнарæй арæхдæр куыд суа. Ма дæ ферох уæд халва сæнарæй арæхдæр суæд загъын, — дзырдта Авдан æмæ сыхаг хъæуккæгтæм йæ фæлмæн худтæй худти.

— Чи нæ æрбарвыста, уый та кæцæй зоныс? — афарста лæппу.

— Уæдæ йæ нæ зонын, Мыстулæджы хуызæн, цæхæрцæст лæппу, — загъта Авдан æмæ йæ мадмæ баздæхти. — Хъарм комдзæгтæм дæр афтæ бира æнхæлмæ кæсын нæ бахъæудзæн, фæлæ уал нын фæйна сыкъайыдзаджы, къуымыхцыйы муртæ, хъæдындзы сыфтæ...

Нæ фæлаууыдысты чындзыдзаумагуртæ.

Авдан æмæ Марус иуахæмы дыууæйæ аздадысты, æмæ лæппу загъта:

— Бамбæрстай, горæтæй нæ чи æрласта, уый сæ æрбарвыста, Сæбæртт. Кæрæдзийы-иу — æлхысчътæ, мæстаймарæн митæ. Нæхи надтам сусæны тæвд рæстæг, ма дзаумæттæ мын доныбылæй адафта. Кæйдæрты-иу дардмæ бæргæ æруыдтон, фæлæ сæ никæмæ фæдзырдтон. Æмбисæхсæв мадард

багънагъай цахарадæтты нæхимæ æрбахъуызыдтæн. Æз дæр ын æй бафыстон — бæхуæрдонай хъæдмæ иунæгъай ацыди Сæбæртт. Йæ фæдыл ахъуызыдтæн. Иу æрдузы йæ уæрдон æрурæдта, фæрæт райста æмæ хуыздæр михæгтæ æмæ уистыл зылди. Йæ цæлхыгъай йын иу рафтыдтон æмæ йæ бамбæхстон. Хъæумæ цалхагур фæцыди. Уый фæстæ дæр ма алхысчъытæ кодтам кæрæдзийы. Фæстаг хатт ын цы дзуапп радтон. Дыууæ бонæ æмгъуыдæй нæ колхозы хардзæй улæфынмæ арвыстой Кисловодскмæ. Сæбæртт иу уырыссаг чызгимæ фæзонгæ. Ап-пæлыди нын, халва, дам, уарзы. Халва уæд бынтон кадавар уыди, фæлæ йæ уæддæр ссардта. Бахаста йæ, чызг кæм царди, уыцы уатмæ. Нæ йæ баййæфта уым æмæ халва фæстæмæ рахаста. Афарстон: ам бæхтæ, хъомтæ кæм дарынц? Хус сæнæрттæ æрбахастон, халвайы бæсты сæ батыхтон, æгæр рог æм куы фæкæса йæ кулек, зæгъгæ, дзы дур сæвардтон, уæле — халвайы кæрдихтæ. Ныры онг мын дзуапп радтын йæ къухы нæ бафтыди.

12

Марусы фæндыди Софийы æхсæвары зылдтыгъай исты акънын, фæлæ та йæ зæронд ус ской дæр нæ бауагъта. Сæ тæккæ дзургъайæ уыдысты. афтæ кæртмæ æрбахызти Бека. Изæры салам сын радта, æмæ Марусмæ барухсдæстгом, цæстæнгасæй йын загъта: «Мæ зæрдæ мæм куыд сдзырдта, кæд ахæм дзæбæх чызг дæ, уæд дæ рынтæ мæн фæуæнт». Чызджы зæрдæмæ æндидзæг фæлмæн рухс ныккалди. Рæстæг ыл рæвдыдхъуагъай кæй аивгъуыдта, уый та йæм мæнæ ацы сахат куыд тынг бахъардта! Ахæм Бабайы дæлбазыры рæз куы хастайд, уæд ыл цард ныры хуызæн, ай-гъай, не схъызыдаид, йæ сабибонты æнæмæт рæстæг ма йыл нырмæ дæр ахæдыдтаид...

Бинонтæ æртæйæ дæр сыхаг зæронд лæджы уæлхъус куыд тагъд балæууыдысты! Сакро æмæ Софийы фæндиагъай Бека уыцы иу цыдæй хъуамæ сæрдыгон хæдзармæ бахызтаид. Уый цыбырæй афтæ:

— Авданимæ аныхæстæ кæнон, уый фæстæ мæ фароны фистимæ сымах дæн.

Авдан сæрдыгон хæдзарæй рахаста дыууæ табуреткæйы, æмæ кæрты бæласы бын сбадтысты.

Марус никуы бацыбæл вайы æцагæлонты ныхæстæм хъусынмæ, фæлæ ныр цæмæдæр гæстæ бацымыдис, цыма йæхи

Дадамæ цы нæ фехъуыста, уыцы мондæгтæй цыдæртæ судздзæн. Дисай марди, ацы Дада Авданæн цытæ дзурдзæн, уыдæттæм хъусынмæ кæй бацыбæл, ууыл. Фыдуынд уавæры кæй æвæры йæхи, уый æмбæрста, уæддæр сæм аивæй йæ хъус дардта. Зæронды хъалæс не 'рмынæг æмæ-иу ын йæ ныхæстæй дзæбæх скъуыддзæгтæ айхъуыста. Скъуыддзæгтæ йын райдианы бæттын нæ куымдтой, уалынмæ зæронд лæг Авданы куы афарста: «Йæ фыды ном та куыд у?» Авдан загъта: «Хадзымæты фырт. Фæлæ йын йæ фыды ном иронау ничи сдзуры — Хадзметович æй хонæм». Дада афарста: «Уый та куыд у?! Сахуыргонд стут æмæ уæ уе 'взаг нал хъæуы?» Авдан загъта: «Æз дæр æй дзæбæх не 'мбарын». Дада: «Æмæ Галка та цы фæзæгъы, йæ фыды йын ирон номæй куы нæ рахонут, уæд?» Авдан: «Ницы фæзæгъы».

Иу рæстæджы Софи Марусы цур алаууыд æмæ хъавгæ хъалæсæй Бекайы койтæм фæци. Æмæ сын цасдæр сæ ныхæстæй ницыуал бамбæрста. Чысыл фæстæдæр та Дадайы ныхас Марусы хъус уыцы дзæбæх ацахста: «Адоны мыптагæй хорз лæгтæ рацыди. Æмæ, Галка дæр, æвæццæгæн, лæджыхæджын у. Гъе æрмæст ацы хъуыддаджы кæй бацыд... Йæ уæнгæлмæ фæдтаид Галка, гъе, фæлæ мын цы гæнгæ уыди. Йæ фыст ын газеты кастæн æмæ мæ цæстытыл нал æууæндыдтæн, зæгъын, кæд ма Гуыгуызатæм ноджы иу Ацце ис. Фæцыдтæн, кайдæрты фæфарстон. Æд тъанг, æд тъунг кæй зонын, уыцы Аццейы тыххæй фæдзырдта газеты Галка...»

Ныр фембæрста Марус, æрдæбон ын Дадайы цæстырухс йæ зæрдæ адджын агайд цæмæн фæкодта. Тас чи нæ бавзæрста, æви йæ кæд бавзæрста, уæддæр йæ ныфс кæмæн нæ асаст, хæрамгæнагæн йæ ных бакъуырыныл чи нæ фæфæстиат вæййы, уыдонæй у, зæгъгæ, йæм сдзырдта йæ зæрдæ. Йæ Нана Гуассæ-иу удæй сæрибар Дадайы хуызæтты хуыдта. Ноджы ма йæ дисы цы бафтыдта: куыд хорз аирвæзти, дзырдхæссæг æмæ нымудзæгæй арæхдæр куы ницы уыди, уæд?

Кæртмæ æрбазгъордта иу-дæссадзыд бæгъæмсар, бæгъæввад лæппу, сæрдыгон хæдзары размæ Софимæ бауади, йæ хъусы йын цыдæртæ адзырдта æмæ фæстæмæ — згъоргæ. Софи тындзгæ уадæй фæуади Дада æмæ Авданы цурмæ, се 'хсæнмæ йæхи баивазæгау кодта. Йæ ныхæстæй йын ницы фехъуыста Марус. Фæстадысты Дада æмæ Авдан. Дада кæртæй рæвдз ахызти, гъе, зæронды бон ма цас тагъд акъахдзæфтæ кæнын вæййы,

уымай тагъддæр. Софи та цæхæрадоны фæмидæг Сакройы агураг. Зæрæдтæ уайтагъд кæртмæ рауадысты, Авдан сæ цуры алаууыд. Нæлгоймагтæ скъæты фæмидæг сты. «Цыдæр стыр фыдбылыз æрцыди, хъæрай дзурæн дæр кæмæн нæй, — йæ хъуыдытæй йæ буар уазал сисбын абадти. — Ацы дада дæр дзы куы фæудаист».

Софи Марусы цур алаууыд, йæ дзых къухæй æрæмбæрзта æмæ загъта:

— Фæдисы хабар нæм æрбахæццæ районæй. Джигулгæнджытæ, дам, уæм фæцæуынц æмæ уæ уæлдай фос бамбæхсут. Нæ хъæуæй уырæм чындзы чи фæцыди, ахæм районы къанторы кусы æмæ нæм фæфæдис вæййы. Дыгæрдиг æмæ нæм род уæлдай ис. Адæмы царм стигъынц, Хуыцау сыл йæ бæллæх сæвæра! Цына хъалон æрхъуыды кодтой — фысæй радт царм дæр, хъуын дæр, дзидза дæр. Уыдæттæ Сталинмæ хæццæгæнæг куы уайд, уæд афтæтæ уæндиккой...

Софитæ сæ фос хæдзары чылдымты тардтой мидæмæ дæр, æддæмæ дæр, æмæ Марус нæ бамбæрста, сæ уæлдай фос куыд фæдæ кодтой, уый. Авдан фæзынди фæсæхсæвæрты, æмæ чызг базыдта: хъæды фæсвæд æрдузты фембæхсынц сæ уæлдай фос. Чидæр йæ хъыбылы дардта сæ цæхæрадоны къахт ныккæнды, йæ фысты цармæ чи сæргъæвы, ахæмтæ дæр, дам, ис хъæуы.

Авдан Марусæн фæдзырдта ацы изæры фæдисы хабæрттæ, уæддæр ма-иу йæ цæстытæ цымыдис æрттыд фæластой — цыдæр ахсджиæг зæгъинаг ма йæ былалгъыл абадти, фæлæ йæ сдзурын нæ фæразы. Иу рæстæджы лæппу йæ уырзтæй йæ ных аууæрста æмæ чызджы цæстæнгас ацахста:

— Гьер, Марус, дæумæ дæр зæгъинагтæ ис, мæнмæ дæр. Мæнæ сæ ныртæккæ куы нæ зæгъæм, уæд — низæмбæхсæгау... Изæры зæронд лæг нæ сыхаг у. Афтæ фæзæгъы: «Æфсæйнаг фæрстæ дæр мæстæй арæмудзынц». Иубон мæнгæй цы загътон: «Ленин ма куы цардаид, уæд ахæм хæрæмттæ...»

— Авдан! — лæгъстагæнæджы къул фæкодта йæ сæр Марус. — Куы йæ æмбарыс, ницы хъæуы дзурын, æппындæр ницы...

— Дæуæн ма мæ цыдæр зæгъын фæнды...

— Мæныл дæр ма æууæнд... — йæхи йæм æрбаивæзта. — Адæймаг лæмæгъ у, фæтæрсы. Йæ зонд атар вæййы, ахæм рæстæг ныссуйтæ уыдзынæ, гадзрахатæй рацæудзынæ...

— Мæ зæрдыл та æрлаууыди... Император Веспасианæн йæ фырт куы бауайдзæф кодта... Бахатыр кæн...

— Цы загъыс, уый зонин.

— Сæ ныхæстæ сын куы нæ афæзмон, уæд мæ гуцъайы дымст не ссæудзæн. Пысунæтæм цæуджытыл дæр, дам, хъалонтæ куы æвæрыс. Æмæ йæм фыд куыд фæцарæхст, æхца йын йæ фындзы бынмæ бахаста, смаг, дам, кæны? Нагъ, дам. Уæдæ, дам, ацы æхца мицъырайы хъалонæй ист у. Хатырæй мын фæуæд.

— Кæм цы дзурын хъæуы, уымæ историкæй дæсныдæр чи хъуамæ уа?

— Изæры нæм чи æрбацыд, уыцы зæронд мæнæй бирæ историкдæр у...

— Цы 'нахуыр сыгъдæг хъæлæс ын ис! Æвæццæгæн, æмбисæндтæ хæссаг у?

— Кæддæр хъалонисджытæн афтæ загъта: «Паддзах Микъала, махæдæг кæм цардтæн, уый дæр нæ зыдта. Уасикъо та (Сталины афтæ хоны) цал стурæ, хъыбылы, карчы мæм ис, уый дæр зоны». Къæрццæй сдзуры хицауадмæ.

— Мæ буар ауазал, цыма йæм исты фыдбылыз æнхъæлмæ кæсы.

— Хистæртæ цæуылдæрты æууæндынц, Хуыцау æй нæ сафы.

— Йæ хъæлæс мæ æрыхъусын кодта йæхимæ, уæ ныхæстæй уын цыдæртæ бамбæрстон. Æфсæрмы кодтон, уæддæр уæм хъуыстон.

— Æвæццæгæн, бафиппайдтай, Галка Хадзметовичы кой нæм кæй рауад...

— О, деканы кой куы айхъуыстон, уæд бынтон сцымыдис дæн.

— Цыдæр революционерыл чиныг ныфффыста Хадзымæты фырт. Бека йæм институты балæууыд. Мæ разы йын загъта, цыдæр фаджысы рагъ, дам, ссардтай æмæ дзы революционер сарæзтай. Хъуыды ма кæныс, ды дæр мын цыдæр чиныджы кой кодтай. Куыд дзырдтай? Чиныг ныфффыссæг цъысымы бахауди, йе 'рдхорд бавдæлд æмæ йын æй йæхи номыл рауагъта... Æви дæ раст нæ бамбæрстон?

— Ныр — нагъ. Иуахæмы дын æй радзурдзынæн. Æнæмæнг дын æй радзурдзынæн.

* * *

Марус цы бафиппайдта — Авданы фыд Сакро цалдәр фәлтәрәны скодта, әз дәр нә уазәг чызгимә абадон, истә-уылты адзурәм, зәгъгә, йәхи сәм-иу әрбаласта, фәлә та-иу Софийы бустәты бын фәци: «Охх, тәхуды, Кро, дәхицәй фәдылдзу сывәллон саразыс, иучысыл ма нә-иу аныхас кәнын бауадз». Сакро-иу фәстәмә сдзурын ницы бафәрәзта. Кәд әм-иу нә фәкомкоммә Марус — әдзухдәр худәндзаст әмә хъуыды кодта: «Әвәццәгәң, дәрзәг ныхас йә дзыхәй никуы схауди».

Марус ногәхсад хуыссәныцәрттә иту әвәрынмә бахаста сәрдыгон хәдзармә. Дуары бакомкоммә кьулрәбын әвәрд тьахтиныл уәлгоммә хуыссыди Сакро. Йә быны — нымәт тыд, нымәты уәлә — бәмбәджжын. Нымәты бын цыдәр мутакайы хуызән тымбылтәгондәй, уый та йын — нывәрзән. Фына́й кодта, фәлә сәр нывәрзәнмә әмгәрон не 'рцыди, зәгъгә, фенхәлдта чызг. Фәлә зәронды цәстытә әддәгуәлә әвәрдәй баззадысты, йә цәнгтәй иу — йә риуыл, иннә — нымәтыл адәргъ. Сәр нывәрзәнәй куыд аиртәст, афтәмәй ләууыди ауыгъдәй.

— Карчы цынд аканы әмә йә куыд уыныс, афтә йә сәр нывәрзәныл не 'рәнцайы, — зәгъта Софи. — Цәрәнбонты әхсәвгәстә әмә хъалагъуртәй фәкуыста, кьәрцхъус-фына́й-иу аци. Йә ахуыр нал фехәлди.

— Райхъал әй кәндзыстәм, — зәгъта Марус мынәг хъәләсәй.

Базмәлыди Сакро, райхъуысти йә худгә хъәләс:

— Цәуылнә, фына́й дәр адән. Фәлә цыдәр хъуыдыты ахәсты фәдән, әмә сә уазәг чызгән әнә радзургә нал ис. — Йә рәмбыныкәдзтә фәбыцәу сты тьахтинмә, рабадти, йә кьәхтә радыгай зәхмә әриста.

— Охх, тәхуды, ма та райдай, Кро, — сдзырдта Софи. — Фәсаууонмә ахуыр кәны уазәг чызг, гзаменты рәстәг сын у, чингуытәй йә йә сәр схылы бон нәй.

— Йә сияхс нә дән, цәуылнә йын сә хъуамә радзурон, — худти Сакро. — Әццәй, нә мәм байхъусдзынә?

Сакройы худгә-хъәләс зәрда әлхәдта, әмә йәм Марус дәр бахудти:

— Цәуылнә дәм байхъусдзынән.

Ламаздыхъхъыл æрæнцадысты Сакройы къæхтæ, йæ зæвæтсаст хæцъилдзабырты йæ къæхтæ атыста, сыстади æмæ йæ хæдоны фæдджитæ æривæзта, йæ нымæтын гопхудыл уæлдæр схæцыд æмæ стьолы цур сбадти. Йæ бакомкоммæ сбадын кодта Марусы.

— Ды дæр байхъус, Дзыкъына, дæхи æруадз, аулаф. Гьер лæппу йæ диплом райсдæн æмæ мæ хъустыл æрцыди, зæгъгæ, дард ранмæ сæ æрвитынц кусынмæ. Дзыкъынайы хуыссæг фæлыгъди, уым, дам, кæй хай фæуыдзæн. Æз та зæгъын: уадз æмæ йæ амонд уым ссара, уым дæр нын хæстæджытæ уыдзæн. Æдзух народæты дружбæтæ куы кæнæм...

— Гьер та райдыттай, гъе, дæ дæлæ-уæлæ ныхæстæ! — Софийы цæсгом фæтар, йæ къух цыкриуыгъд акодта.

— Дзыкъына, Марус дæ тут, де стæг у æмæ уадз, нæ хъынцъым нын зонæд. Налогтæй нæ сæрсхъилы бон нал фæвæййы, фæлæ йын уæддæр исты амæлттæй хъуыддаг бакодтаиккам. Загысы гæххæттытæ саразынц, дыууæ боны дæр кæрæдзийы нæ бабыхсынц æмæ та — развод. Гуыпчындзæхсæв ныздухынц, кувæг лæг сын бирæ хорзæхтæ ракуры Хуыцау æмæ йæ зæдтæй, адæм — цыбыркъух, æмæ сын уыдон дæр цæстуарзон лæвæрттæ фæкæнынц. Уæддæр та — развод. Гъе, уыдæттæ бахынцтон æмæ хъуыддаг аразынæн æндæр фæзилæнтæ æмæ рахæцæнтæ ссардтон. Куыд рауайы? Чызг æмæ лæппу кæрæдзи цинай акуырм вæййынц... Уæдæмæ афтæ. Æрхъæцмæ нал лæууынц, фæнды сæ иу цары бынмæ. Хорз. Испытани сын скæнæм.

Чызджы лæппуйы хæдзармæ æрхонæм, лæппу чызджы хæдзармæ ацæуæд. Ам сæ чындзагмæ кæсынц, уым сæ сияхсагмæ...

— Мацæмæ йын дар йæ ныхæстæ, Марус, — загъта Софи. — Цæрæнбонты йыл цард хъызгæмхасæнтæй аивгъуыдта.

— Дзыкъына йæ тæккæ ногчындзæй уыди. Иу тигъай иннæмæ — аст хæдзары, сæударæй сæ дуæрттæ хъуамæ марзт æрцыдаиккой. Дзыкъына æхснырсæгæй æрбарынчын. Æллох, загътоц, ноджы ма дзы уазал куы бацæуа... Танæг хъæцъул мæ астауыл æрбатыхтон, синагæй йæ æрбабастон хъæддых. Кæлмæрзæн мæ ныхыл ныллæг æруагътон, ноджыдæр ма цыдæр пæлæзгонд æдде æрæппæрстон, хъызт рæстæг раййæфта...

— Авдан та кæдæм ауади? — катыйаг фæци Софи. — Уый раз афтæ бæргæ нæ райдаид.

— Нæ уæле уыдон чызг-иу фембал Дзыкъынайæн, уæдæ чындз иунæгæй уыйбæрцытæ кæдмæ ныммарзтаид. Зæгъын,

сыхаг чызг мыл куы фæгуырысхо уа, æмæ нæ куыдзы суæгъд кодтон. Чызг нал рауæндыди. Ныммарзтон иу тигъай иннæмæ уынг. О, æмæ испытанийы тыххæй... Чындзæн йæ уаты сынтæг дæр ма сæвæр. Ерджен байтау пьо́лыл, ууыл ын — хуыссæнтæ. Æмæ куы бабыхса, куы ма-иу нæм бахуда зæрдæбынæй, уæд нæхи у. Дзыкъынайнæн та загътон: дæу æмæ чындзы æхсæн рæстаг лæгъй бацæудзынæн. Уымæн æмæ фылдæр бæллæхтæ æфсинты аххосæй цæуынц. Дзыкъынаимæ куыд архайгæ у, уый зонын. Чындзы алыхуызты фæлвардзынæн. Дыууæ списыччы скодтон. Иу номхыгъды фыссын, æфсин æмæ чындз цы куыстытæ зонынц. Иннæйы: цы нæ зонынц, уыдæттæ. Æфсины æдзæллæгтæ чындзæн хъуамæ сусæг ма уой. Кæрæдзимæ сæ къухтæ радтæнт: æфсин дæсны цæмæй у, уый чындзæн амонад, чындз — æфсинæн. Цыма курсыты ахуыр кæнынц. Æмæ кæд кæрæдзи хуыздæр бамбариккой.

* * *

Битта нæ базыдта, Марусы хызын æд чынгуытæ Бухармæ кæй баззад... Нæ фæгуырысхо ис, Марусы агурыны сагъæс Бухары чердыгæй æндавы, ууыл дæр. Биттайæн ныффæдзæхста: «Чызгмæ дæ цæст дар, кæм ваййы, цымигæнæг у. Дæ фындзыбынæй цыдæр куыд æрбауыдзæн, уый зонгæ дæр нæ бакæндзынæ. Хабæрттæ мыл афоныл куыд æмбæлой, афтæ...» Уæд æм нæ бахъардтой Бухары ныхæстæ, фæлæ Марус консультацимæ куы нæ фæзынди, ноджы ма йæ 'мдæрин чызджытæ куы сфæдис сты: «Йæ дзаумæттæ куыд ахаста, уый дæр нæ федтам, чердæм æм фæдисы цæуæм», уæд ныхъхъуыды кодта Бухары ныхæстыл. Æмæ йын фехъусын кодта: «Марус цыдæр æрбаци». Бухар æй сонтæй афарста: «Æмæ йын ды йæ фæдыл нæ хæст кæныс, нæ?» Битта загъта: «Сабыр къуым ссардта æмæ йæхи нал æвдисы. Йæ диплом хъуамæ сырх рауайа...» Бухар та йын былысчылæй: «Æмæ йæ кæд ныртæккæ диплом æппындæр ничердыгæй æндавы. Кæд æй искуы фæсвæд ранмæ аскъæфтой æмæ йæм уырдаæм лæппуйы хæдзарæй чындзхæсджытæ æрбацæуынц».

Битта цæмæй зыдта, Бухар Фæрдыгимæ дыккаг хатт кæй сæмбæлди, æртæ чызджы сæ уаты тыхст ныхастæнгæ кæй баййæфта. Фæрдыг Бухарæн афтæ: «Не 'мбал æрбадæлдзæх, агуринаг фæци, мах æнцад бадæм, кæддæр милицæйы куы куыстай, баххуыс ма нын кæн». Бухар сæ ракъахта, ома, уæ зæрдæ

ницæмæ фехсайдта, кæд истæуыл тыхсти, искай кой йæм рауад... Исчи йæ агуырда? Нæ курсы лæппутæй, дам, ай иу, Авдан, агуырда. Фырафсæрмай дзырд зæгъынхъом нал уыди, хъазгæйæ йын куы загътам, фескъæфты ис, зæгъгæ, уæд йæ фындзырагъай хиды æртæхтæ æрызгæалдысты. Уыцы изæр Авдан дæр æмдзæрæнмæ нал фæзынди.

Битта ма цы загътаид, уый нал зыдта æмæ ныхъхъус. Бухар ай афарста: «Фынай бадæ? Авдан чи у, кæм цæры, уый базон». «Æмæ Марусмæ Авдан цы бар дары?» — былысчъилай загъта Битта. Бухар зыстæй: «Кæм цæры уый зоныс?» Битта: «Зонын». Бухар: «Уыцы хъæуы дын хион исчи ис?» Битта: «Мæ фыдыфсымæры чызг Уæги». Бухар: «Ныртæккæ йæм цæугæ. Аивай архай. Бацымыдис ай кæн. Ахæм æмæ, зæгъ, ахæм лæппу цыма чызг аскъæфта. Цæвиттон, чызгыл тыхсыс».

Битта уæзбын хъæлæсæй: «Æмæ Авдан йæ фындзы бын куы уа, уæддæр куы ницы...» Бухар ыл фæтæлланта ласта: «Хуырым! Инструкци дын раттон? Æвæстиатæй базон: Марус Авданты хæдзары æмбæхст у æви нæ. Нæ ныхас фæци».

Æмæ мæнæ Битта Уæгиты къæсæрæй бахызти. Ахæм рæстæджы куыд ваййы: цинтæ, гæдымитæ, хъæбыстæ, хионы фæрстытæ. Битта зыдта, йæ хæстæг тигъыл алæууын кæй уарзта, — исты базона, цы айхъуса, уымæ ма кæм бындзыджы бæрц афтауа, кæм æрдуйы йас. Цæмæй ма йæ афæрсон, зæгъгæ, куы фæхъус ис Уæги, уæд Битта фæрæвдз ис:

— Уæ хъæуккаг лæппуйы зонын, Авдан йæ ном. Æввахс уæм цæры?

— Нæ цæхæрадæттæ ныхай-ныхмæ сты. Æмæ йæ, дæ хорзæхæй, кæцæй зоныс?

— Ницы змæлд сæм уыди?

— Уый та цы хоныс?

— Цыма чызг раскъæфта.

— Ау, æмæ сæ уæд иу сыбыртт, иу хъинц... Кæд зæгъынц, кæд ай раскъæфта? Ды йæ фæдыл фæдисы рацыдтæ? Дысон кæд, мыййаг?

— Ныр ыл цыма цалдæр боны цæуы. Чызг дохтырæй кусдзæн. Тынг хорз ахуыр кодта. Институты хъуамæ базадаид, фæлæ уыцы бынат хицау йæхионæн радта. Ацы чызджы та кусынмæ дард ранмæ æрвитынц. Нæ йæ фæнды æмæ, æвæццæгæн, йæхи аскъæфын кодта.

— Цирчы диссæгтæ! Куыд ныхъхъус сты. Софи йæ йæ роны дары.

— Уаги, хабар мын исты хуызы базон. Цамадæр, зæгъ, маæ зæрдæ æхсайы, низ хъыгдарæг дæ ис æмæ маæ, зæгъ, дохтыр йæхæдæг фена. Дыргътæ йын бадав. Фæрсгæ нагъ — чындз сæхимæ ис, уый цыма фидарæй зоныс.

— Æмæ сæм иумæ куы бауаиккам, хуыздæр нæ уайд?

— Уый дын куы нæма загътон, мæн тыххæй сым дæр нагъ. Ам цы æрыхъуыстай, æндæр ничердыгæй ницы...

* * *

Марус йæ фыццаг паддзахадон фæлварæн куыд ратдзæн, ууыл нæ тыхсти. Чиныгæй, конспектæй йæ цыдариддæр хъуыди — Авдан ын алцыдæр æрхаста. Лæппу йæ мадæн ныффæдзæхста: куыстыты бын æй ма фæкæн, æмæ Марусы Софи уатæй æддæмæ нал уагъта. Паддзахадон фæлварæнтæ дæттынмæ цыма нал фæцæудзæн, йæ зæрдæ-иу æм афтæ сдзырдта. Институтмæ мидæмæ æдасæй баирвæздзæн æмæ æппæты разæй ратдзæн дзуапп... Куы рацæйцæуа, уæд Бухары къæппæджы смидæг уыздæн. Уæдæй нырма æнæмæнг базыдтаид, Марус Бабойы нæ, фæлæ Габойы чызг кæй у, «адæмы знаг» Габойы чызг... «Уый куы базона, уæд ма, цымæ, йе скъæфджытимæ ма размæ бабаддзæн? Цардæмбалæн ма йæ бахъæудзынæн? Нагъ, фыдæнхæл ма кæй фæци, уый йын мастмæ асайдзæн, йæ къæппæг-ахсæнтæ сарæх уыздысты, цалынмæ йæ къухы бафтон, уæдмæ нал æрәнцайдзæн, авд хохы æдде ма бамидæг ласдзæн, дæлдзæх Бæлгъуыры бæстæйы ма бамбæхсдзæн, цы æбуалгъдæр митæ мын фæкæндзæн...»

Æмæ та Марусæн дуне сафтид, ницыуал ын дзы ахадыдта.

Йæ армæй йæ цæсгом амбæрзта æмæ стьолмæ йæ сæр куыд æрцæйхаста, афтæ айхъуыста кулдуары разæй дзурæджы хъæлæс:

— Авдан, уæ Авдан, ам стут?!

Марус фестади, ныккъæрцхъус. Æрбахойæг хъуамæ иучысыл банхъæлмæ кастаид, — нагъ, уайтагъд та æрбадзырдта. Гом рудзынгæй акасти Марус. Кулдуары цур лæууæг разынди, Софиймæ гуырздиаг бал куы тыдтой, уæд сæм арæны кауы аууонæй чи касти, уыцы ус.

Кауы æдде чылауи бæлæсты бынты тау уыцы арæхæй ссыди, спыхс æмæ æмбæхсæнтæ, ныгъуылæнтæ сси. Софи бæлвырд ницыма федта, афтæ дын иуахæмы стыф ныхасæй куы зæгъид: «Кæйдæр цæст ма цыма хуынчътæ кæны». Каурабынты иучы-

сыл бауади Софи, иу ран фæлæууыди, сдзырдта: «Уæги, цы ныгъуылдгытæ кæныс?!» «Мæ кæрчытæ фæдзæгъæлайк сты. Сæ хъуыдатт мæн, сæ айк та кæйдæр хъуыры аирвæзы».

Уæги йæ раздарæны фæдджийыл хæцыди, цырдадзастæй кæртмæ касти, уаты рудзынгыл дæр-иу йæ цæст аныдзæвыд. Марус бааууон.

Уынгмæ ауади Софи.

— Софи, йахæм æвзæр дæн, йахæм! Тынг нæфæразгæ. Куыд æй зæгъон..

— Цы дыл æрбамбæлд? Сæумæрайсом дæр ма тынг дзæбæх куы уыдтæ?

— Æмæ нæ ваййы афтæ. Адæймаг æваст æрхауы æмæ æндæр кой нал ваййы: ныртæккæ дæр ма дзæбæх куы уыди...

— Омæ дохтырмæ ныццу. Цы ма рауай-бауай кæныс?

— Уæ уазæг чызг æви уын чи у — тынг дæсны дохтыр, дам, у...

— Уый та дын чи загъта?!

— Цалдæрæй йæ фехъуыстон. Тынг æй нæ бахъыгдардзынæн.

— Цæхджын сайд дæ фæкодтой.

— Афтæ дæр ма куы загътой, ам, дам, кусдзæни.

— Оу, гукк, нæ уазæг нæу дохтыр!

— Нæ курагатай йын дыууæ армыздаджы ратыдтон æмæ сæ истæм æркæн.

— Æмæ дыргъхъуаг стæм?

— Нæ, нæ, Софи, фæстæмæ сæ нал ахæсдзынæн, сымахмæ ахæмтæ нæй. Цом-ма мæ фæдджийы сæ кæдмæ дардзынæн...

Кæртмæ æрбацыдысты. Сæрдыгон хæдзары дуары хъæр дæр ауад Марусы хъустыл. Уый фæстæ сусу-бусу ныхæстæ, æмæ та айхъуыста Уæгийы хъæлæс:

— Бирæ йæ нæ бахъыгдардзынæн, байхъуса уал мæм. Дæ хорзæхæй.

— Дзырд хæйрæджы нæ уырны.

— Æндæр кой нал ис, дохтыр, дам, Сакротæм цæрдзæни. Чидæр та ма йæ скъæфт дæр рахуыдта.

«Æвæццагæн, æгас хъæуыл дæр айхъуысти хабар, — æнæгуырыско хъуыды фегуырди Марусмæ, — кæд Сæбæртты дзыхæй ахæлиу хабар. Афтæ дæр загътаид: «Мæхæдæг дзы скъæфæг уыдтæн». Æмæ йыл баууæндыдысты. Сæ хъæзтытæ, сæ мас-тисæнтæ нама фесты».

Марусы уазал, чырсаверд удыл цыдæр хъæрмуст уддзæф

сэмбэлди, гъе, бавзарын ӕнхӕл кӕмӕн нал уыди, ахӕм ӕхсызгон хӕрмуст уаддзӕф. Уыцы тавсы ад нӕ базыдтаид Марус, фӕлӕ йыл Софи ӕнӕбон сывӕллонау баузӕлыд, дзыхӕй цы нӕ уӕндыди, уый та йын цӕстӕнгасӕй дзырдта, йӕ кӕхдзӕф дӕр — хъавгӕ, йӕ дарӕс дӕр — куыдаивдӕр, куыдногдӕр, гъе, Марусы зӕрдӕмӕ фӕцӕуайыл йӕ уд хӕрдта.

Сакро йыл йӕхи худӕгӕй схаста, ома, фегӕр дӕ ӕмӕ дӕ чызг рафӕлмӕцдзӕн. Софи та Сакройӕ дӕр домдта, цӕмӕй аивдӕрӕй цӕуа, фӕлӕ йӕ зӕронд лӕг ницӕмӕ дардта. Уый фӕстӕ Сакро нал разынди, сӕ хӕстӕджытӕй цыма кӕмӕдӕр сыхаг хӕумӕ ацыди. Иуафон фӕзынди. йӕхи сфӕлыста ӕфсӕддон дарӕстӕй, уӕхсчытыл — майоры пӕгӕттӕ. Карты куыд фегуырди, уый нӕ бафиппайдта Марус. Куы йӕ ауыдта, уӕд дзы йӕ уд ауади, ома, ӕмбӕхсыс, уӕддӕр дӕ ссардтон.

«Барысна, ыждес штари́к Шакро живот?» — бафарста майор зӕрди́аг хӕлӕсӕй.

«Да, здесь живет,» — загъта Марус, уӕддӕр йӕ чемы нӕма ӕрцыди.

«Хӕрӕшо живот?»

«Да, хорошо живет»... — загъта Марус ӕмӕ йыл нӕма фӕгуырысхо уыдаид, фӕлӕ пӕагонджыны цӕстытӕ Сакройы худаг цӕстытӕй худтысты, ӕрфгуытӕ дӕр хъуынтъызы ӕууӕлтӕй ницы равдыстой. Ӕмӕ йӕ базыдта, фӕлӕ йӕ цыма нӕ базыдта.

«Пӕжӕви ево шуда», — загъта та майор.

Уынгӕй ӕрбайхъуысти Софийы ныхас, ӕмӕ майор йӕ цӕнгтӕ систа, ома, базыдтай мӕ ӕмӕ йӕхи хӕлӕсӕй сдзырдта:

— Ацу, ацу уатмӕ. Уырдыгӕй нӕм-иу дӕ хъус дар. — Сакро йӕхӕдӕг сӕрдыгон хӕдзармӕ батындзыдта, стӕолыл йӕ цӕнгтӕ ӕрӕвӕрдта, цӕнгтыл сӕр ӕруагъта.

Хуыррытӕй фына́йгӕнгӕ йӕ баййӕфта Софи, ӕмӕ фӕстӕмӕ фездӕхти. Зӕронд ус Марусы уӕлхъус алаууыд.

«Сӕрдыгон хӕдзары уый чи у? — афарста чызджы. — Пӕагонджын?»

«Ӕз ницы федтон», — загъта чызг.

«Цом-ма, фенӕм ӕй», — загъта Софи...

Софийы фыдыфсымӕры фырт службӕ кодта Сыбыры ӕмӕ, дам, кӕд уый у, куыд тынг, дам, ныффӕллад. Йӕ хабӕрттӕ йын дзырдта Марусӕн. Иурӕстӕджы нал фӕлаууыд Софи, бӕлццонмӕ йӕ номӕй ныддзырдта, скӕс, дам, ма мӕм. Майор рӕвдз фестад, ӕфсӕддон салам радта Софийӕн ӕмӕ сдзырдта:

«Шлужу Родина!»

Æмæ мæнæ ныр, Софи æмæ цымыдис усы ныхæстæм хъустæйæ, Марусы алы мæт, алы сагъæстæй дымст хъуыдыты æхсæн арвæрттындау æнæнхъæлæджы раргом ис йæ къæйных, йæ цæсгом дзы ссыгъди, йæ зæрдæ дзы ныссæххæтт ласта, ахæм хъуыды: «Сæхи дæр фæнды, бирæтæн та сæ дзуринаг сси, æз ацы хæдзайраг кæй бауыдзынæн. Фæсæмбисæхсæв æй Авдан хъазгæмхасæнты йæ мадæн загъта: «Кæмæ бæллыдтæ, уый дын æркодтон æмæ йæ мауал суадз». Бухарей фервæздзæн... Цалынмæ йын йæ фæдтыл нæма фæхæст. О, о, уæдмæ... Абон нал рауайдзæн, фæлæ райсом æвдисæнтимæ горæты ЗАГС-мæ... Æмæ нал зилид йæ фæдыл, йæ фыны нал уынид уыцы удласæджы, дæлдзæх бæстæмæ уынджы... Куыд тынг сæ фæнды, сæ хæдзарон куы бауайд, уый. Комкоммæ ницы загътой, фæлæ йын æй цал хуызы бамбарын кодтой! Цы 'нцон уырнæн хъуыдытæ йæм гуырыди!..

Кæртæй Авданы хъæлæс айхъуыста Марус æмæ фембæрста, Уæгийы зæлгæхъæлæс цæмæн æрмынæт, уый. Ныртæккæ, ныртæккæ!.. Софи ма Уæгиимæ афæстиат уыдзæн, йæ фæдыл уынгмæ дæр акæсдзæн, Авдан та йæ цурмæ æрбацæудзæн. Йæ улафт нал хатыдта Марус.

Сабыр къахдзæфты уынар — тыргътæй... Къухуæлармæй дуар фæлмæн æрбахоста...

Ссыгъди чызджы цæсгом, арт суагъта.

— Марус, ам дæ?

Йæ улафт йæ риуы ныццæнд, ныццауæзт, æмæ йæ сныхасы бон нæ фæци. Фæлмæн къахдзæфтæ дуары цурæй цасдæр ацыдысты, уæд Марус дуар байгом кодта. Авданыл — æрвхуызцъæх хæдон, йæ дыстæ рæмбыныкъæдзты онг тылд, йæ сæрыхъуын пехцелгоппытæ нæ бадти.

— Райхъал дæ кодтон? — загъта Авдан.

— Нагъ, — загъта Марус, æдзынæт æм ныккасти, ома, мæ цæсгом ныссырххъулаæттæ æмæ мын бамбар мæ уавæр.

— Авдан, — сдзырдта Марус, — кæрты кæй æрбайæфтай, Уæги хуыйны?

— Æнæ Уæги нæ сых, нæ хъæу не сфидауид.

— Уæги ныртæккæ Софийæн афтæ загъта: «Уæ уазæг чызг уæ хæдзайраг бауыдзæн».

— Уæги æнæмæнг истытæ зæгъдзæн.

— Кæйдæр ныхæстæ фæзмыдта: «Уæ уазæг чызг, зæгъынц, сыхамæ цæрдзæн».

— Омæ загъант, цæр. Æз дæ басты фатеры мызд фиддзынæн.

— Хъазынырдæм ма здах ныхас. — Марус йæ къухтæй йæ цæстом амбæрзта, рудзынджырдаæм азылди. — Уæгийы ныхæстæ æцæг рауайой, кæд уый мæхи дæр фæнды... Æз дæ номыл ацы хæдзары къæсæрæй...

— Фын цыма уынын, — Авдан сбадти табуреткæйыл. — Сбад ма, Марус. Пиллон арт мыл бандзæрстай. — Марус дæр стъолы уæлхъус сбадти, цæстом къухтæй æмбæрзт. — Ды тынг хорз зоныс... куыд æй загъон?.. Дзæбæх чызджытæ нæхи курсы дæр ис. Æгас институты кой нал кæнын. Ды мын сæ дæ аууон бакодтай. Ныхас дæм никуы сфæрæзтон... Мæ зæрдæ дын байгом кæнон, загъгæ-иу дæ размæ бабадтæн.. Нагъ мын куы загъай, уымæй-иу рагацау мæ уд мæ риуæй агæпп ласта. Æз дын мæ гобиахастæй мæ зæрдæйыуаг æргом кодтон. Дæ цæстытæ мæ не 'мбæхстай, дæ мидбылхудтæй æнæхай нæ уыдтæн, фæлæ æз цы стъæлфæнмæ æнхъæлмæ кастæн, дæ цæстытæй мæм цы æнахуыр стъæлфæн хъуамæ ратахтаид... Ахæмæй ницы. Æмæ бамбæрстон: æз дæ царды цы бынат бацахсинаг уыдтæн, уый чидæр бацахста... Æви бацахсдæн...

— Авдан, цы æнахуыр дæн! Мæхи цы уавæры авардтон. Æгъдау чызгæн уыцы бар нæ дæтты, уый цыма нæ зонын...

— Фыдæлтæй баззад цыдæр фæтк, æгъдæуттæ. Фæлæ æгъдау дæр къобола нæу... Мæ цæсты де 'гъдау нæ фæныл-лæгдæр... Хъысмæтæй дæм æгæр уæззау бавзаринагтæ æрхадта. Æгæр, æгæр... Ацы хъæуы дæр ис, уыцы азар кæй басыгъта, ахæм бинонтæ. Нæ бæстæйы адæмты истори амондзыстæм ахуырдаутæн. Æхсæнад æмæ хицæн адæймагты ахастдзинадтыл куыд дзурæн ис, цытæ нæм цæуы, историк уыдон куы нæ æмбара... Мах кæрæдзи кæддæриддæр бамбардзыстæм, æппындæр ыл нæ гуырысхо кæнын. Дæхицæн кæй сатджын кодтай... Кæд уый æз дæн... Дæ фарсмæ уыдзынæн. Ныр та уал иннæбоны койтæ кæнæм — паддзахадон фæлварæн...

13

Галка æмæ Бухар æрлæууыдысты бæрзонд фæйнæгкулдуары цур. Знон дæр ма ам уыдысты, кулдуар бахостой. Æрæджиау-гомау сæм ракасти ацæргæ сылгоймаг. Бухар загъта: «Бека нæ хъæуы». Сылгоймаг загъта: «Нæхимæ нæй. Горæтмæ ацыди». Æндæр ницы базыдтой, æмæ Бухар фæдызæрдыг: «Бека нæ рауыдта æмæ нæм йæхи нæ равдыста».

Галка ныр бафиппайдта, Бухар кулдуар лæмбынæг цæстæй кæй æруындтытæ кодта, кæцæй сæ рауыной, кæд дзы ахæм зыххъыртæ ис, загъгæ.

Знон дæр æмæ сæм ныр дæр ныхас рауади, ацы хæдзары къæсарæй куы бахизой, уæд сæ йæхи чи куыд дардзæни, уый тыххæй. Галка иунæгæй куы æрцыдаид, уæд Бека æргом ныхасыл рæдау разындаид, фæлæ йæ Бухары раз дзурын куы нæ бафæнда... Æмæ та Галкайы йæ зæрдæхсайæн гуырысхотæ уынгæджы бынаты авæрдтой. Галка иуварсæй кæсæджы уавæры савæрдзæн йæхи, æмæ-иу Бухар йæхæдæг аразæд ныхас. Бека йæ дзых куы ныххуыйид, æппындæр сæ куы ницæмæ æрдарид, уымæ дæр бæллыди.

Кулдуар бахоста Бухар. Рацыди сæм Бека йæхæдæг, йæ хъæддыхбазыр цъæх нымæтхуды гоппыл — чысыл тымбыл бурсыфтæ ныддиди сты, къæхтыл — ихсыдзæвæт, ивæзтуæлфад цырыххъытæ. Сæ цæхæрадоны цыдæртæ куыста, уый бæрæг уыди, йæхи æрсæрфтытæ кодта, фæлæ йæ бæстонсынкæй æмпызтуæраг хæлафы рахиз фадыгыл гæдыйыдымæг цалдæр раны ныххæцыд æмæ йæ нæ федта.

— Дæ бон хорз, Бека! — салам радта Галка.

— Æгас цæут, — салам радта хæдзары хицау дæр, Галкамæ кæстæйæ цъусдуг аджискъусхуыз, стæй фæирд сты йæ цæстытæ. — О, Авданы ахуыргæнæг куы дæ! — Бухармæ дæр йе ргом аздæхта, йæ цæст ыл æрхаста. — Дæу нæ зонын.

— Никуы мæ федтай, — загъта Бухар, — фæлæ базондзыстæм кæрæдзи.

«Знон дæр мæ уæдæ адон агуырджой, ахъуыды кодта Бека. — Æмæ ма йын ай та чи у? Кæд дæ мемæ ныхасаг ис, уæд иунæгæй æрцу».

Мидæмæ сын загъта æмæ кæртмæ бахызтысты. Сарамæ сæ бахуыдта, йæ æртæ сахъарикъулы — чъырай цагъд, йæ зæхбын — æлыгæй сæрст. Даргъ стъол дзы, йæ фæйна фæрсты — йе 'мдæргъ фæйнаг бандæттæ.

Ныхас кæныны зæрдæ йæм не 'рцæудзæн, уый бæлвырд уыд Бекайæн, уæддæр сын мидæмæ загъта, — æгъдау афтæ домы. Уазджытæн бандонмæ ацамыдта:

— Уæхи æруадзут. Иунæг дæн æмæ уазджыты аккаг лæггæдтæ мæ бон нæ бауыздæн, фæлæ уын æфсины æвæрæнты истытæ фендзынæн.

— Дæ хорзæххæй, — сдзырдта Галка, — дæхи ма батыхсын кæн.

— Кой дәр нагъ! — фидар хъаләсәй сдзырдта Бухар. — Уыйбәрц рәстәг нын уәвгә дәр нәй, фәлтау нәм цыдәр ныхасаг ис әмә кәрәдзимә байхъусәм. — Бекама та февдыста йә тар әрфгуытә, йә әдзынәггаст цәстытә уазал әндәвд фәкодтой. Бека та Галкайыл бабылысчыл: «Ай та ма йә фәдыл цәмән раласта? Әви йын сәрбосыл хәцәг у?»

Куы сбадтысты, уәд ма Бека Бухарма ләмбынәгдәр әркасти әмә загъта:

— Уәдә уәм хъусын. Табуафси, дзурут.

— Мәнә Галкайы чиныгәй цыдәр дә зәрәмә нә фәцыди, — загъта Бухар әмә та йәм йә цәстытә ныдздынәг сты. — Әрәджы йын йә чиныгәй газеты цы хәйттә рауагътой... Цыдәр фиппаинәгтә дәм ис, әнхәлдән?

— Әмә әз дәу куы нә зоның, — дәрзәг хъаләсәй дзырдта Бека. — Дәхи дәр мын куы нә бацамыдтай, уәд дәм уый раст кәсы?

— Әз йә редактор дән. Чиныг мыхуырма мәнуйлты цәудзәни.

— Ды чиныгәй исты ныффыстай?

— Фыссәг уый у, әз та — редактор.

— Цы ләджы койтә йәм рауади, уымән исты зоныс?

— Бека, бамбар мә. Галка кәй ныффыста, уый къухфыст хуыйны. Уыцы къухфыст мәнмә радтой әмә, цалымә чиныг суа, уәдмә йә хъысмәт мә бәрны ис. Хъуамә әнаиппәй рацауа. Ды сәрмагондәй ардыгәй горәтмә фәцыдтә әмә дәм, әвәццәгән, ис хъус әрдаринаг фиппаинәгтә...

— Мән демә ницы ныхасаг ис, — тамакойә бур амонән әнгуылдз батылдта зәронд ләг. — Галка цы ләджы тыххәй фыссы, уый ды, чи зоны, дә фыны дәр никуы фәдтай. Уәд мын демә цы ныхасаг ис?

— Тынг мә фәндыди дәумә байхъусын, Бека. — Бухар сыстади. — Закъонмә гәсгә редакторән ахәм бар ис. Гъемә уә уәхи бар уадзын.

Цыма йә ничердыгәй фәцагайдта, Бека йә куыдзәмгадәй кәй әрвиты.

Бухар йә фәстаг ныхәстә уәздан сабырәй загъта, фәләә йәм зәронд йә хъус куы әрдәрдтаид, уәд ауыдтаид, Аццейы фырты тар әрфгуытә мәстәлгәд әлхынцъ кәй аисты, йә пинджагчы мидәггәг дзыпмә ныгъуылд әвнәлд кәй фәкодта рахиз къухәй. Галкайы цәстәй ницы аирвәзт. — Бухары ну-

арæлвæст къахдзæфтæ, йæ æнæсым æртхъиæнтæ. Кæртæй ахызти, уæд Галкайы маст сабузта æмæ, йæ мидхъуыдыты йæхицæн цы зæгъинаг уыди, уый сирвæзти:

— Опричник!

— Цыдæр загътай? — афарста Бека, нырма кулдуарырдæм касти, йæ цæстытæ мæстæрттыд кодтой.

— Куысты мæ кæуылдæр цыдæр афæдзæхсын хъуыди, — сдзырдта Галка.

— Чи дын у? — афарста та Бека.

— Йæхи дын куы бацамыдта...

— Кæмæй у?

— Дзæбæх дæр æй нæма базыдтон. Телефонæй аныхас кодтам æмæ æваст мемæ фæраст.

— Æмæ дæ истæмæн хъæуы?

— Афтæ йæ бафæндыди...

«Адæймаджы тихалæгыл дæр нæ нымайы! — Галкайы маст сабузта, йæ хъуыдыты Бухары фæдыл ахызти уынгмæ. — Ныр та ацы зæронды цард хъуамæ сæнад кæна. Кромешник! Мæйдары цуангæнæт!»

Галка цæмæндæр афтæ нымадта, цыма Бухар мады гуыбынæй нæ рантысти — ныры дугмæ уартæ Иоанны рæстæгæй æрæстæлфти. Уæды æбуалгъ опричниктæй иу ам фегуырди, цынæ фæсвæддæр рæттæм æххæссыдысты, цынæ ныгъуылддæр къуымтæм æфтыдысты, уыйас тугуарæн фæкодтой, уæддæр сæ тугмондæгтæ не суагътой æмæ дзы чидæртæ абонмæ дæр æртырныдтой, æривæзтысты, знæт-рæстæджыты дымгæтæ сæ æрхастой.

Куысты рæстæг-иу дзы айрох Бухар, — мæнæ йæ зæрдыл æппындæр мауал æрбалæууа, афтæ нагъ — йе уæнджы дзы цы мигъ ныббадти, уый суанг фыны дæр æнкъардта, æхсæв-иу ыл сагъуыдысты Бухаримæ баст хъуыдытæ. Уæддæр Сафонкайы йæ азар цæмæн басыгъта?

Сафонка ахæстоны нæма фæмидæг, йæ къухфыст Бухары къухы уæд бафтыдаид æмæ ахъуыдыгæнæн ис: уыйбæрц рæстæг æй сæ рæбыны цæмæн фæдардтой? Мæнæ Бека уыцы фарстæн дзуапп радта. Сафонка дæр сæ къæппæджы бахауди, уый Галкайæн гуырысхойаг нал уыди. Æвæццæгæн, чиныгфыссæг агурдтаиккой æмæ сын чидæр Сафонкайы банымыгъта. Чидæр æй сцымыдис кодта: «Æвæджиауы фыссинаг дын — революцийы хъæбатыртæй иуы ном рохуаты баззад». Аццейы «стуых-

ты» хабэрттэ йын аеаэкъуызгайа дзырдтаиккой. Са цэхджын хойрагай дэр Сафонкайы зэрдэ балханыныл нэ бацауэрстайиккой. Бекайау рэстдзинад чи агуры, ахэм чидэр, аеаццэгэае, се 'хсае фегуырди. Сафонкайы сдызэрдэг кодта, йа куыстмэ йа зэрдэ фауазал. Ацце ама Бухар уый фембэрстой... Дарддэр цы 'рцыди, уый йын аензон хынцан уыди Галкайае.

— Уадэй нырма бахъав-бахъав канын, бафэрсон дэ, зэгъга, — Бекайы сэр фэкъул, йа цастытэ фэирд сты. — Ама дын аеа бафэрста нал ис. Ды мае апындэр нэ хуыды каныс? Махи мын цыма нэ федтай, фала ма койа хуама зонай...

Ацы аеаст фарстай зэронд лэг Галкайы къуырццэаены авэрдта. Йа удаисты тэппуд уавэр йа цастыты кай нындзыг ис, уый амбэрста Галка ама йа мидбынаты базмэлыд, йа къэхты бынма ныккасти, цыма дзы исты аерхауди. Йа хуыды цалынма аэрэвронг уа, уадма йын дзургэ кай нау, уый дзы нэ ферох ама загъта:

— Афга дэ куыддэр... Цыма дэ кэцайдэр...

— Иубон дам дэ куыстмэ куы фэцыдтэае... Зэгъын, Гуыгуызаты Аццейы кады бэрзэндтэае чи систа, уыман комкомма йа цастытэае кэсдзынае ама йын, цы хъауа, уыдаттэ ныдздзурдзынае. Ма номэй ма бафарстай, ама ма уаддэр не 'рхуыды кодтай. Ноджы ахэм тыхстхуыз уыдта. Ама дэ зэрдыл никэцай аэрлаууыдтэае.

«Бэлвырд, Сафонкайы ныхасма зыдта, — хуыдытэ кодта Галка. — Сафонка ма хоны сыгъдэггай дэр, уый аеахал мын у...»

— Уарта кэд уыди, ма хэрэфырты аеджид дэ кай бакодтон, уымэй фэсмойнаг фэдэае. Гье, ма хэрэфырты дам куы барвыстон, цамэй Къалама фэцауай. Зэгъын, махэдэг уал аеа цауылна фэдтон! Аеахалма кастае, Къалайы фэстае маеа хуама фэзындаис ама ма дын аэз дэр истытэ радзырдтаеа. Къала уэд фэстаеа Уарэсеае тагъд аздахти ама уый дэр нал фэдтон. Газеты дын дэ фыст куы бакастаеа, уэд цыдэр хуызан фэдэае, зэгъын, кэд Къалама байхуыста, уэд ма адэттэ фыссынма куыд сразэнгард?..

— Иу рэстэджы ма сэр сонтаеа срысти. Алы дохтыртэ мын алы хостэ кодтой ама ницы...

— Ма зэрдыл-иу аэрлаууыдта, фала ма дэ ном... Нае дын базыдтон дэ ном... нэ хэрэфырт Дзетта дэр дын дэ ном нае бахуыды кодта. Къала дын Аццейы гагагай равзэрстаид ама дехи цастытэй фэдтаис, магъалда ама дзы сысыллыае дарддэр кай ницы аеазеры... — фэхъус Бека ама та Галкама адынаг ныккасти. — Фалауу-ма, кэд, кай кой канын, ды уый нэ дэ?

Фæлæуу, фæлæуу, ды Аццейы таурæгъыл рагæй хъуыды кæныс?

— Уа-бирæ рæстæг нагъ...

— Уæдæ уый ды нæ дæ. Ахæм лæгыл сæмбæлдтæ — йæ галиу цæст рæстæгтай æрныкъул-æрныкъул кодта? Кæд, зæгъын, Къала дæ цæстытыл ауайд...

— Ахæм мæ зæрдыл нæ лæууы...

— Акса-ма, уымæй сын ницы рауад æмæ дæу акуырм кодтой. — Бека йæ сæр уæззау æнкъуыст кодта. — Галка, ахуыргонд лæг дæ, фæсивæдæн царды фæндæгтæ амонæг æмæ мæ зонд хъуаг нæ дæ. Фæлæ дын фæдзæхсын: демæ хæддзуйæ чи фæбæлццон, уый ахæм у, æмæ йыл къæсарæй дуармæ дæр ма баууæнд. — Фæсабырдæр Бекайы зæрдæ, фæфæлмæндæр йæ хъæлæс. Барзиаты Къаламæ дæ фæхуыдтаин. Фæлæ уал æй, зæгъын, мæхæдæг фенон. Дæуæй куы рацыдтæн, уæд æм фæуадтæн æмæ мæ нал базыдта. Мæ зæрдæ дзы бамæгуыр. Ницыуал зоны. Йæхиуæтты цæстæй уыны, фæлæ сæ чи кæцы у... Хæрв ма дзы баззад, цъацъа... Барзиаты Къалайæн ды йæхи нæ зоныс, фæлæ йæ койыл чингуыты сæмбæлдаи?

— Киров æмæ йын Орджоникидзейы тыххæй йæ мысинæгтæ кастæн.

Йæ тæндзарм æнгуылдзты уырзтæ йæ ныхыл авæрдта Бека, сæр банкъуыста:

— Æллох-æллох, адæймаг цæмæты æрхауы! Фæлæ Къалайы хуызæн лæг... — йæ фындзыкæлмæрзæнæй йæ цæссыгтæ асарфта. — Уартæ кæд уыдысты уыцы хабæрттæ. Æвзæргæнджыты радтут, зæгъгæ, районæй Аццеты хъæумæ æрбацыдысты æртæ лæджы, сæ иу уыди Къала. Хуымгæнæнты куыстхъом лæгтæ быдырæй хъæумæ нал æфтыдысты. Хъæд æввахс, уырдыгæй-иу æрлæбурдтой, бæхты, галты-иу атардтой. Æвзæргæнджыты парочнытæ хуыдтой. Иумайаг æмбырд скодтой, парочныты раттут, зæгъгæ. Фæдзырдтой, фæлæ иу æвзæргæнæджы ном дæр ничи загъта. Чи уæндыди! Хъуыддаг къуырцдзæвæнмæ бацыди. Уæд Ацце сыстади æмæ фæндон бахаста: «Æвзæргæнджыты дæттæм сусæгæй». Фылдæр адæм уыцы фæндоныл сæ къухтæ сдардтой. Уыцы хабар Къалайæ фехъуыстон...

— Дæхæдæг Аццейæ цы зоныс? Сæмбæлдыстут-иу?

— Мæхæдæг та йæ куыннæ зонын!

...Иу комæй иннæмæ фæлмæн æфцæджы сарты ахызтысты хуындзæуттæ. Хуындзау чызджыты кæстæр — Асинет. Йæ минæвæрттæ йæм чи барвыста, ахæмтæ къордæй фæфылдæрсты. Уыди ма йæм, уæлæмæ чи ницыма сдзырдта, ахæм хъав-

джытæ дæр. Фæлæ Асинетæн йæ хистæр хо мой нæма скодта, æмæ уый разæй куыд фæуыдаид. О, æмæ хуындзæуттæ се 'гъдау радтой æмæ сын сæ фысымтæ фæндараст загътой. Хуындзау лæппутæй дыууæйы фарсыл — хъаматæ, æртæйæ — афтидарм. Фæлмæн æфцагтæй куыд ныууырдыг кодтой, афтæ хъæдбынæй сæ размæ рагæппытæ ластой æхсæз барæджы. Хуындзау лæппутæм хъримæгтæ ныддардтой. Хуындзæуттæ кæцæй здæхтысты, уыцы комы хъæутæй иуы фос æрæджы атардæуыди, æмæ дын тыхгæнджытæ лæппутæм куы ныддодой кæниккой: «Сымах атардтат фос æмæ, кæм æмбæлы, уым хъуамæ дзуапп радтат!» Æртхъирæнтæ, тæрсæн гæрæхтæ. Сæ разæй акодтой хуындзау лæппуты. Чызджытæ дзыназгæ баззадысты. Дыууæ уæрдоны æмæ сæм æртæ саргъыбæхы. Фенхъæлмæ кастысты, æмæ лæппутæй куы ничи зынди, уæд уæрдæтты сбадтысты. Бирæ нæ ауадаиккой, уæд сæм цыппæрвадæй фæзындысты дыууæ барæджы. Чызджытæй чи кæцырдæм лыгъди, чи кæцырдæм. Асинеты рацахстой барджытæ, иу сæ фæгæрах кодта æмæ уырдыджы ныууадысты.

Уыдзæн ма.

ИРОН ÆМБИСÆНДТÆ СЫВÆЛЛÆТТЫ ТЫХХÆЙ

- Сывæллон зæрдæ 'мæ уд у.
- Сывæллон зæрдæ зоны.
- Мад зæйцыл мæлæг у.
- Сывæллон хæдзары 'лдар у.
- Мады зæрдæ сабийæн — хур, фыды зæрдæ — мæй.
- Бæлас талайæ куы нæ 'ртасын кæнай, уæд зæрондæй нал тасы.
- Бирæгъ дæр йæ лæппыны гыццылæй райдайы ахуыр.
- Сывæллоны мæстæй куы марай, уæд мæстыгæр каны.
- Сывæллон хæссы хæдзары 'гъдау адæмы 'хсæнмæ.
- Уарзон хъæбулæн дæр хъулон митæ нæ фидауы.

ÆРДÆГХÆЛД УАРДИ

НЫРЫККОН ИРОН ТÆХУДЫТÆ

I

Тæх-худы, æллæх, тæхуды,
Зæрдæйы фæндон куы цæрин! —
Мæ удыхъæдау рæсугъды
Мæ цард куы уайд сызгъæрин!

Бæрзондыл бадæг æгадмæ
Куы нæуал кæсин ныллæгæй!
«Нæуæг ироны» бæркадмæ
Куы нæуал таин хæлæгæй.

Мæ Хуыцау æмæ мæ зæдты
Мæ хæргæнджытæй куы зонин!
Æнæхъæн Иры дзыллæты
«Хæдзары куывдмæ» куы 'рхонин!

II

Тæх-худы, æллæх, тæхуды,
Мæ улы лæууæн Ирыстон.
Йæ царциаты æнуды
Куы нæуал кæнид гæныстон!

Мæ зонд æмæ йын мæ ныфсæй
Фæндагсар гуырдаен куы сбæззин! —
Нæ ирон фарны тырыса
Ирæтты разæй куы хæссин!

Нæртон Фидæнмæ мæ бæстæ,
Æууæнчы худгæ, куы цæуид! —
Æз уый куы фенин мæ цæстæй, —
Хуыздæр хорз ма мæ цы хъæуид!..

2001.14.10.

ДИНÆВДЫЛД ÆМДЗÆВГÆ

(Динджыны номæй)

Уалæ арвмæ ыскасын, —
Уым Хуыцау и мæ сæрмæ.
Æз Хуыцауæй нæ тæрсын,
Æз дзы кæнын æфсæрмы...

Æз куы цæрин йæ фарнæн
Тынг фидауцджын рæсугъдæй!
Уый — йæ нысан мæ цардæн,
Арт ыл цæгъдын мæ удæй...

Ме 'нæбоныл фæкæлгæ
Исты къуыхцы куы 'руадзын,
Уæд, Хуыцауæй сырхæнгæ,
Мæ цæстытæ æруадзын.

Цас нæ цæрон, Хуыцауæн
Удсыгъдæгджын уыдзынæн,
Мидæфсармæй æгъдау ын
Хъæды дæр ма кæндзынæн.

2001. 27.04.

* * *

Адæм нæ фæзонынц — бирæ кæй ысты,
Фæлæ куы рацæуынц хæстмæ фæдисы,
Æмæ сæхи уым куы фенынц æмбырдæй,
Гъеуæд фæзæгъынц æхсызгонджын дисы:

«Мæнæ цæйбæрц ыстæм! — зæххыл нæ цæуæм.
Гъеныр нæ тыхгæнæг, додой уæ къона!»
Адæм, æмвæнд тохæн, бирæ кæй ысты,
Хъуамæ уый адæмæй алчидæр зона!

2001.02.11.

* * *

Æрдæгхæлд дидинæгау хур
Æнæзæгъгæ тыппыр у уарзтæй.
Рæвдауæг буц мадау фæлмæн
Кæсы зæххон цардмæ æмрастæй.

Бæрц зоны аудæгау уый,
Æндæр нæм йегас уарзт куы 'вдисид,
Гъеуæд йæ худгæ рухсы тых
Нæ зæххы иннæрдæм дæр хизид.

О, Хур, Рæсугъддзинады чызг,
Зæрдæйы 'нгæс æрдæгхæлд уарди,
Хуыцауы цæстау махыл кæс! —
Дæ бур тæмæнбалды нæ цард и!
2002.01.01.

ХУРЫ НЫХÆСТÆ

Æрфæны Фæд у мæ бæстæ —
Йæ миниуджытæй æххæст дæн:

Цæстау дзы худгæ тымбылæй,
Дæн судзгæ уарзты къуыбылой.

Фæхъхъау хи кæнгæ æппæтæн,
Æз алырдæм дæр зæрдæ дæн.

Æз алырдæм дæр æргом дæн, —
Æз алырдæм дæр цæсгом дæн.

Иумæ дæр фыдæх нæ хæссын,
Æнæ хъæлдзæгæй нæ кæсын.

Сæ раттæг мадау зæххонтыл
Куыд æнувыд дæн, мæ бонтæ! —

Фæстаджы онг дæр мæхи сты!
Нанайау хæрон сæ низтæ!

2001.21.06.

ПОЭТТÆ — УАСТЫРДЖИОНТÆ

Тыгъд быдыры дзæгъæл бæлццон лæууы,
Йæ сау талынг къуырцдзæвæнæй кæуы.
«Дæлæмæ 'рхау!» — йæ Хуыцауы æлгыты, —
«О, иу адæймаг!» — баххуысагур сиды.

Уынын æй æз мæ зæрдæйы цæстæй —
Куырм ыстъæлфыл куыд ныззылы тыхстæй.
«Фæтырнын дæм!» — ныхъхъæр кодтон æз уымæ:
«Кæцæй сидыс?! Кæдæм цæуон!?» — фæрсы мæ.

Æххæстгæнгæ, фæндагсарау, нæ хæс,
Уый рахуыдтон Ыстыр Фæндагмæ æз,
Йæ нысанмæ та цинæй судзгæ араст,
Фæстаг дзырдтæ: «Хæрзбон» æмæ «Фæндараст».

Æмæ та хъусын: фæсвæды кæмдæр
Уынгæджы тарæй хъæр кæны æндæр:
«Тындзын дæм! Багъæц!» — уымæ дæр та сидын —
Гъе афтæ цард фæндагсарау æрвитын.

Хуыцауæй нывгонд ацы хæс мæнæн —
Æз дзы поэттау Уастырджиион дæн!
... Æви цæуы тыхст бæлццæттæм нæ хуызы
Йæ аудæнтæй Лæгтыдзуар æххуысы?

2002.14.01

ЦЫКУРАЙЫ ФÆРДЫГ

Дыууæ удмæ калдта йæ алæмæт хуртæ,
Ыскодтой дзы уыдон та хъазæн тыччы.
Æрхаудта сын дурыл, ныцъцæлтæ-ныммуртæ,
Ныр ма йæ цæссыгкæлгæ мысынц хъыджы.

Цыкурайы фæрдыг... Уыдис æмæ нал ис —
О, уыцы хæзнайыл хъуыд аудын, хъуыд...
Ныр ма сын æнæ уый цæрæн дæр куыд ма ис?..
Ис амæлæн дæр ма æнæ уымæй? — Куыд?

1994 — 1999.

БОНЫЦЪÆХТЫ НЫВ

Мæй арвыл ноггуырды, — ысгуты¹ —
Хуыссы æнæ авдæнæй кæд...
Йæ цурæй Бонвæрнон æрхудти,
Цыма мæм иу цæстæй мæ «зæд».

Уый циу? — Кæд мæм йæ нысаниуæг,
Мæстæй мæ маргæ, 'вдисы Уарзт
Æмæ зæгъы: «Бын бауай, иунæг,
Кæд ма цы бонмæ у дæ каст!»

Фæхъхъау ын уон, мæнимæ 'ммонцы,
Æхсæв дæр нал кæнгæ фынæй,
Мæнмæ бадгæ, зæды фæлгонцы
Хъæбулмæ чи бæллы мæнæй!

1975 — 2002

УÆД ДЫН КÆД ЗÆГЪДЗЫНÆН «МÆХИ ДÆ!»

Æмæ та де стъалы цæсгомыл
Æз федтон: бахудт мæм дæ зæрдæ,
Æмæ та ссыгъта ницыхъомæн
Дæ арт йæ æгомыг къæсæртæ.

Æз та? — Æнæхайыры уарздзау,
Цыма мын зин ыскодта хинтæ:
Дæ зæрдæйы цур фестын тарстау,
Уæд дын кæд зæгъдзынæн: «Мæхи дæ!»

2001.10.01.

КОБРÆ ÆМÆ УАРЗÆТТÆ

(Æцæг хабармæ гæсгæ фыст)

Амонд нæ, тахтау, йæ аргъауыл хаста,
Сауæрфыг гъеуæд мæн тынг бирæ уарзта,
Растдæр дыууæ зæдау æрдзы зындыстæм,
Хъæдбынты, къуылдымты хъазгæ зылдыстæм.

¹ Ысгуты, ома иу фарсыл тымбылæй хуыссы.

Иу ран ныл кобрæ мæлæтау æрбамбæлд, —
Уымæн адзалау тæссаг у йæ бамбæлд.
Сау кобрæ гуырыл йæ mamma сæр сита,
Уыцы цыргæмдзастæй кодта нæм дистæ.

Цасдæр нæм афтæ сæрæргъæвдæй касти,
Гъестæй, куы фæхæца махыл, — фæатарсти:
Цъыллынг — цæхгæрæй тæссармæ фæзылди,
Айсæфт. Чызг афарста: «Уый та цы уыди?»

«Кобрæ уыд, — загътон, — æвирхъаудæр хилæг,
Маргджын дæндæгтимæ амыты зилæг.
Сырдтæ 'мæ адæмæй цас уый фæцагъта!
Уарзæттæм не 'вналгæ махта ныуагъта.

2001.08.06.

ЭЛЕГИЙЫ БОН

Чындздзон чызг ма кæй æнхъæлдтон, уыцы Н-æн

Мæ сæр мыл ныхъхъæла и ацы бон,
Ныддудын, фæнды мæ кæуын,
Зæрдæдзæф тыхстæй ма нæ хæдзармæ,
Гæлиртæ æвдисгæ, цæуын.

Куыnnæма! — мæ арт мыл ныуазал и,
Мæ уд мын æвдæрзынц мæттæ:
Чызгай ма кæй хуыдтон, уый афарстон:
«Моймæцыд дæ?»

Ныддардта мæм уый дæр йæ цæстытæ,
Куы бахудид цадæг: «Ыууæ».
Йæ иу цæфыл дæр мæ нæ ныуагъта,
Мæ сабитæ та, дам, — дыууæ.

Мæнæн та куырмæджы мæ цард фестад...
Гъе уымæн мæ фæнды кæуын.
Гæлиртæгæнгæ ма нæ хæдзармæ,
Зианæй цæуæгау, цæуын.

2001.10.10.

* * *

Æз — уарзтæй хæйрæджджын —
Сызгæрин хуызы.
Тæлфын ма æд бæллиц
Кæлæнты хызы.

Донбеттырты фурды
«Сызгæрин кæсаг»,
Æнæнтыстау худыс
Лæппуйыл хæрзаг, —

Кæй ахордтон сонтæй
Дæ «кæсаджы хал».
Ныр ма мын хъысмæтæй
Ис фервæзæн? — Нал!

«Зæрин кæсаг», ма худ
Лæппуйыл фæрсæй! —
Æнæ мæн дæуæн дæр
Рæсугъд амонд нæй!

Фæлтау ма мæ ранмæ
Æрбаппар дæхи —
Зæгъон дæ: «Дунетау
Ды дæр дæ мæх-хи!»
2002

МÆРГЪТЫ БАЗАРЫ

(Æцæг хабар)

Хиондзаст дунемæ цас и гадзрахат!..
Цу, 'мæ дзы афтæмæй «амæндты» хъаз: —
Кæрчыты базары уасæг фæстаг хатт
Уасы уæлмонцæй йæ хицауы раз.

Уасæг-иу лæджы бабайыл нымадта,
Дардта йæм кæртæй йæ бузаджы цæст,
Уый та йæ, цингæнгæ, туманыл² радта.
... Мæгуырæг — азæр куы 'рцæуа æргæвст.
1979 — 2002.

² Уæды туман ныры æхцайæ уайд 310 сомы.

ТЫБЫЛТЫ НАДЯЙЫ ФÆНДЫРДЗАГЪДМÆ ХЪУСГÆЙÆ

Кæцæй уа уыцы зæл?
Цæрукъаты Алыксандр

Комулæфт æнæзæгъгæ,
Улæфгæ кæлæнтимæ,
Ивылы та зæрдæйыл,
Сæмхæццæ мæ сæнттимæ.

Атъæпп уай, ирон фæндыр,
Ды йæ къухты Надяйæн,
Кæд хæйрæг цы басгуыхыс
Йе нгуылдзтыл мæ катыйæн! —

Ногæй та дæ хъæзтытæй
Байдыдтон æрра кæнын,
Уарзтæй худгæ, дудгæйæ:
«Ныр цы фæуон?!» — бакæнын.

Худын та мæ бæллицмæ
«Дон! Дон!»- гæнгæ удтыгъдæй,
Æмæ судзын уалдзæгыл
Диссаджы рæсугъд сыгъдæй.

Азæл, цæр, ирон фæндыр,
Ды йæ къухты Надяйæн!
Мæн фæнды дæ кæлæнты
Урс сækæрау батайын!

* * *

Мыдыбындз дæр ыл нæма абадти
Мæ дидинæгыл, —
Чызджыты фæзы мæ дыууæ цæстæн
Æрттивинагыл.

Мæ уды цардыл алаæмæтонæй
Хæрздæфтæ хæссы,
Æнæрхъæцæй мæм хæстулæфтгæнгæ
Æнхъæлмæ кæсы.

Тыххæй ма быхсгæ, цъæх артау ризы
Аджын фæндонæй —
Гъеуымæ бæллы, куы йæ бафсадин
Дзæм-дзæмы донæй.

Уæд фестæлдзы уон, аккаг сæрæн ын
Куынæ разынон,
Афоныл уымæ æд дзæм-дзæмы дон
Куынæ фæзынон!

2002

ХЪЫЗТ ДУГЫЛ ЦÆРГÆЙÆ

Æз миты тъыфыл дæн
Хъызт дугыл, уæддæр
Хуыцау та мын загъта
Цæстуарзонæй: «Цæр!»

Нæ фауын хъысмæты:
Ис дунетыл — Ды!
Дæ былтыл мæ арвæй
Æрхауын фæнды!

Уæд, амондæй худгæ, —
Ыстыалыæнгæс,
Æхцонæй сæ уæлæ
Æрбатаин æз.

Йæ хуызы æдзæмæй
Ныккæнин мæ зард,
Зæгъын дзы фырцинæй:
«Цы рæсугъд дæ ,Цард!»

2001.24.12.

ДЖИМИТЫ Хайырбег

УАЗÆДЖЫ ХАЙ

Царды нывтæй

Æз райгуырдтæн Зилгæйы. Горæтмæ рахаудтон мæ фынддæсæм азыл æмæ дзы ныссагъдтæн, куыд уынын, афтæмæй мæ царды фæстаг бонмæ. Уæвгæ ма мæ райгуырдтæн сыхы зæронд лæгтæй дæр авд азы ацардтæн: саугуырмай æруатон мæ фыды æфсымæры чызг - 80 аздыд Разиат, æмæ уымæ кастæн.

Рынчыны æмкъул сыхаг ус, йæхи æмгар Алимæт нæ бæрæг кодта æрвылбон, арæхдæр – исты фæлмæн аууилинагимæ. Уый раз мын Разиат цалдæр хатты бафæдзæхста: «Мæ бавæрды бонæй фæстæмæ-иу дæхи дæр мауал тыхсын кæн æмæ адæмы дæр!»

Мæ хо ахицæн йæ 87-æм азыл. Æз æндæр хъæутæм дæр хъæргæнæг арвитын нæ бауагътон, стæй та йæ майрæмæхсæвты дæр иу нæлгоймагмæ дæр нæ бадзырдтон. Уый кæйдæрты зæрдæмæ нæ фæцыди. Уæдæ йын йæ афæдзы кæндтытæй дæр æрмæст афæдзы хист скодтон.

Гъемæ дын мын сыхы куывды иу лæппулæг куы бауайдзæф кæнид:

– Дæумæ ирон æгъдауæй ницуал ис. Арахъхъ нæ нуазын, зæгъгæ, дæ фæдыл уазæг никуы бахондзынæ, дæхæдæг дæр хуынды нæ цæуыс.

Манæн мæ сæр фæгуыбыр, ницуал сфæрæзтон.

– Ама дауан та да ирон æфсарм дæтты бар хистармæ афтæ дзурын? фездæхт æм йæхи 'мгар лæппулæг. – Ирон багæны уарзы ама йæ нуазы.

Æз уыцы уайдзæфы фæдыл арф ныхъхъуыды кодтон... Разиат ама йе'мбал сылгоймæгтæ хæсты азты Цалыччы быдыры уарджытæм миты лæгæрстой, нартхор æфснайгæйæ, ама сæ зæнгтæ тынг фæсахъат сты. Уыцы мит сæ бирæты афонæй раздæр æцæг дунемæ барвыста. Разиат дæр 1951 азæй фæстæмæ колхозы куыстæн нал сбæззыд. Уæддæр йæ къæдз лæдзæджы бæсты рувæнимæ цыд цæхæрадонмæ, хъуг дæр ма къорд азты фæдардта. Тынг бирæ федтон йæ мад Фариккайæ. Хъæдгæроны Гуткаты чызг уыд. Иннæ ахæм дзæнаетыбадинаг – Разиаты хистар хо Райсæйæ дæр. Уæдæ-иу ма отпуск дæр хъæуы 'рвыстон, Разиатæн-иу суардæттæм, йæ сахъат къæхты рыст фæкъаддæр кæнынмæ, ацæуыны амал фæуа, зæгъгæ. Гъемæ-иу хæдзаргæсæй куы баззадтæн, уæддæр-иу, сæттын ыл, никуы никамæ бадзырдтон, рацу-ма, фæйнæ бануазæм, зæгъгæ. Уый хыгъд-иу уынгмæ сывæллæттæн, стæй-иу суанг ма рæстæмбискар лæгтæн дæр хастон кæрдотæ ама фæткъуытæ хæрзæхсадæй.

– Нæхæдæг сæ рауыгътаиккам, Хайырбег. Фæгуыбыр-фæгуыбыр дын зын нæу бæлæсты бын? – къæмдзæстыгæй-иу бакодтой лæппутæ.

– Уæдæ ма уæ зæрдыл цы 'рлæудзæни, Къуыбыры уæлмæрдты мын, уыцы къуындæг ран, ингæн къахгæйæ?

– Кæм уыди кæ, уыцы къуындæг ран? О, хæдæгай... Гыдто ама Фариккайы ингæнты 'хсæн. Айразмæ нæ куы баздæхтай уырдаæм, иу хатт ма уын æй амоньн, зæгъгæ...

Уазæгæн мидæмæ зæгъыны тыххæй та...

1945 азы каст фæдæн Дзæуджыхъæуы æрмдæсныты स्कьола (ремесленное училище). Алешæ Манченкоимæ нæ кусынмæ арвыстой горæты аккумулятортæ цалцæгтæнæн станцæмæ, Цæголы-фырты уынджы уыд йæ бæстыхай. Уым, горæты бæстастæу, сыгъдæгдæр цехы къуымы нæхæдæг нæхицæн бацæпп кодтам æмдзарæнгонд уат.

...1946-æм аз, декабры мæй. Æмбисæхсæв ногуард митыл здæхын Ирон театрай. Проспекты бульварыл бандоныл дармæ бафиппайдтон цавæрдæр стыр тыхтон. Хæстæгдæр куы бацыдтæн, уæд дын бандоны бын дæларммæ лæдзджытæ. Тыхтон та разынд адæймаг, пух миты бынæй бæрæг дары йæ иунæг къах. Хъавгæ йæ базмæлын кодтон:

– Почему вы здесь лежите?

– А где надо лежать? – скаст мам калмәрзәны бынай әвзонг чызджы цәстом.

– Фест-ма әмә мемә цом! – мәхәдәг февнәлдтон уазал ләдзджытәм.

Уалынджы дын тыхтон бынтондәр райхәлд. Сахъатджын чызгән йә хъәбысы разынд әнахъом саби.

– Фест, Фирузә! Мәнә нә иу хорз ләг сәхимә хоны.

Баситы мытгаджы кәстәртән абон хъыг ма уәд, сә хистәрти дәр азымы ма бадарәнт: рәстәг уыд тынг къәбәрхъуаг, дыууә азы фәд-фәдыл хур атылд быдыртыл, адәм әх-хормәгтәй рәсыдысты әмә мардысты. Сидзәр чызджытән сә фыд хәсты фесәфт. Мад цыппор дыккәгәм азы йә дәсәздзыд чызгимә хәрәг уәрдоныл рацыд быдырмә цәрвтә хорыл баивынмә. Комы дымәджы бомбәйы амәддаг баисты: мад уым фәмард, чызгән йә къах ахауд. Се 'рвадәлты студент ләппуимә сә Назранмә рарвыста сә фыдыхо, фәлә ләппу зәххы скъуыды цыма ныххауд, уыйау фесәфт.

– Ам уал абадут, әз ныртәккә фездәхдзынән, зәгъгә, нын зәгъта. Уымә әнхәлмә кәстәйә ныл әрталынг бандоныл, – дзырдта мын къуылых чызг. Әз размә тындзын, сабийы мә риумә ныхъивгәйә. Хистәр хо дәр дард әмә рәвдз әппәрста йә уәззау ләдзджытә, афтәмәй әрбахәццә стәм.

– Дә къалос та цы фәкодтай, Хайырбег! – фестад йә сынтәгәй Алешә. – Кәд чызджы къахы аккаг у, уәд та...

Әз мәхимидәг бакатай дән къалосы коймә: «Әлләх, Хуыцау! Бабәззәд мәгуыр чызджы иунәг къахән!»... Әмә бабәззәд!

Мә сынтәджы бынай йә куы раластон, Алешә йын йә рыгтә куы асәрфта, чызг, йә салд хәцъил дзабыр әмә хуылыз цъындатә фелвастәйә, йә бәгъәввад къах әрттиваг къалосы куы атыста, уәд ма мәнәй амондджындәр адәймаг кәм уыд!..

Къалос ссардтон Бесләны поезды иу фәззыгон әхсәв – кәмәйдәр ахауд.

– Амондджын арәггаг разынд.

Баситы хоты дыкаг бон милицәйы әххуысәй паддзахады әвджид бакодтон – сидзәрты хәдзары уыдзысты. Уымәй цас фәстәдәр уыдаид, фәлә та иу мәгуыр чызгыл сәмбәлдтән – нартыхъәуккаг Дулаты чызгыл. Әнафоны нал ссардта йә

хæстæджыты хæдзар Армянскийы уынджы. Æз ын æххуыс-ганæг нылаæуыдтæн, йæ уæззау чумæдан ын йæ фæдыл хастон. Цалдæр зылды æркодтам уыцы уынджы, фæлæ дзы чызгæн зонгæ хæдзар нæ разынд.

– Кæд ма трамвайтæ цæуынц, уæд вагзалмæ аздæхон, – загъта чызг.

– Вагзалы дæ чумæданыл бонмæ куыд фæбаддзынæ... Уæдæмæ махмæ бафысым кæн. Æз мæнæ ацы уынджы цæрын ме 'мбалимæ... Ма тæрс... Йед...

– Цытæ дзурыс? – кæуæгау фæкодта чызг.

– Цæмæй фæтарстæ? – бахудтæн æм. – Æхсæвгæсæй нæм, хæсты рæстæг Одессæйæ чи ралыгъд, ахæм зæронд ус кусы — Бертæ. Дынджыр хъæмпын гобаныл фæфынæй кæны къанторы. Уый дæлфæдтæм ды дæр батулдзынæ. Бон куы 'рбарухс уа, уæд та разилдзыстæм дæ хæстæджыты агурæг.

Чызг зивæггæнгæ ракъахдæф кодта мæ фæдыл. Бертæ уазæджы уазал къухтæ йæхи хъарм къухты 'хсæн анорста, æмæ мæ мæнæ разы фæцис.

– Æмæ йæ куыд хъуамæ ныууагътаис уынджы къæйыл?.. Ныртæккæ цай бацымдзыстæм.

Уазæг чызг райсомæй йæ хæстæджыты хæдзар нал бацагуырдта, фæлæ æхсæвгæсы бафарста, базармæ фæндаг кæуылты хæстæгдæр у, загъгæ. Уæдмæ сæм æз дæр рахæццæ дæн.

– Цы уæййаг дæм ис? – афарстон æй.

– Дзуллаг æмæ нурытæ.

– Æмæ дзуллаг уæй кæнын куы нæ уадзынц. Литруат банкæ дæм ис?

– Базаргæнджытæй дын-иу исчи авæрдзæн, загъгæ, мын фæдзæхста мæ мад.

Æз банкæ рацагуырдтон, йæ чумæдан та йын ме уæхскмæ сæппæрстон, æмæ Цæнгæт хиды сæрты нæ ных саразтам, «Дыццæджы базар» кæй хуыдтой, уырдаæм. Чызг мæ фыдыл згъорæгау кæны, афтид банкæ тилгæйæ. Базармæ фæзилæн тигъыл мын иу ус мæ цонг ацахста:

– Цы уæййаг дæм ис, лæппу? Базары милицæ зылынц. Кæд дæм ссад ис, уæд æй ам мах алхæндзыстæм.

Устытæ æнæхъæн къорд. Чумæдан миты рагъыл æрæвæрдтон, фегом æй кодтон. Фæлæ, чызг хæлофæй æлхæнджытимæ сарæхса, ууыл мæ зæрдæ нæ дардтон. Чызгмæ скастæн:

– Цастыл уæй кæнæм банкæ?

– Аргъ базар йæхæдæг амондзæн – загъта мæ мад.
 – Æртæ туманы загъ, лæппу! – фæцырд мæм устыты 'хсæнæй ирон хъæлæс.

– Дыууæ банкæйы мын æркæн, – æрбадардта урс дзæкъулы ком, мæ цонгæй мæ чи ацахста, уыцы ус.

– Æрмæст фæйнæ иуы, лæппу! – фæхъæр кодтой цалдæрæй.

– Фæйнæ иуы, уæдæ, – загътон æз дæр æмæ дзаг банкæ фæфæлдæхтон дзæкъулмæ, æртæ туманы æмхæст сырх гæххæтт алавардтон чызгмæ. – Алкæмæй дæр æртæ туманы ис, – мæхæдæг æфсарын банкæйы сызгъæринæй зынаргъдæр дзуллаг æмæ та йæ фæфæлдахын радон æлхæнæджы дзæкъулмæ.

Уæдмæ ме 'нгуылдзтæ æндæвын райдыдтой нурытыл.

– Аргъ мын чи бацамыдта, уый кæм ис? – афарстон иронау.

– Мæ разæй ма дыууæйæ лæууынц, – сабыр дзуапп радта ус.

– Æрбалæуу-ма, ссад фæфæуы!

– Нæ, мæ къона! Афтæ нæ хъæуы. Гуыбынæй хъулон стыр таригъæд у, – бакодта ус æмæ, йæ разæй чи лæууыд, ууыл размæ рахæцыд. – Райсут. Кæд ма дзы мæнмæ дæр иу чысыл æрхауид...

Æз дæр радон банкæ фæкъул кодтон, фæлæ... Хуыцау мын æй ныббарæд, дзуллаг раздæрау нал æрнадтон, дыккаг дæр афтæ. Мæ хæрзгæнæг усæн банкæйы нал бацыд, сыгъдæгæй ма кæй систон, уыцы дзуллаг, дзæбæх æрнæмгæйæ дæр. Скастæн иннæ дыууæмæ:

– Æрбадарут-ма сымах уæ дзæкъултæ. Нæ федтат, банкæтæ уын хæмпусæй ныккалдтон, уый? – мæхæдæг нуры бæстытыл иуырдаæм ахæцыдтæн æмæ дзулладжы тæпп рахафтон, стæй та иннæрдæм дæр афтæ. Ссад дыууæ растæмбисæй ныккалдтон дыууæ дзæкъулмæ.

– Хуыцау дæ бауарза, куыд дзæбæх лæппу дæ, – зæрдиаг арфæ мын ракодта ирон ус.

Нурытæ цастыл æрбауæй кодтам, уый нал хъуыды кæнын. Фæлæ тынг арæх æрбалæууы мæ зæрдыл, Дулаты æвзонг чызг мæм æртæ туманы сырх гæххæтт куыд æрбадаргъ кодта, уый:

– Айс-ма... дæ зæрдиаг фыдæбоны тыххæй!

– Гъе уый дзы нал хъуыди, Дулаты уæздан чызг! – бахудтæн æм. – Дуканитæм дæр дæ ахонин, фæлæ...

– Дуканиты мæ ницы хъуыддаг ис. Æхца нæ нæ хъалонтæ фидынæн хъæуы... Мæнæ трамвай кæм разилы, уыцы тигъыл сугласæг уæрдæттæй иуимæ абаддзынæн.

– Уадæ дзæбæхæй сæмбæл дæ къонайыл, – загътон ма чызгæн æмæ радугъ кодтон хидырдаæм. Уый ма мын хъæрæй амыдта, Æрыдонмæ фæндагæй бацаугæйæ сæ хæдзар куыд æнцон ссарæн у, уый. Дардæй ма йæм цыбыр каст фæкодтон: зымæгон хъызт дымгæ чызджы къухы хъазыд сырх гæххæттæй...

Мæ куыстмæ бацауæн уыд къанторыл. Къæмдзæстыгæй фездæхтæн директормæ:

– Дæ райсом хорз, Яков Ефимович! Æз...

– Ма тæрс, Джимийы-фырт! Бертæ нын бамбарын кодта хабар, – рæвдауæгмидбыл бахудт зæронд лæг æмæ бакаст бухгалтермæ. Уый, директорæй дæр карджындæр, йæ сæр батылдта:

– Уазæджы хатыр дын кæнæм.

Æмбæлгæ та мын кодта тæрхондоны уынаффæ: æхсæз мæйы – æнæбары куыст, ома – куысты мыздæй 15 проценты уромын паддзахады пайдайæн: æнæхъæн сахатырдæг байрæджы кодтон!

... Горæты дæле мын дыууæуатон фатер куы радтой, уæд ма автобусты лæууæн станцæ дæр нæ цуры уыд. Иу æнафоны, кæцæй цыдтæн, уый нал лæууы мæ зæрдыл, станцæйы быруйы рæбын ауыдтон, йæ хъæбысы сывæллон кæмæн фынай кодта, ахæм ацæргæ сылгоймаджы, чумæданыл бадгæйæ. Фездæхтæн æм æмæ йæ фæрсын:

– Уынджы къайыл цæмæн бадут, мидæгæй бынæттæ куы ис, уæд?

– Дæ фæндагыл куы цауис, – дæрзæг хъалæсæй мын загъта, сывæллон кæй хъæбысы уыд, уый нæ, фæлæ чысыл уæлдæр лæууæг æрыгон сылгоймаг. Фембæрстон, сывæллоны мад уый кæй у, æмæ йæ сабыр афарстон:

– Цæмæн дын фæхъыг мæ ныхас? Ам уынджы...

– Уынджы нæ баззайдзыстæм. Уæртæ нæхион такси æххуырсы, – ацамыдта мын кæртмæ.

Бакастæн кæртмæ. Нæлгоймаг таксийы рудзынгмæ багуыбыр æмæ знат ныхас кæны. Мæ дзыппæй дружинники сырх хæцъил фелвæстон, цаугæ-цауын æй мæнг баст акодтон мæ цонгыл æмæ барджын хъалæсæй афарстон:

– Цæуыл хъаугъа кæнут?

– Мæнæ йын дыууæрдæм фæндагæн дæр фидын, уæддæр мын нæ комы цауын.

– Уæд, дам, цауыннæ? – шофырмæ февдыстон мæ сырххæцъилджын цонг.

– Æз æрмæст горæты мидæг кусын, æндæр искуыдæм цауыны бар мын нæй.

– Дау та кадаем цауын хъауы?
 – Зилгәмә. Автобустә та нал...
 – Ерхәццә стут, уәдә, Зилгәйы хъаугаронмә! Цом-ма!
 – рахәццәтән ләдҗы цонгыл. – Цәмәй фәтарстә? – бахутән әм. – Әз зилгәйаг дән. Дәлә әртә хәдзары дәле мә фатер. Фысым бакәнут.

– Уәуу, рәствәндәгтыл фәцәуай, хәрзәмбәләг! Мә уд мын куы ауаин кодтай, – бахутис мәм Кодзырты Ирбег, әмә йәхәдәг әрхәццә мә цонгыл. Сывәллоны систа йә хъәбысмә.
 – Цом, нана! Мәнә нә сәхимә хоны ләппу.

Ирбег уәд йә бинонтимә цард Одессәйы. Әмбырдәй суадысты отпусчы сәхионты фенынмә. Зилгәмә цыдысты Мысыкаты Бобоккатәм. Иу цасдәры фәстә мәм хъауы, кәйдәр зианы ләугәйә, әрбаццә Бобоккайы бинойнаг әмә мә йә хъәбысы ныккодта:

– Мәнә зиан куы ахәссой, уәд ма нәм рацу әмбәлттимә. Гогыз дын...

– Нәй мын ахәм фадат. Уыцы гогыз уә уазәдҗы хайән уадз. Мәнән искуы Ирбег йәхәдәг баләггад кәндзән Одессәйы. Ды мә цы хәсдҗын фәдә? Бузныг, бузныг...

... 1965 азы октябры райдайәны сызгәрин хур бон әваст фәмигъгонд, әмә арв ныккалдта хуылыдз миты арәх. Әз мә кусән уатәй худәнбыләй кастән рудзынгәй, адәм удаистәй куыд цәпп-цәппәнгә згъорынц, уымә. Стәй фенкъярд дән: бәләсты сыфтәр нәма азгәлд, әмә та сә къялиутә әрсәтдзысты миты уәзәй.

Фәскуыст цауын трамвайы. Проспекты тигъыл әрләууәны әрбахызт цалдәр бәлццоны. Мә фарсмә әрбадти зыбыты донласт зәронд ус, тәнәг къяба йә буарыл баныхәст. Нә разәй дәр бадт ацәргә сылгоймаг. Раздәхт нәм әмә донластән хионау уайдзәф кәны:

– Дә хорзәхәй, тыгъд быдыры уыдтә, дәхи афтә ныххуылыдз кәнын куыд бауагътай?

– Ма зәгъ, ма зәгъ, – йә сәр катайаг тылд бакодта ус. – Махмә Мәздәдҗы раст сәрдыгон бон уыд. Әз уәлдай дарәстәй тынг тыхсын райдыдтон зәрондәй. Әмә айдагъ къябайы рауадтән. Ацы къявдайы мә хәстәдҗыты агурыныл сдән, фәлә сә нал ссардтон. Ныр донластәй әртә фысымуатыл әрзылдтән, әмә дзы иуы дәр уәгъд бынат нә разынд. Әфсәнвәндадҗы фәбаддзынән, уәдә ма цы фәон?

– Нæ мады хай! Ахæм хуызæнæй райсом дæ къæхтыл нал слæудзынæ, – æмæ йын йæ къæхты бын йæ дыууæ хызынмæ амонын. – Дæлæ дæ мæздæггаг харбызтæй иу мæн, æмæ дын фысым уыдзыстæм.

– Тæхуды! Цыппар дæр дын дæттын, мæ хæстæджытæн сæ раластон. Фæлæ...

– Иу «фæлæ» дæр нал. Тæвд ваннæйы æрныгъуылдзынæ. Мæ сывæллæтты мад дын дæ хуылыдз дарæс ранхæвздзæн æмæ сæ пецы сæрмæ ахус кæндзæн.

– Æмæ-гъа, мæ зынаргы! – йæ уæхсчытыл схæцыд æмæ йæ сæр батылдта зæронд ус. – Æнæзонгæ хæдзармæ...

Нал æй бауагътон сдзурын. «Фæуæд афтæ дæр», зæгъгæ, æнцад бадт йæ бынаты.

Фæлæ мах цурмæ куы 'рхæццæ стæм, уæд та ныффæрск:

– Харбызтæ дæу, мæ зынаргы! Хызынтæ мын-иу райсом дæс сахатмæ Сæйраг тæрхондоны дуармæ схæццæ кæн. Æз вагзалмæ здæхын.

– Куыд ма здæхыс æмбисæхсæв вагзалмæ? – хызынтæ митыл æрæвæрдтон æмæ фæстæмæ вагонмæ схизæнмæ бакъхæдзæф кодтон. – Рахиз, трамвай ма фæстиат кæн!

Сылгоймагыл ризæг бахæцыд – узал, æви тарстæй уа...

– Кæимæ тох кæныс, Хайыр? – кабинæйы дуарыл алаууыд трамвайтæрæг – мæ зилгæйаг сыхæгты чызг. Æмæ йын хабар куы бамбарын кодтон, уæд усмæ фездæхт:

– Уæдæ ма дæ цы хъæуы ацы донластæй! Дæлæ дæм дæ зæды хай – мæ хорз сыхаг, йæ къухтæ дары æмæ хизгæ!

– Æцæг дæ зонгæ у? – ус ныккаст Ирæйы цæстытæм.

– Уæдæ дын ам театр сарæзтам, – йæ къух æрæвæрдта усы уæхскыл. – Ахиз!

Ус æрхызт.

– Фæлæуу-ма, Ирæ!

– Цы ма у, Хайыр!

– Мæнæ дын мæ магарис, — харбызтæй иу фелвæстон æмæ йæ Ирæйы къæхты бынмæ батылдтон.

– Бузныг, Хайыр! Хуынтæ тулынхъом у цæрæнбонтæм!

Марфæ – афтæ схуыдта йæхи нæ узæг – ваннæ æмæ æхсæвары фæстæ уаты диваныл куы æрбадти, уæд æй бафарстон:

– Аипп ма уæд, фæлæ-ма мын бамбарын кæн: Сæйраг тæрхондонæй мæ тæрсын кодтай? Æви мын дæ хызынтæ уырдаæм...

– Ницы дæ тæрсын кодтон, – фæлмæн бахудт ус. – Мæн райсом уырдаæм цæуын хъæуы дæс сахатмæ. Кæм ис, уый дæр нæма зонын. Мæ хъаст мын уым æвзардысты. Нæ зæронды бригады куыстон иннæ сылгоймæгтимæ, хаттай-иу загътон ме 'мбæлттæн, нæ зæрдæйы дзæбæхæн æгæр бадæм, зæгъгæ. Уыдон мыл фемварс сты, мæ куыстæй мæ сисын кодтой, закъонмæ гæстæ, дам, ын йæ лæджы бригады кусын не 'мбæлы. Районы тæрхондон мæ фарс нæ рахæцыд, æмæ хъуыддаг Сæйраг тæрхондонмæ балæвæрдтон..

Аходæны фæстæ Марфæйы Сæйраг тæрхондоны цурмæ скодтон. Фæлæ йæ хъуыддаг цы бацис, уый нал базыдтон..

...Уалдзыгон райсом мæ къæдзхæцæнджын пæлæхсар зонтыччы бын лæууын, трамваймæ æнхъæлмæкæстæйæ. Фæкомкоммæ дæн иу бæгъæмсар лæппулæгмæ. Йæ æмбуар балæуыдтæн, зонтыкк уый сæрмæ дæр дарын.

– Æххормаг азты дæр ма-иу адæймаг йæ къæбæрæй искамæн хай куы кодта, – худæнбылæй сдзырдтон.

– Бузны! – æрбакаст мæм лæппулæг. – Махмæ Башкирийы афтæ æнхъæл сты, æмæ Кавказы кæддæриддæр сæрд у. Мæнæ сандалеткæты рацыдтæн, æмæ уыныс... Сом нæ нæ фысымтæ хæхбæстæ фенынмæ хонынц, æмæ рауадтæн мæ зонгæтæм, мæ дзабыртæ раивынмæ. Уыдон та дысонизæр денджызмæ ацыдысты...

– Рацу-ма, уæдæ, мемæ.

– Кæдæм? – фæраст мемæ, афтæмæй мæ афарста.

– Мæ фатер хæстæг у ам. Дæ дзабыртæ раивдзынæ хохмæ цæуынæн бæззонтæй. Мæнæн Уфайы хорз æрдхорд цæры. Зондзынæ йæ, журнал «Агидель»-ы кусы, Денис Буляков.

– Нæ йæ зонын, фæлæ йæ ныр æнæмæнг базондзынæн, – худæнбылæй дзуапп радта уазæг.

...Фынгмæ мын нæ бакуымдта, уыйтагъд фæстæмæ фездæхтыстæм. Дыккаг бон изæрæй нæ фæсдуар ауыдтон мæ батинкæтæ æмæ къуымбил цъындатæ.

– Уазæг нæм уыд? – сонтæй афарстон æфсины.

– Уазалгæнæны сæрыл дын йæ адрес ныууагъта, – цыбыр дзуапп радта æфсин.

Кæсын визиткæ: «Рахматулин Ибрагим Гайзулович, главный эндокринолог МЗ БАССР». Блокноты хицæн сыфыл ма мæм ныффыста: «Искæд Денисмæ куы ныфтай, уæд-иу мæ бацагур!»

Бæргæ маæ фæхоны Денис дæр, дæ бонæй уай, маæ уазæг! Фæлæ кæй æвдæлы, кæй?..

...Ташкенты чи ахуыр кодта, ахæм студенттæ, ГДР-йæ – Петр æмæ Эрика. Каникулты сæхимæ здæхгæйæ, Ташкентæй æрбатахтысты Тбилисимæ, уырдыгæй Дзæуджыхъæумæ та автобусы æрбацыдысты. Æрбахастой мæм нæ чызджы фыстæг.

– Ирон адæмы базонын маæ тынг фæндыд, – сыгъдæг уырыссагау загъта Петр. – Мах стæм горæт Эрфуртай.

– Уæдæ мын уæд уæлдай сбугъæнинаг уазджытæ стут, – бахудтæн æз. – Æз Эрфуртагтæй хæсджын дæн: ирон дамгъæ мын æрбарвыстой маæ мыхуыргæнæн машинкайæн: Æ!

Дæс боны нæм фесты. Хуынды гæххæтт дæм æрбарвитдзыстæм Берлинай, зæгъгæ, мын, загътой, фæлæ мын ахæм балцыты цæуынæн гæнæнтæ æмæ фæрæзтæ нæ уыд...

Кустæйæ фæсаууонмæ ахуыр кодтон Мæскуыйы. Фæлварæнтæм цæугæйæ-иу уарзтон нæхи хæрзæфснайд поезд «Осетия»-йы бабадын. Фæлæ дын 1971 азы фæззæджы, куыддæр ныххæццæ дæн, афтæ тел райстон, маæ бинойнаджы мын рынчындоны сæвæрдтой, зæгъгæ. Маæ фæлварæнты æмгъуыдтæ бангомдæртæ кодтон æмæ 7 октябры стæхын хæдтæхæджы. Беслæны аэропорт нæ куыста боныхъæды фыдахæстмæ гæстæ, æмæ нæ хæдтæхæг йæ ных фæцарæзта Грознамæ. Уырдаæм иу чысыл автобусы æрбарвыстой Мæскуымæ балцгæнæг адæмы, фæстæмæ та мах ласта Дзæуджыхъæумæ. Мæнмæ дзы бынат нал æрхауд. Лæууын дуаргæрон. Уалынды дын иу къæсхуыртæ лæппулæг фестад йæ бынатæй æмæ мæм дзуры:

– Мæнæ-ма маæ бынатмæ рацу! Æз кæстæр дæн æмæ алæудзынæн.

– Абад уал. Нæ фæндаг даргъ у.

Нал бакуымдта сбадын. Æз æрбадтæн. Цалдæр хатты ма йæм æрхатыдтæн, ныр та ды абад, зæгъгæ, фæлæ нал бакаст коммæ, афтæмæй æрбахæццæ стæм Дзæуджыхъæуы Китайаг фæзмæ. Мит тгъыфылæй уарыд.

– Мæнæ ныл Кавказ куыд уазæгуарзонæй æмбæлы! – худæнбылæй бакодта маæ хæрзгæнæг лæппулæг, стæй маæ афарста: – Хæстæгдæр фысымуатмæ ардыгæй кæцы трамвай кæнæ автобус цæуы?

– Кæд дæ фысымуат хъæуы, зынаргъ æмбал, уæд маæ фæдыл рацу, – дзуапп ын радтон æз.

– Тынг хорз! Æри-ма дæ хызынтæй, уæззаудæр кæцы у,

уый, әмә мын февнәлдта мә хызынтәй стырдәрмә, йә иннә кьухы та уыдис йәхи тыппыргуыбын пьартфел.

Хуылыдз мит кьәхты бын цьәпп-цьәпп кәны, нәхәдәг дәр уайтагъд урс адардтам.

– Фысымуат афтә хәстәг у? – афарста мә уазәг цәугә-цәуын. – Фистәгәй дард нәу?

– Фысымуәттә иууылдәр горәты астәу сты, мә фатер та дәлә әртә хәдзары дәлдәр.

– Уый та куыд әмбаргә у? – сонт фәләууыд. – Әз дыл әхсызгонәй баууәндыдтәң, ды та... – мә хызын мын әрә-вәрдта әмә цәхгәр фәстәмә фәзылд.

– Әрләуу-ма, ләппу! Иугәр дәхи уазәг кәм схуыдтай, уым фысымы коммә кәс. Мә хәдзары тәккә дуармә әз дәуән фысымуатмә фәндәгтә амонәг куы нылләууон, уәд мә дәхәдәг та цы схонис?

– Бахатыр кәң, фәлә уый ды афтә хьуыды кәныс. Дә бинойнаг та цы зәгъид, ацы әнафоны йәм әнәзонгә ләджы...

– Әмә цы хьуамә зәгъа, әгъдау цы амоны, уымәй дарддәр? Дуар нын уәрәх байгом кәндзән, мидәмә, зәгъгә.

– Аргәәуттә мын дзурыс, әви...

– Мы рождены, чтоб сказку сделать былью! – хьазгәйә азарыдтәң.

– Ды куыд нә зарай – дә хәдзары раз дә, – мидбыл бахудт ләппуләг. – Әз та йә нал әмбарын, куыд кәнгә мын у, уый.

– Ды та мәнә хызын сис әмә мемә цу, Кавказы уазәг!

Дуар байгом кодта мә хо Кларә әмә мын уайдзәфтәм фәцис:

– Уәддәр рафәдис кодтай! – стәй ауыдта уазәджы. – Демә уазәг куы ис! Мидәмә, мидәмә!

Уалынмә нәм рауадысты, уә фарн бирә, нә ләппу әмә чызг дәр. Сә мад дәр раст уыцы бон рацыд рынчындонәй, фәлә ма ходыгъдән йәхи буц кодта – мах әрбацыдмә сынтә-джы уыд...

Әхсәвәры фәстә мәм чызг йәхи әрбайста:

– Хьыбыллә мын нә балхәдтай, баба?

– Ма тыхс, гыкъы! Ам дын ссардзынән...

Дыккаг бон нә уазәг Игори йә командировкәйы бынатыл куы сәмбәлын кодтон – институт «Полимеры», стәй изәрмә куысты куы фәдән әмә куы әрбаздәхтән хьәмә, уәд дын уаты стыр кәсәны тәрхәгыл ауыдтон хьыбыллә, йә фарсмә ма шикъалад дәр «Невские берега».

Цалдар боны фæстæ йæ Ленинградмæ афæндараст кодтон, мæ къух цы амыдта, уый йын хуынæн арвыстон йæ бинонтæн – алы дыргътæ... Афæдзы фæстæ сæм мæхæдæг дæр ныфтыдтæн. Иу хъуыддаг мæ уæлдай дисы æфтыдта: дуканиты сæм алцыдæр æлхæн ногæй ногмæ, афтæмæй сæ уазалгæнæны цынае уыд, цынае — сæ тъыссантыл куыд нæ бадис кодтаин æцæгæй дæр.

Иу ахæмы æз дæр Игоры æфсины афарстон:

– Людмила! Уæ дуканитæ хойрæгтæй æмыдзаг куы сты, уæд сымах та уæ уазалгæнæн цæмæн ныннадтат...

Уый фæтыхст дзуапмæ, стæй мын уайсадæг хъæлæсæй мæ хъусы бадзырдта:

– Игорæн мацы зæгъ, фæхæрам мæм уыдзæн. Уый уынаффæ у. Хаирбек, дам, ахæрын уарзы, æмæ нæм хъуамæ алцы дæр паракатæй уа...

Дыууæйæ дæр хъæрæй ныххудтыстæм, афтæмæй нæм Игорь æд цайдан рауад цæлгæнæнæй.

– Мæнæн дæр æй зæгъут, цæуыл худут, уый.

– Мæнæ ма искад Иры зæххыл æрлæууай, – æртхъиарæны уагыл бакастæн Игорьмæ, стæй йæм бахудтæн: – Æз-иу дзæбæх ахæрыныл уымæн архайдтон, кæд ма ды дæр иу уæлдай комдзаг скæнис, зæгъгæ, ды та!..

– Бынтон афтæ нæу, Хайырбег. Мæскуыйы арæхæн нæу махмæ дæр хойрадджы хъуыддаг дуканийы. Уый нæм мæнæ «Урс æхсæвты» бонты ракалдтой паракатæй, – хабар фæбæлвырд кодта Игорь.

– Нæ! Уый «Урс æхсæвты» тыххæй нæ, фæлæ мæнæ ме 'рцыдмæ байдзаг кодтой дуканитæ Ленинграды! – стыр æмбырды дзурагæу бæзджын хъæлæсæй балхынцъ кодтон æз, æмæ иууылдæр ныххудтыстæм.

... «Рацу-ма, фæйнае бануазæмы» уагыл æз, æцæгæй дæр, иу уазæг дæр никуы æрбахуыдтон, стæй мæхæдæг дæр никуы ацыдтæн. Æххуысмæ мæм чи бадзырдтаид сыхагæй дæр æмæ хъæуккагæй дæр, уымæн та нæ никуы загътон. Гъемæ кæд уый ууыл дзураг у, æмæ ирон лæгæй нæ фæцардтæн, уæд — нæ зоньн...

ÆРХÆНДÆГ РÆНХЪЫТÆ

* * *

Нæ хæццæ дуджы
Кæныс гæлæнтæ,
Дæ уæццæ туджы
Кæд нæй кæлæнтæ.

Æууæнчы бардуаг
Сæйы фыднизæй.
Ныргъæвст нæ цардуаг, —
Æрцыд ыл мит-зæй.

Ныгæнынц расты,
Уæууа, дæлгоммæ!
Æниу та расты —
Нæ кæсы коммæ!

Хуыснæг æрæхсы
Йæ цæсгом туйæ.
Йæ бас нæ сысы
Æмбисбон фуйæ...

Цæуæм бынсæфтмæ:
Тыхджындæр систы
Æрвон хуыцæуттæй
Зæххон иблистæ.

Фыдгулы хин дын
Дæ фæндаг исы.
Æрдуйын хидыл
Хъæуы дæу хизын.

Ныццамай фидар
 Ныфсы гæнæхтæ.
 Æнæсым ирд арв —
 Æмхиц гæрæхтæм.

Фыдгулæн, нартау,
 Нæ зонын барын.
 Мæ зæрдæ уартау
 Мæ къухы дарын.

2002.22.02.

САУДАРÆН БОН

Абон æвæрынц Грисы,
 Абон у саударæн махæн.
 Оххай, мæ зæрдæ куыд риссы,
 Оххай, мæ зæрдæ куыд бархæм!..

Абон æвæрынц Грисы —
 Иры дæсныдæр поэты.
 Арвæй кæй бон уыд æрисын
 Стъалытæн с 'аивтæ, се 'ртывд.

Абон æвæрынц Грисы,
 Абонæй фæстæмæ — рухсаг...
 Цæстытæй не 'нтысы иу сыг,
 Уыйхыгъд мæ хъынцъым — æнусваг:

«Зарæджы ахæм зæрингуырд
 Нал уыдзæн махмæ рæхджыты.
 Й 'алы ныхас дæр фæринк уыд
 Фистæджытæн уа, бæхджынтæн...»

Абон нын — саударæн сабат...
 Абон æвæрынц Грисы...
 Оххай, нæ мын фæци фадат
 Табæты уæлхъус фæриссын...

1999. Дзæуджыхъæу, рынчындон.

ÆВИРХЪАУ АЗТÆ

*Фехъуыстон: »Тыбылты Алыксандр бабын
нæхиуæтты къухæй Цхинвалы райæххæст-
комы зæронд бæстыхайы ныккæнды».*

Автор

Æртын æвдæм, æртын æстæм азты
Сау заман мæ цæсты раз куы расты,
Бафтын æз, цъæх арты судзгæ, мастыл...
Уæд ыскодта ахæм фыдбон асстыл —
Уыд бынтон æнæвдæлон Барастыр:
Сау, хæрам лæг тугсур кодта расты,
Хахуыр-куыйты чи федтаид бастæй! —
Фарны лæгты 'мбисæхсæвты ахстой,
Æмæ-иу сæ саунадæй, фæрсксастæй
Дард Сыбыры уазал къуымтæм хастой...

Науæд та сæ тар ныккæндмæ тардтой,
Уымыты сæ афæдзгæйттæ дардтой,
Дамбаца-иу риумæ, ныхмæ дардтой,
Хъилæй сын сæ фæрсчътæ нымадтой,
Аххоссаг-иу барæй дæр «ыссардтой»,
Стæй-иу сæ куыдзы мардæй ныммардтой...

Тæригæдæй ахæстæтты къултæн
Арæзт и сæ дурдзæссыгæй къултæ.
Зæрдæ хаста сау масты дзæкъултæ,
Урс мит уарыд сау-сауид дзыккутыл,
Сау сынт бадтис урс-урсид дзыккутыл...

Рацæй-рабон æмæ 'вирхъау культæн
Рахастæуыд карз тæрхон... хъамбултæ
Байдыдтой сæ фæрсчътæ, сæ хъултæ
Тохвæллад Иры Мады хъæбултæн...

Уый æцæг уыд... Фæлæ иунæг Сталин
Уыдонæн сæ зынг нæ кодта стъæлын.
Уый аххос куы кæнæм абон алцы,
Н 'ацæудзыстæм гъеуæд дард нæ балцы.

Ис, хъыгагæн, абон дæр ма не 'хсæн
 Чи архайдта уæд, жандармау, ехсæй.
 С 'аххосæй кæмæн нал ивад не 'хсæв,
 Ныр кæмæн и 'нæтæрхонæй фехсæн,
 Фæлæ... сау туг уазсырх тугæй не 'хсæм...

1977.23.08.

ÆРХÆНДÆГ РАВГ

Мæ царды фæндагæн йæ кæрон ысуыдтон,
 Ивайынц мæ бонтæ, мæ цард дæр, мæ кад дæр.
 Мæнæй фылдæр азтæ кæуыл цæуы, уыдон
 Æрвылбон, æрвылæхсæв — къаддæрæй къаддæр...

Мæ кæстæртæ уыйхыгд — фылдæрæй-фылдæрмæ,
 Ысбирæ сты афтæ — æрсдонау сæ ивылд.
 Куы — ссудзын цырагъау сæ хъæлдзæг уынæрмæ,
 Куы — уазал дыдзы рухс æрбады мæ риуы...

Мæ ныфс-иу бæргæ стахт уæлхæхтæм, цæргæсау,
 Мæ уд-иу бæргæ срухс зынг хуры тæмæнтæй.
 Ныр абон — зæхмæгаст, пъæззыбадт, зæрдæсау,
 Мæ бон нæу зæгъын дæр: «Нæ тæрсын мæлæтæй!...»

2000.15.12.

СОЙДЗЫРАГЪ

ФÆДЗÆХСТ

Мæ зæрдæ, судз мæ риуы,
Хат адæймаджы рис.
Тау а зæххыл хæрзиуæг,
Хъæздыг тыллæг дзы ис.

Уæнт алы хатт дæ равджы
Уарзт, цин æмæ рæвдыд.
Цырагъ мын фест хъуыддаджы,
Гъе уый дын фод мæ дзырд...

Лæггæй лæджы 'хсæн хидау
Мæнæн кæд ды нæ уай,
Уæд бахус уæд дæ уидаг,
Уæззаудæр рыст — дæ хай!

* * *

Уаты сойдзырагъ судзы,
Цъусгай тайы йæ тых.
Цыма сахуырсти туджы,
Уыйау адардта сырх.

Нæй йын царды бон, фидæн,
Кæс, йæ цæссыг кæлы.
Тохы бабын и чидæр,
Æмæ ууыл кæуы!..

* * *

Хæлар, мæхи дæуыл куыд барон?
 Ныхъхъæр Ирыстоны дæ ном.
 Цы хуыздæр арфæ дын ыссарон,
 Цы хуыздæр бузныг дын зæгъон?

Дæ къухтæй царды цинтæ уафыс,
 Дæ фæд кæмдæриддæр — бæрæг.
 Дæ къахынгуылдзтыл рог æркафыс,
 Дæ зардмæ бакæнынц хæлæг.

Дæ хъæлæс дын фæсхохæй ардæм
 Кæй базонын, уый нæу дзырддаг.
 Мæнæн та ме 'гуызæгыл адæм,
 Уæвгæ, фæхудтысты сæ фаг...

1999

* * *

Куы райгуыры зарæг фæллой æмæ тохы, —
 Æмбал ын нæ вæййы быдыр æмæ хохы.

Æнæхъæн дзыллæты уый бафтауы дисы,
 Æмæ йæ уæлиау нæ фæсивæд сисынц.

Цъæх арвы тыгъдадмæ цæргæсау ыстæхы,
 Цæхæртæ фæкалы сæрдыгон æртæхы.

Уый иу комæй иннæмæ райдайы хъуысын,
 Бæлццонæн фæкæны йæ фæндæгтæ мысын.

Куы райгуыра зарæг фæллой æмæ тохы,
 Уæд никуы уызæнис нæ адæмæй рохы...

* * *

Фыдсыл ус æвзагæй цы скærда,
 Уый не суызæн хъамайы бон.
 Бæлццоны фæкæндзæн фыдвæндаг,
 Ныссур кæндзæн къадайы дон!..

* * *

Мæ царды æз хæрдтæ, уырдгуйтæ зонин,
Мæ митыл-иу æрфæсмон кодтон хатт.
Бынаты фарн, лæвæрттæ дæ нæ домын,
Мæ бæллицтæн тæхыны фадат ратт!..

Хъысмæт, дæ ныхмæ никæй бон у растын,
Фæстаг уысммæ дæ бар фæуæд мæ цард.
Мыййаг мын кæд фæцух кæнай мæ азтæй,
Уæд-иу мын сæ мæ Ирыстонæн ратт!

2001.

ИРОН ÆМБИСÆНДТÆ СЫВÆЛЛАЕТТЫ ТЫХХÆЙ

- Дæ байзæддаджы буц ахуыр ма скæн: æрæджиау дæм фæсмон æрцæудзæн.
- Сывæллонмæ дæ дæндæгтæ зыхъхъырæй куы дарай, уæд сæ дзыкки хоны.
- Фырт йæ мады надта 'мæ йын мад афтæ зæгъы:
«Уæртæ лæдзæг райс æмæ мæ уымæй цæв,
кæннауæд дæ къух фæрисдзæн».
- Зæнаг — чыргъæд, зæнаджы зæнаг — мыд.
- Хъæбул дидинагдон у, хъæбулы хъæбул — дидинаг йæхæдæг.
- Хъæбулы хъæбул — зæнджы магъз.
- Хорз лæгæн хорз цот нæ кæны.
- Зæнаджы маст куыд басæтта ныййарæджы зæрдæ,
афтæ — ницы.
- Дæ фыдæн цы зæгъай, уый дæ фырттæй фехъусдзынæ.

ХЪУЫДЫТÆ

- Цæстытæ Хуыцау уый тыххæй нæ радта, æмæ сæ цыдæ-риддæр уыныс, ууыл æууæндай; хъустæ уый тыххæй нæ радта, æмæ сæ цы хъусыс, уымæ гæстæ ивай дæ зонд; дзых уый тыххæй нæ радта, æмæ дзы цы дзурыс, ууыл дæхæдæг фæсмойнаг уай.
- Адæймаг цалынмæ нæ райгуыры, уæдмæ цы хъуаг у, уый Хуыцау йеддæмæ ничи зоны. Райгуырдаг фæстæмæ та æнæ исты хъуаг йæхи ничи 'нкъары.
- Фæзæгъынц иуæй-иутæй: «Амондджын у, уый хæдоны райгуырд», фæлæ мæгуыр уый, æмæ хæдоны дæр чи нæ райгуырд, хæлаф дæр кæмæ не 'рхаудта.
- Цас зонд фылдæр сфæлтæры, уыйас къæхтæ лæмæгъдæр кæнынц.
- Иутæ сæ сæрмаæ цы нæ хæссынц, уый иннæтæн у сæ царды нысан.
- Цымæ царды уæрдон чи ласы, уыдоны кæдмæ тæрдзысты, уыцы уæрдоны чи бады, уыдон?..
- Иутæн бузныг зæгъын æмбæлы сæ хæрзиуæджы тыххæй, иннæтæн та — хъыгдарæг кæй не сты хæрзгæнджыты, уый номыл.
- Царды дæ бынат кæм ис, уый æнæ искæй æххуысæй зын раиртасæн у.

- Цалынмæ искæй рис æнкъарын, уæдмæ цæрын адæймаджы цардæй...

- Кæд дын, мыййаг, ме 'рбацыд не 'рхаста цин, уæд дын мæ ацыд уæддæр уыдзæн æхсызгон.

- Дзæгъæлы нæ загъдæуы: «Зонд кæм нæ ахады, уым къухтæ тымбыл кæнынц». Æнæрхъуыды сæрбæрзондæй бафхæрæм искæй, сæргуыбырæй та курæм.

- Де знаг искæмæн куы нал бæзза хæларæн, дæ хæлар та уыцы знагæмгад куы суа, уæд ма цы у дæхи цард та, зæгъ-ма?!

- Искæй фæллойæ, чи зоны æмæ бафсæдæн дæр ис, фæлæ искæй бæсты цардæй нæй бафсæдæн.

- Тымбыл къухыл йæ зæрдæ тынгдæр чи дары, уый йæ сæрыл зынаргъдæр худ фæдары.

- Иутыл дис кæнынц; ахæм фыдзыкъуыр æмæ æдзæстуарзонæй нырмæ дæр куыд сты æгас; иннæты та нæ уырны, ахæм рухстауæгæн куыд банцайдзæн йæ зæрдæ?!

- Аразгæ чи нæ кæны, уыдонæн халын æнцондæр у.

- Дæ цард цæппузыримæ бар: судзин æмæ дæ æндах кæд бахъæудзысты, уый Хуыцау йеддæмæ чи зоны...

- О, тæхуды, куы уайд алы фарстæн дзуапп, куыд ис алы дзуаппæ фарст.

- Æнамонды куырдадзы царды дугъы бæхæн цæфхад нæ сагъдæуы.

- Адæм æууæнкæй цас æфхæрд цæуынц, уымæ кæстгæйæ сырдатæм фæкæнын хæлæг.

- Хуыцаумæ кувгæйæ нæ къухы цы нуазæн дарæм, уымæн арæх йæ хуылфы ваййы, цы курæм Хуыцауæй, уыдон се 'ппæт сафæг нозт.

• Дæхицæй лæгдæрмæ куы тырнай, уæд иухатт дæ лæг, дæхицæй цауддæрæн куы баххуыс кæнай, уæд та дыууæ хатты лæг дæ.

• Кувгæйæ Хуыцау, æвæццæгæн, куæгæн йæ ныхæстæм нæ фæхъусы, фæлæ йæ зæрдæмæ.

• Иуæй-иу низтæ маргæй тыхджындæр сты, уый йеддæмæ маргджын калмæн цы низ батых кæнид.

• Бадгæйæ дæ кæм нæ уыной, уым лæугæйæ дæр нал фæкаджындæр уыдзынæ.

• Уæззау сæр бирæтыл ис, фæлæ уæззау зонд алкæмæ не 'рхаудта.

• Размæ цæугæйæ иу къæхдзæфæй дарддæр чи нæ кæсы, уый фæстæмæ цæугæйæ дæр йæ фæд не ссардзæн.

• Зынаргъ худы мæт: «Цымæ мæ кад афтæ ныллæг цæмæн æрхауы, иуæй-иуы сæрыл куы ваййын, уæд?!»

• Чи цы бынаты ис, уымæй йæхи бæрзонддæр куы иса, уæд, цы бынаты ис, уый аккаг дæр нæу.

• Цардæй чи бафæллад, уыдонæй дæр ничима загъта, — цардæй бафсæстæн, загъгæ.

• Хорздзинад ракæнынай маст райсæн дæр ис, фæлæ маст скæнынай бузныг нæ фехъусдзынæ.

• Дæ хæлæрттæ дæ куы ныууадзой, уæд дын де знæгтæ тæссагдæр суыдзысты.

• Хæрдмæ цæуын, чи зоны, æнцондæр уымæн у, æмæ сæр разæй цæуы, уырдыгмæ цæуын та тæссаг æмæ зындæр уымæн у, æмæ къæхтæ сæры разæй кæй фæвæййынц.

• Халон зарынмæ кæй нæ арæхсы, уый тыххæй булæ-мæргътæ æнкъарддæр нæ кæнынц, фæлæ булæмæргъ куы нал фæзары, уæд халон дæр йæхи маргъ нал фæхоны.

- Арф уидаг чи нæ ауадзы зæххы, ууыл фæззæг раздæр фæзыны.

- Æгасæй дæр кæуинаг чи уыд, уымæн йæ мардыл та ма цы чындæуа?!

- Цалынмæ номхыгъд аразæг йæхæдæг нæма сбæлвырд, уæдмæ номхыгъдмæ ма бахæсс дæхи нæдæр хорз, нæдæр æвзæрæй.

- Искæй фæллойæ чи фæцæры, уымæн, цымæ, йæ амæлæ-ты бон йæ хистхæрджыты нымæц цас фылдæр ваййы йæ хыг-гæнджыты нымæцæй?!

- Фæзæгъынц: «Фат фехста, æрдын бамбæхста», фæлæ зæрдæйы цы марг уа, уый зæвæттæй дæр хъары.

- Хуыздæр суæвынæн дын бирæтæ нæ баххуыс кæндзыс-ты, æвзæрдæр фæуынæн та дæхæдæг дæр æгæр дæ.

- Дæхæдæг куы бæззай, æрмæст дын уæд ис бар хорзæй хорз зæгъынæн.

- «Уист» зæгъынæй рæйгæ 'мæ хæцгæ чи кæны, уый хуый-ны куыдз, фæлæ искæй 'взаг æмæ зондæй ардауын чи комы, уый та цы схонæн ис?!

- Ахадгæ чысыл зонд пылы тых дæр сæтты, фæлæ пылы тых дæр нæ басæтдзæн ахадгæ чысыл зонды.

ÆМДЗÆВГÆТÆ САБИТÆН

УАЛДЗÆГ ХЪÆДЫ

Хурарт хохы синтыл судзы,
 Халы 'взист къуыбылой бон.
 Хъæд йæ цъæх кæрцæй ныббуц и,
 Рагъыл бур дидинтæй — рон.
 Рахызти арсо йæ къæсæй,
 Уигъы донласт куыдзау барц.
 Кæс, йæ хæдразæй фыртæссæй
 Тæрхъус къуыппытыл ныййарц.
 Хин рувас фæлгæсы рындзæй,
 Дардыл ахаста йæ цæст.
 Пакъуытæ сæрфы йæ фындзæй,
 Тугæй сау мукъу — ызмæст...
 Æхсæрæг, гæппой-тæррæстон
 Слæууыд къабузыл æмраст.
 Кодта мын йæ буц «ныхæстæ»,
 Стæй фæтары и æваст.
 Хъæды астæу цады айдæн
 Систа нæзыты хуызист,
 Пыхсытыл ныххæцыд фалдæр
 Сырды фароны цъæх фист.

СÆРДЫГОН ТЕРЧЫ БЫЛ

Сау ызмисы уадздзаг...
 Хуры тынты хъазт...
 Терчы был спаддзах
 Сабиты хъæрахст.

Хистæрты нымбылдта
Йе 'хсарæй Быхи:
Къардиуæй нывзылдта
Арф донмæ йæхи.
Сагæлвæст Валерæ
Фезмæлынмæ — арт:
Ленк кæны балерау,
Афтæ домы цард.
Цирчы сахъ артистау
Галæмдых Артур
Галиу къухæй систа
Сасиры йас дур.
Хур фæсхох ныффардæг,
Бафснайдта йæ сæр.
Терчы былæй зарæг
Дардмæ хъуыст уæддæр.

ЦИРЧЫ

Маратæн

Не сты а диссæгтæ аргъау,
Ахæм цирк ма искуы фен:
Мæнæ скъæргæ бæхы саргъыл
Слæууыд барæг сæрыл хъен.

Цонгæстæвдæн калм йæ хъуырыл
Арсæнгæс лæг тухы, кæс.
Федтон ма кæддæр мæ фыны
Ахæм тасуадзæг ныв æз.

Бады къодахыл Арсæмæг,
Фæндыр айвæзта, цæгъды.
Кафынц къахфындзтыл йæ зæнæг,
Схъиуынц пуртийау хæрдты.

Цас пайда у удæн цоппай?!
(Ехсы къæрцц фæцыд æваст!)
Судзгæ цæджы смидæг домбай,
Фатау атаhti æмраст.

Атылд иу хæдтулгæ лæгыл,
Загътон: амарди, ныцъцъист.
Алæууыд уæдмæ йæ къæхтыл
Дурæй фидардæр артист.

ХЪÆБАТЫР МЫСТ

Пецы сæр та гис ныхъхыл и,
(Амырхта æрдæбон чъири!)
Зары зарæг ныр цъындцæстæй,
Гæлдæр аныхы æфсæстæй.

Мыст æм уалынмæ фæзынди,
Гисы рихийыл ысхылди.
Къахфындзтыл æркафыд русыл,
Дæндæгтæй ныйичъи хъусыл.

Гино дæр лæгъстæмæ дзуры:
— У, мыййаг, дæ зæрдæ дурæй?
Ацу, бауадз мæ мæхи бар,
Уарзын рагæй æз сæрибар.

Ноджы ма цыдæртæ загъта
Æмæ цæстысыг æртагъта.
Мыст дæр худгæ 'рхызт йæ фарсæй,
Цом, ныр та, дам, хъазон арсæй!..

ТАГЪДДЗУРИНАГ

Аккæ-дыккæ
Зæрин хуызы.
Махæн Дзабо
Къуыри хуыссы.
Тохъи-мохъи
Йæхи найæн.
Чиныг аскъуыд
Зæлинæйæн.
Батъи-матъи
Кæсгон чъыллипп,

Уырсæй ратылд
Нæ сонт къуыдипп.
Тъури-мури
Куыдзы уагъи,
Хъылма дымы
Нæхи Багъи.
Лакъон-макъон
Æмбис тæпп у.
Рогсæр Дакко —
Тæрхъустæппуд.
Аккæ-дыккæ
«Нæртон» Къола
Арахъхъæй, дам,
Ныббобола.

НОМДЗЫД ЛÆГТÆ СЫВÆЛЛÆТТЫ ТЫХХÆЙ

Дæ сывæллæттæ цавæр сты, уый куы нæ зонай,
уæд сын сæ лымæнтæм бакæс.

Сюнь-цзы

Сывæллон куы ралгъыста, уæд ын Диоген йæхи
нæ, фæлæ йæ фыды ныццавта.

Роберт Бертон

Сабитæ не сты, зæгъгæ, уæд адæмæн бауар-
зæн нæ уайд.

Федор Достоевский

ТÆЛМАЦТÆ

Чырыстон диныл хæст адæмтæн сæ дзæвгар фылдæр хай чырыстон дингæнæг æрмæстдæр уыйа-
дыл систы, æмæ Сыгъдæг фыст сæ мадæлон æвзæгтæм
кæй уыд тæлмацгонд.

Доктор Дэвид Кларк, Англис.

Ныр дæс æмæ ссæдз азы бæрц Библийы тæлмацы
Институт ууыл архайы стыр зæрдиагæй, цæмæй уыцы
цытджын чиныг ивд цæуа раздæры Советон Цæдисы
адæмты 'взæгтæм. Уымæ ирон æвзагмæ дæр.

Абоны онг дæр уал институты фæрцы цалдæр хатты
рацыдысты Библийы хицæн чингуытæ ирон æвзагмæ
тæлмацæй. 1973 азы, репринты мадзалæй пайда
кæнгæйæ, ногæй рауагътам — 50 азы фæстæ — Ба-
йаты Гаппойы тæлмацгонд Сыгъдæг Евангели. 1984
азы та мыхуыры рацыд Иоанны Евангелийы ног
тæлмац, 1996 азы Маркы Евангелийы ног тæлмац,
æртæ азы размæ та хицæн чиныгæй рауагътам Сабиты
Библи. Ныртæккæ мыхуырмаæ цæттæгонд цæуы
Ног Фæдзæхсты тæлмац æнæхъæнæй дæр.

«Мах дуджы» ацы номыры цæуынц Псалтиры
фыццаг фондз Псаломы. Уыдон дæр ног тæлмацæй —
фыццаг хатт Псалтирь ирон æвзагмæ раивдæуыд
19-æм æнусы, хицæн чиныгæй рухс федта 1848 азы
Санкт-Петербурджы, хуингæ та кодта «Стыды чи-
ныг, кæнæ Псалтирь».

Уый зæгъинаг ма стæм, æмæ кæд тæлмац кæнын
æмткæй зын хъуыддаг у, сæрмагонд курдиат æмæ
стыр тыхтæ домæ тæлмацгæнæгæй, уæд Библийы
тæлмац та — уæлдайдæр. Æмæ уæм хатæм, зы-
наргъ журналкæсджытæ: ацы тæлмацты хæрз-
хъæддзинады тыххæй цыбырæй ныффыссут жур-
налмæ. Уæ хорзæхæй! Уырыссагау дæр уæд...

Мах фидарæй уырны, Библийы чингуытæй ирон
æвзагыл цы тæлмацтæ цæуой, уыдон ирон аивадон
литературæ æмæ культурæйы рæзтæн ахъаз кæй уы-
дзысты, уый!

Хуыцауы уазæг ут!

**Доктор Марианна Беерле-Моор,
Библийы тæлмацы Институты директор, Мæскуы.**

ПСАЛОМТÆ

1 ПСАЛОМ

ДЫУУÆ ФÆНДАДЖЫ

1 Тæхудиат у уыцы адæймаг, фыдлæгты уынаффæмæ чи нæ цæуы, таригæдджынты фæндагыл лæуд чи нæу, æнæхуы-цаутты ныхасы чи нæ бады.

2 Фæлæ йын æхцон у Хуыцауы æгъдау, æмæ æхсæвай-бонæй ууыл сты йæ хъуыдытæ.

3 Уый у, афоныл дыргъ чи радты æмæ йæ сыфтæр кæмæн нæ руайы, доныбыл сагъд ахæм бæласау; цавæрфæнды хъуыд-дагмæ ма бавналæд — бантысдзæн ын.

4 Фыдлæгты хабар та афтæ нæу. Уыдон сты, дымтæ кæй ныффæйлауы, уыцы зыгуымау.

5 Уымæ гæстæ фыдлæгтæ не сраст уыдзысты тæрхоны, таригæдджынтæ — рæстыты æхсæн.

6 Уымæн æмæ Хуыцау Йæ цæст дары рæстыты фæндагмæ, фыдлæгты фæндаг та байсæфдзæни.

2 ПСАЛОМ

ХУЫЦАУЫ ÆВÆРД ПАДДЗАХ

1 Цæмæн сызнат сты адæмтæ, дзыллæтæ цæмæн нывæн-дынц, кæмæй ницы рауайдзæн, ахæм фæнд?

2 Сыстадысты зæххон паддзæхтæ, æлдæрттæ иумæ уынаффæ кæнынц Хуыцау æмæ Йе 'взæрсты ныхмæ:

3 «Арæдувæм сын сæ рæхыстæ æмæ нæ бæрзæйæ аппараем се 'фсондз».

4 Уæлæрвты Цæрæг бахуыдзæн уыдоныл, Хуыцау сæ фегад кæндзæн.

5 Уæд сын зæгъдзæни тызмæгæй æмæ сæ Йæ фырмастæй æркæндзæни фæдисы уавæрмæ:

6 «Æз Мæ Паддзахы сæвæрдтон Сионы сæргъы — Мæ сыгъдæг хохы сæргъы».

7 Æз расиддзынæн Хуыцауы уынаффæ: Уый мын загъта: «Ды Мæ Фырт Дæ, Æз абон сдæн Дæ Фыд.

8 Ракур æмæ Дын адæмты бакæндзынæн Дæ бар, зæхх кæрæй-кæронмæ уыдзæни дæ дæлбар.

9 Цæвдзынæ сæ æфсæн лæдзæгæй, дурынтæгæнæджы ми-
гæнæнау сæ ныппырх кæндзынæ».

10 Уæдæ уæм ныр зонд æрцауæд, паддзæхтæ, уæхи æрæмба-
рут, зæххон æлдæрттæ!

11 Кусут Хуыцауæн, нымайут Æй, цин кæнут æмæ уæм уæд
Хуыцауы тас.

12 Æрзоныг ут Фырты раз, цæмæй ма смæстджын уа æмæ
фæндагыл ма бабын уат. Уымæн æмæ рæхджы Йæ маст ра-
фыцдзæн.

Тæхудиаг сты, йæ зæрдæ Йыл чи дары, уыдон сеппæт дæр.

3 ПСАЛОМ

ХУЫЦАУЫ ÆХХУЫСЫЛ ЗÆРДÆДАРГÆЙÆ

1 Давиды псалом. Йæ фыртæй, Авессаломæй, куы фæлыгъ-
ди, уый фæдыл.

2 О Дунедарæг, куыд сбирæ сты ме знæгтæ! Бирæтæ сыста-
дысты мæ ныхмæ,

3 Бирæтæ фæзæгъынц мæнæй: «Хуыцауæй йын æххуыс нæ
уыдзæни».

4 Фæлæ Ды, Хуыцау, мæ уарт Дæ, мæ намыс; мæ сæр мын
æгадмæ нæ уадзыс.

5 Дзагхъæлæсæй кувын Хуыцаумæ, æмæ мын дзуапп дæтты
Йæ сыгъдæг хохæй.

6 Схуыссын, бафынæй ваййын æмæ сыстын, уымæн æмæ
Хуыцау хъахъхъæны мæн.

7 Фæйнардыгæй мыл мингæйттæй чи æртыхст, уыдонæй нæ
фæтæрсдзынæн.

8 Рахæц мæ сæрыл, Дунедарæг, фервæзын мæ кæн, мæ Хуы-
цау! Уымæн æмæ Ды цæвыс меппæт знæгты æхсæрфæрстæ,
ныссæттыс фыдлагты дæндагтæ.

9 Ирвæзынгæнæг Хуыцау у. Дæ адæмыл — Дæ арфæ.

4 ПСАЛОМ

ХУЫЦАУ — КУРÆДЖЫ НЫФС

1 Зарæггæнджыты разамонæгмæ; хъисфæндырыл
цæгъдынæн. Давиды псалом.

2 Куы Дæм скувын, уæд-иу мæ фехъус, мæ рæстады Хуыцау! Уынгæджы бон Ды уыдтæ мæ удæнцой. Батæригъæд мын кæн, дзуапп ратт мæ куывдæн.

3 О адæм, кæдмæ калдыстут цъыф мæ кадыл? Кæдмæ уарздыстут дзæгъæл митæ, кæдмæ æмхиц уыдыстут фæливынмæ?

4 Фæлæ зонут: Хуыцау Йæхицæн сæвзæрста Йæ сыгъдæджы. Куы скувын Хуыцаумæ, уæд мæ фехъусы.

5 Уæ масты фæдыл ма цæут — тæригъæды бафтæзыстут. Уæ фынаы размæ зæрдиагæй ахъуыды кæнут æмæ æрæнцайут.

6 Хæссут рæстады нывондтæ æмæ Хуыцауыл дарут уæ зæрдæ.

7 Бирæтæ зæгъынц: «Чи нын æрхæсдзæни фарн?» Равдис, Хуыцау, Дæ цæсгомы рухс!

8 Ды мæ зæрдæйæн æрхастай цин, æмæ уый уыдоны бирæ хор æмæ сәнæй фылдæр у.

9 Æз æнцæд-æнцойæ схуыссын æмæ бафынаы ваййын, уымæн æмæ, Хуыцау, æрмæст дæ фæрцы цæрын æдасæй.

5 ПСАЛОМ

ХУЫЦАУ ФЕХЪУСДЗÆНИ РÆСТГÆНÆДЖЫ

1 Зарæггæнджыты разамонæгмæ; уадындзтыл цæгъдынæн. Давиды псалом.

2 О Хуыцау, фехъус мæ куывд, бамбар мæ уынæргъын.

3 Дæ хъус æрдар мæ дзыназынмæ, мæ Паддзах æмæ мæ Хуыцау! Уымæн æмæ Дæумæ кувын.

4 О Хуыцау, сæумайæ фехъус мæ хъæлæс, боныцъæхтыл Дæм æрхæсдзынæн мæ курдиаттæ, æмæ æнхъæлмæ кæсдзынæн.

5 Фыдмитæ чи нæ уарзы, Ды уыцы Хуыцау Дæ. Фыдлагæн бынат нæй Дæумæ.

6 Сæрыстыртæн Дæ разы æрлæууын сæ бон нæу. Галиутæ дын æнæуынон сты.

7 Ды фесафдзынæ фæлитойты. Хуыцауæн æлгъаг сты тут-цъир æмæ мæнгард.

8 Æз та Де стыр хорзæхмæ гæстæ бацæудзынæн дæ Хæдзармæ. Дæу стаугæйæ, ныллæг æркувдзынæн Дæ рухс Кувæндонæн.

9 Ис мын знæгтæ, мæ Хуыцау, æмæ мын бацамон дæ рæстад, æмраст скæн мæ размæ Дæ фæндаг.

10 Уымæн æмæ сæ дзыхæй раст ныхас нæ рацæуы. Сæ зæрдæ — фыдбылымæ арæзт, сæ хурх — гом ингæн, фæливынц æвзагæй.

11 Стæрхон сын кæн, Хуыцау, сæ фыдвæндтæ сын сæфты-хос фестæнт. Се 'взæр митæ бирæ сты, æмæ сыл Дæхи атигъ кæн, уымæн æмæ Дæ ныхмæ сыстадысты.

12 Йæ зæрдæ Дыл чи дары, уыдон та райдзысты, фырцинай зардзысты æнусмæ. Дæ ном чи уарзы, уыдоны бакæн дæ дæлбазыр, æмæ уыдзынæ сæ цины сæр.

13 Уымæн æмæ рæстгæнæгæн арфæ кæныс, Хуыцау. Уартау æй, Дæ хорзæхмæ гæстæ, хъахъхъæныс алырдыгæй дæр.

НОМДЗЫД ЛÆГТÆ СЫВÆЛЛÆТТЫ ТЫХХÆЙ

Сæххæстгæнæн цæмæн нæй, уымæй сабийæн
зæрдæ макуы æвæрут, стæй йæ сайгæ
макуы кæнут.

Константин Ушинский

Сывæллæттыл худын, сывæллæттæй хынджылæг
кæнын фыдракæнд у.

Альфед Адлер

Сабитæ сæ ныййарджыты æнгæс уыйас не сты, сæ
рæстæджы æнгæс цас сты.

Араббаг æмбисонд

Сывæллæттæй гæдытæ æмæ куййтæ фылдæр цы
æхсæнады ис, уый сахъат у.

Вильгельм Швебель

Rafael Alberti

Рафаэль АЛЬБЕРТИ

БУЛАЕМÆРГЪ, ИУНÆГÆЙ ЗАРЫС*

* * *

О денджыз, денджыз... Фыны æмæ хъалæй
мæ цæстыл уайы — урс фæрдгуйтæ згъалы.

Цæмæн мæ сластай сахармæ,
мæ фыд?
Мæ зæрдæйæ налхъуыт-хæзна
фæхъуыд.

Зæлдаг уылæн æрбахъуызы мæ удмæ,
фæлæбуры йæм, аскъæфы йæ фурдмæ.

Цæмæн мæ сластай сахармæ,
мæ фыд?
Мæ зæрдæйæ налхъуыт-хæзна
фæхъуыд.

ФЕДЕРИКО!**

Пилары уынджы удрыстæй цæуын.
Дæ хæдзар ам и. Хинымæр зæгъын:
цæй, бахойон. Фæлæ мæ зæрдæ риуы
æрæмбары йæхи æмæ нынниуы.
Федерико!

Ды афтæ дæсны, афтæ аив худтæ, —
ныррухс-иу бæстæ, скасти мыл-иу хуртæ.
Ды-иу ыссардтай ахæм дзырдтæ, ахæм, —
нæ уыди уыдон никæй бон ыссарын.
Дæ хæдзар мæнæ. О, фæлæ дæхæдæг...
Мæ зæрдæ скатай, мары мæ æрхæндæг.
Федерико!

* Дзырддзæугæ испайнаг поэт Рафаэль Альбертийы райгуырды 100 азмæ.

** Æмдзæвгæ фыст у номдзыд испайнаг поэт Федерико Гарсиа Лоркæйы тыххæй
— амардтой йæ франкистæ 1936 азы.

Рæхджы дæ хохы агурдзыстæм, зон æй,
æз æмæ дымгæ, фехъус-иу нæ хъæр.
Зындзæни нæм дæ худгæ цæсгом донæй,
дæ хъæлæс та — оливаæты сæр-сæр.

Федерико!

ÆДЗÆТТÆ

Монолог

Бæргæ дзырдтон: цæттæ нæма сты адæм,
æнахуыргонд, æнæфенд ысты, талынг!
О, адæм, адæм... Амонд сыл нæ хæцы —
сæмпæрчъитæ, æнæчетар, хуырым!
Цæттæ нæма сты, иу дзырдæй, нæма сты.
Кæс-ма: æвæры сисамайæг дуртæ.
Æндæр цы зоны? Скъолайы нæ бакаст.
Цæттæ нæма у, иу дзырдæй, нæма у.
Æниу-ма акæс быдырмæ: хуымгæнæг
фæлдахы зæхх, ныггуыбыр и, ныкъкъæдз
йæ гутонæу, нæ уыны никæй, ницы.
Цæттæ нæма у, иу дзырдæй, нæма у.
Кæс ноджы, кæс: у ацы лæг хъæддæсны,
нæзы фæйнæгыл ауадзы лæгъзгæнæн.
Йæ зонд та — згæ, хъуыдыйы мур дзы нæй.
Æниу-ма бацу заводмæ дæр, цехмæ.
Уым чи фæкусы? Сау адæм, къуымыхтæ,
æнахуыргонд, æнæфенд æмæ талынг.
Цæттæ нæма сты, иу дзырдæй, нæма сты.
О ме сфæлдисæг, байдзаг и мæ бæстæ
гуымыдзатæй — цæуынц куырмæджы дзугау.
Бæргæ сæ уайд сифтонггæнæн зондæй,
кæниккой ахуыр, бамбариккой исты,
фæлæ нæма сты уыдæттæм цæттæ...
Цæуылты тыхсут? Чи 'рбацæудзæн ардæм?
Æнæфенд адæм? Ма риссæнт уæ сæртæ!
Кæнут фынæй æдыхст æмæ æдасæй:
цæттæ нæма сты, бамбарут, нæма сты.
Нæ сын фаг кæны... Зонут æй уæхæдæг...
Ай-гъай, дзырдтон уын... О, фæлæ... Кæсут-ма,
æрбацæуынц. Кæдæм, цымæ? Бæллæх!

Цæй бирæ сты? Мæгуыр сæ бон... Сæ азар,
сæ бæллæх иу у... Ацæуин сæ размæ?...
О, зонынц мæ, кæнынц мын аргъ, ай-гъай...
Гъей хорз адæм! Æрбаввахс ысты уæртæ...
Æрбафсæрынц... Æфсымæртæ! Æмбæлттæ!
Æввахс, æввахс... Æз сæ тæрсин? Цы загътай?
Æппындæр нæ... Цæмæй сæ тæрсон хъуамæ?
Цы, дам? Æз ризын? Ма сæ байрай!.. Ризгæ?
Æмриздæджы?... Æрлæуут, зæгъын! Ма кæн!
Кæдæм бырсут! Фæстæмæ! Тагъд фæстæмæ!
Фæдис! Фæдис!.. Цæттæ нæма дæн æз.
Фæлæ йæ зонут, ахуыргонд дæн... Оххай!..
О ме Скæнæг! Мæ адзал æрцыд, ау!
Цæттæ нæ уыдтæн. О, цæттæ нæ уыдтæн.

БОЦЪО

(Скъуыддзаг)

Мæхи уал фесты ме 'ртиссæдзы. (Кад мын!)
Сæ арæнæй дæр ахызтæн. (Хæрзæхсæв!)
Мæхи нæ дасын. (Хъуамæ уон Гюгойау!)
— Мæ ахуыргæнæг, цæй куыд дæ, цы дæ?
— Æз? Саг-сæгуыт! Ды дæр мæнау куы уаис!
— Хъыгдары ма дæ де 'ндыснæг?
— Нынтъыснæг!
Ыскæсын дæр æй нал уадзын... Нæ хъазыс?
— Ау, уый та куыд? Мæ буц хистæрæй хъазгæ?
Сæкæр ма ис дæ доныхуыппы?
— Уæууа!
Цæуылты дзурыс? Ног зарæг ныффыстон.
Æрбайхъус-ма, дæ зæрдæмæ фæцæудзæн.
— Ныббар, фæлæ æнæвдæлон дæн абон.
Мæ ахуыргæнæг, къахæй та куыд дæ?
— Емылыккау, Хуыцауыстæн, — уæрагджын!
Хынджылæг ма кæ...
— Бахизæд Хуыцау.
Мæ буц хистæр, цытæ кусыс ныртæккæ?
— Цытæ, зæгъыс? Фæфыссын мадригалтæ
бæстырæсугъдтыл, хонын сæ фыццагау
мæ уд, мæ дзæцц. О, цард сын фестон, уастæн.
— Дæ кар дæр гъæйттæй амоны.
— Нæ хъазыс?

Дæн уæнгвидар. Æрбадæтт-ма мæм бандон:
Æллæх!

— Цы кæныс?

— Астæуниз мæ мары.

Латинагау люмбаго хуыйны. Зоныс
латинагау? Æрбадæтт-ма мæм бандон.

Нырма мызыхъхъ дæн. Бандон ма æри.

— Табуафси. Цы дæ риссы, мæ хистæр?

— Нæ, ницы, ницы... Ме 'нæрайы боцъо,
æлгъыст фæуинаг. Нал дзы у мæ бон.

Æгæр уæззау у. Зæхмæ мæ æлвасы.

Æрбайхъус-ма. Лæвар дын æй кæнын.

Æцæг зæгъын. Ысфидауа дыл хъуамæ.

Æртиссæдзмæ ма бирæ хъæуы дæу.

Æфсæрмы ма кæ, ма, мæ къона, айс æй.

Фæрнæй йæ дар.

* * *

Булæмæргъ, иунæгæй зарыс,
нæй дын мæнузæгъæг, хион,
зарыс æнкъардæй, нæ арыс
удæнцой иу æхсæв, иу бон,
зарыс, тæригъæдæй марыс.

Хъусын сæумæйæ дæ зæлтæ,
хъусын дæ зарын.
Скатай мæ риуы мæ зæрдæ.
Оххай, дæ бадæн нæ арын,
дард дæ, хæстæг дæ, нæ хатын.
Равдис дæхи.

Хъусын изæр дæр, æхсæв дæр,
хъусын дæ кæуын, дæ марой.
Мары мæ, мары
уыцы ныфссæттæн, уынгæг хъæр.

Цæй-ма, цы ран дæ, æнкъард цъиу,
равдис дæ бæлас, дæ къалиу.
Радзур, цы маст и дæ риуы,
радзур, дæ бафхæрæг чи у?

Ирон æвзагмæ сæ раивта Хъодзаты Æхсар.

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

ХЪАЗИТЫ Мелитон

ИРОН ХÆЗНА¹

ТАУРÆГЪТÆ

ИВАН МИХАЙЛИЧ

Ирон лæгтæ куыннæ уыд, фæлæ дзы Иван Михайлич — Санахъоты Ваняйы хуызæн лæг нæ зыдтон. Историк уыд, фæлæ нæ цъаммар царды закъæттæм гæсгæ фæтккуыты цæттæты куыста. Исчи-иу æм куы бацыд, уæд-иу фынгтæ авæрын кодта, йæ дæгъæлтæ-иу йе 'ххуыстæнджытæм, дзуттæгтæм аппæрста: — Уæхæдæг кусут! — æмæ акæс, æмæ ды уыдонмæ.

Уыдон дæр куыстой. Йæ фæллой йын ныххафтой, æмæ йæм ревизи куы 'рбацыд, куы фæдтой хъуыдаг, уæд ын æнæахсгæ нал уыд. Æмæ сфæнд кодта алидзын.

Фыццаджы-фыццаг уал бацыди чингуыты дуканимæ. Æлхæдта Къостайы, Секъайы, ирон фысджыты уацмыстæ. Уыдæттæ Абайты Геге куы фæдта, уæд йæ сæр ныххоста:

— Ой, айимæ уынгæджы куы фæдæн. Йæ патриотон хъуыдагтæ ам дæр нæ уадзы. Ахæстонмæ дæ уыцы чингуытæ кæсынмæ кæндзысты, æви Ленин Финляндийы халагъуды куыд цардис, афтæ халагъуды цæрынмæ хъавыс.

Уæддæр сæ ахаста æмæ алыгъд.

Ныртæккæ никæйуал ахсынц, æндæра-иу раздæр карчы къæрных дæр бамбæхст, зæгъгæ, уæд-иу æнæхъæн Цæдисы милица сæ къахыл слæууыдысты. Иван Михайличы агурæг дæр Цæгат Ирыстонмæ цалдæр лæджы Котолиты Сергийы разамындæй арвыстой.

Уым уазæгуаты æрбынат кодтой æмæ изæры бацыдысты ресторанмæ.

Рестораны — стыр цыдæр бадт. Уыдон дæр иу къуымы æрбадтысты æмæ минас кæнынц. Уалынмæ сæм лæггадгæнæг сылгоймаг фæзынд дзаджджын хуынимæ.

^{*} Дарддæр. Райдайæн кæс: «Мах дуджы» 2000-æм азы №№ 7 — 12; 2001-æм азы №№ 3 — 12, 2002-æм азы №№ 1 — 3, 5.

— Иван Михайлич уын æй æрбарвыста, — ацамыдта сын куывдгæнджытæм.

— Милиционертæн сæ цæстытæ астыртæ сты. Цы ма акод-таиккой, уымæн ницыуал зыдтой, стæй Сергей фæцарæхст: æй, дæ мæрдтæ, дам, дæ куыд бахордтой, мах дæу куы агурæм, уæд дæ цы сæрра кодта. Тагъд, дам, дæ хъæр, дæ кой дæр ам куын-науал уа.

Иван Михайлич дæр фæстаг дуарыл фæбырыд æмæ афардæг.

Афтæ цасдæр фембæхсти, стæй Мæскуыйы бацыд прокура-турæмæ. Ме 'мбал, дам, афтæ æмæ афтæ сарæзта, ныр, дам, лыгъд у, æмæ барвæндонæй йæхи куы радта, уæд ын уый ницы феххуыс уызæни — радзырдта сын йæхи хабæрттæ.

Куыннаæ, дам, ын феххуыс уызæнис, уый, дам, æй æнæмæнг сараздæнис, — уыдон дæр ын ныфсытæ авæрдтой.

Уæдæ, дам, уыцы лæг æз дæн — рахъæр кодта йæхи, æмæ йæ æрцахстой. Фæбадти фарагъ азы.

Куы æрыздæхт, уæд бирæ рæстæг нæма рацыд, афтæ та Гуыр-дзы Хуссар Ирыстонмæ ныббырсынмæ хъавыдысты, стæй йæм быргæ дæр ныккодтой, геноцид дæр ын расидтысты, æмæ уæд уавæр карзæй-карздæр кодта, афтæмæй иу изæр Иван Михай-лич Чъребайы уынгты фæцæуы йæ хæлар Бекъойты Къолаимæ. Иу хæдзарæй гуырдзиагтæ фыддæрадæн сæ хъæлæсты дзаг зарынц «Иау-нана», ома кæсут, ирæттæ, мах куыд ныфсджын стæм, уе сталицæ уын нæ сæртыл куыд исæм.

Иван Михайлич уый куы фехъуыста, уæд æрлаууыд æмæ сæм ныхъхъуыста лæмбынæг.

— Рацу, уыдон расыг сты, æмæ ирæтты мæстæймарынæн зарынц афтæ хъæрæй! — сбустæ йыл кодта Къола.

— Фæлауу-ма, фæлауу, — фæурæдта йæ Иван Михайлич. — Ацы зарæг, турк сæ бындзагъд куы кодтой, уæд æрымысыдыс-ты, æмæ сæ куыд æргæвстой, уый ма кæронмæ базонын фæнды.

Ахæм лæг уыд Иван Михайлич.

Куы мард, уæд йæхи сыстын кæнын кодта, стæй афтæ:

— От моря до моря Ирыстоны паддзахад цы Бичерахты æфсымæртæ расидтысты, уыдон афтæ загътой, ирон лæг, дам, хъуамæ лæугæйæ мæла! — сæрыстырæй бахудт æмæ йæ уд сис-та. Лæугæйæ.

*Ныффыстон æй 62-аздыд Джусойты Тутилайы
фырт Алыксандры ныхасæй 1996-æм азы Джор-
гуыбайы мæйы 12-æм бон.*

УАЗÆГУАТЫ — МÆРДТЫБÆСТЫ

Махистомæй иу лæг раджы Гурмæ ацыди цæхх æлхæнынмæ. Цæхх балхæдта, фæлæ бæхыл æгæр стыр уаргъ уыдис, бафæллад, æмæ сыл кæм баизæр, уым æрæхсæвиуат кодта. Бæхы суагъта хизынмæ, йæхæдæг бæласы бын хъамайы фындзæй иу зиллакк æрзылдта, скуывта: «А Бынаты бардуат, баххуыс кæн», — æмæ бафынæй.

Дзæбæх куы 'рталынг, уæд хъусы хъæр:

— Дæумæ куы рарвыстой, рацу чындзæхсæвмæ!

Кæмæ дзырдта, уый йын дзуапп радта йæ тæккæ цурæй:

— Уазæг мæм ис. Мæ бон нæу.

Æмæ та бæстæ ныссабыр. Чысыл фæстæдæр та ногæй хъусы:

— Уазæджы дæр ракæн æмæ рацу.

Уæд лæгмæ Бынатыхицау рацыд æргом:

— Нал нæ ныуаддзысты, фæлæ цом мемæ. Æрмæст мæм кæс, æмæ æз цы кæнон, ды дæр уый кæн, æндæр мацы сараз.

Ацыдысты иумæ. Чындзæхсæв йæ тæккæ тынгыл уыд. Адæм кафынц, зарынц. Сæ хъæуккаг гал акусарт кодтой. Чындз дæр кæд уыдис йæ хъæуккаг чызг, фæлæ йæм Бынатыхицау ницы дзырдта, æмæ уый дæр ныххуыдта йæ дзых. Афтамæй фæминас кодтой, стæй лæг фæстæмæ Бынатыхицауимæ рацыд. Схуыссыди. Райсомæй фестад, бæх сифтыгъта æмæ сæхимæ араст.

Громмæ куы бахæццæ, уæд ыл йæ сыхæгтæ сæмбæлдысты. Кæд цыдысты сæн æлхæнынмæ. Афтæ æмæ, дам, афтæ, — æхсæвы Бынатыхицауимæ цы чызджы чындзæхсæвы уыд, уымæй йын загътой, — амард. Кусæрттагæн, зæгъы, — чындзæхсæвы цы гал аргæвстой, уымæй йын загътой, — уыцы гал балхæдтам, ныр ма, дам, нæ сæн хъæуы.

Лæг дисы бахаудта, афтæ æмæ, дам, афтæ æз дысон йæ чындзæхсæвы куы уыдтæн, æргæвдгæ дæр, дам, ын уыцы гал акодтой.

Фæлæ цы сæ бон уыди. Марды сæмбæлын кодтой йæ сыджытыл.

Уый æрцыдмæ дзæбæхæй цæрут. Чи дзырдта, уымæн йæ дзых фæрыстис, чи хъуыста, уыдон та хуыссæг æрцахста, æмæ хорз фынтæ — уæ хай.

*Ныффыстон æй Куыдзеты Мукъайы фырт
Валодяйы ныхасæй 2000-æм азы Майрæмыкуа-
дзæны майы 4-æм бон.*

СИДАНТЫ ДЗИДЗИ

Горетгомы Сиданты Дзидзийæ кадджындæр сылгоймаг нæ уыдис. Уæдæ йæ бакаст, уæдæ йæ дзыхы ныхас, уæдæ йæ фæзмæлд — алцæмæй дæр адæмæн цæвиттойнаг уыд. Нæ мыггаг, Куыдзеты мыггаг дзы ард хордтой.

Уæддæр æм иу хъулон ми уыдис: бирæ сиæхстæ нын уыд, фæлæ Ресойы хъулон уарзт кодта. Æмæ-иу фырбуцæн афтæ дзырдта:

— Куыдзетæн бирæ сиæхстæ уыд æмæ сын ноджы дæр уыдзæни, фæлæ дзы Дзидзи карчы рæуджытæй Ресойæ дарддæр никамæн сфизонæг кæндзæнис. Уый мыггаджы фарнхæссæг у.

Æмæ, æцæг, йæ дзырдæн хицау уыд. Уымæй дарддæр карчы хуылфыдзаумайæ никамæн физонæг кодта.

*Ныффыстон æй Куыдзеты Мукъайы фырт
Валодяйы ныхасæй 2000-æм азы Майрæмыкуа-
дзæны мæйы 4-æм бон.*

БЕСТАУТЫ ЖОЖИ ÆМÆ МАГАЛО

Накалакаг Бестауты Жожи хорз лæг уыдис. Фæлæ ус æрхаста, йæ ном — Магало, æмæ сын зæнæг нæ цыдис. Афтæ фæцардысты дæс азы.

Ирон лæг цард зæнæджы бирæйæ бары. Жожи дæр йæ фидæныл тыхст æмæ иу бон Магалойæн афтæ:

— Бæргæ нæ кæрæдзийы хъыджы нукуы бацыдыстæм, фæлæ нæ, æвæццæгæн, Хуыцауæй нæ кæрæдзиимæ цæрыны амонд нæ фæци. Ахицæн уæм. Чи зоны, æндæр искæмæй мын рацæуа зæнæг.

Ус дæр ма цы загътаид. Йæ уæлæдарæс ахаста, æмæ ацыд йæ фыды хæдзармæ. Амонд, дам, дын не 'рхастон, æмæ дын дæхицæй исты куыд хæссон.

Дыууæ дæр ногæй ссардтой сæ амæндтæ. Дыууæтæн дæр райгуырди лæппутæ.

Кæддæр куы уыдис, уæд та ногæй сæмбæлдысты. Жожи йæм бахатыд:

— Ныр нын кæстæртæ ис Хуыцауы фæрцы. Ныууадз дæ лæдджы, æмæ нæ цард фæстæмæ баиу кæнæм.

Сылгоймаг дæр æй бирæ уарзта, фæлæ не сразы, ме 'мкъайы, мæ хъæбулы цæстæмттæ, дам, нæ фæхудинаяг кæндзынæн.

Цы загътаид Жожи дæр. Хæдзармæ куы 'рбацыд, уæд йæ муртæ сæ раст æмбисыл адих кодта, æмæ дзы иу хай арвыста йæ фыццаг усæн.

Афтæтæ дæр ваййы.

*Ныффыстон æй 2000-æм азы Майрæмыкуа-
дзæны мæйы 4-æм бон Куыдзеты Мукъайы фырт
Валодяйы ныхасæй.*

ЛИГЪДÆТТÆ

Советон дугæй феппæлæм, фæлæ уым дæр бирæ уыдис хæрам хъуыддæгтæ. Цæвиттон, мах, Уалытæ, Джыккайтæ, Плитæ Хуссары, Дзомагъомы, тынг бирæйæ цардыстæм. Нæ фæсивæд-иу куы рамбырд сты, уæд зæххæн уæз кодтой. Фæлæ хицауадæй нæ уд нæ кой сси. Алцæмæн нын фидын кодтой хъалон. Суанг — кæрчътæй дæр.

Стæй цахæм хъалонтæ уыдысты! Гуырдыз иу сом кæмæн фыстой, уымæн махæй та истой æртæ-цыппар сомы. Нæ сæртыл схæцъыны бон нын нæ лæвардтой. Ноджы нын дзырдтой, Цæгат Ирыстонмæ, дам, чи алидза, уыдон хъалонтæй сæрибар кæнæм. Мах дæр сыстадыстæм иу дæс æмæ ссæдз хæдзарæй æмæ арлыгъдыстæм Октябрскимæ.

Ам дæр ныл æввонг цард нæ ныккалд, фæлæ ирон лæг фæрæзджын у. Царды амæлттæ кæнæм. Зынгæ адæм дæр нæ рацыди: фыссæг, стыр ахуыргонд лæг Джыккайты Шамил, йе 'фсымæр Мурат — нывгæнæг, Джыккайты Валодя — прокурор, Уалыты Рутен — æфсæддон комиссариаты хистæр... Уыдон Хуссары куы базадаиккой, уæд нæ адæмæн ницы æххуыс уыдысты? Адæймаг йæ фыдæлты зæххыл хуыздæр æфтауы дидинæг.

Афтæ куы нæ уайд, уæд ма ам дæс æмæ ссæдз хæдзарæй базадыстæм цыппар хæдзарæй.

*Ныффыстон æй 61-аздыд, октябрыхъæуккаг
Уалыты Шамилы ныхасæй 2000-æм азы Джор-
туыбайы мæйы 23-æм бон.*

АНГЛИСАГ УАЗÆГ

Иухатт Реданты райсомраджды сыгъдæг уæлдæфмæ махи ирхæфсын, афтæмæй мæм иу æнæзонгæ лæг æрбайста йæхи. Салам мын радта. Æз дæр ын:

— Кæй райсом у, уый хорзæх дæ уæд.

Æмæ базонгæ стæм. Куыд рабæрæг, афтæмæй, уыдис англисаг. Сæрмагондæй уырдыгæй Ирыстонмæ æрцыд мах базоныны тыххæй.

Уымæн, дам, æрцыдтæн, æмæ мын загътой, зæххы цъарыл ахæм адæм кæй ис, фæлæггад дын кæндзысты æмæ ноджы сæхæдæг хатыртæ курдзысты.

*Ныффыстон æй Ходы Хазбийы фырт Камалы
ныхасæй 2000-æм азы Джеоргуыбайы мæйы
22-æм бон.*

ХЪАЗИТЫ ХÆРНÆГ

Хæрнæг аразыны амонд алкæмæ нæ хаудта. Дæ хæдзарвæндагæй иууыл къаддæр дæс æмæ дыууиссæдз азы мачи хъуамæ фæзиан уа. Уæд-иу зæронд мæрдтæн скодтой хæрнæг. Рухс-иу сын скодтой, загъгæ, хæрзмæ ныл аудынц.

Нæ фыдæлтæм æрхаудта уыцы амонд. Æмæ Хъараман фæйнæрдæм фервыста хъæргæнджытæ.

— Хъараман йæ фыдæлтæн хæрнæг кæны! — ныхъхъæр кодтой уыдон дæр хæстæг-хионыл, комбæстыл.

Бæрæггонд бонмæ адæм æртымбыл сты, хæрнæгмæ куыд æрцауынц, афтæ: хъæлдзæгæй, хуынтимæ, бæрæгбонарæзтæй. Кусæрттæ акодтой. Агтæ пæлхъ-пæлхъ кæнынц.

Фæлæ, цалымæ фынгыл æрбадтаиккой, уæдмæ уал фæсивæд сæ хъару æвдыстой ерыстæй. Чи хъæбысæй хæцыд, чи — къæбæлæй, чи дур æппæрста... Уæдмæ æрхæццæ хылыл бырыны рæстæг дæр.

Хъил уыд бæрзонд. Стæй — сапонæй сæрст. Уæлæмæ йыл хизыс, æмæ дæлæмæ бырыс. Фæлæ йæ сæрыл ауыгъд уыд сызгъæрин сом, стæй зынаргъ уæладарæс. Алкæй дæр фæндыд йæ амонд бавзарын. Фæлæ сæ хылыл схизын никæй къухы æфтыд, æмæ сын иннæ адæм ныттымбыл сты. Фырхуадгæй артæнхæлдтæ кодтой.

Уæд Хъараманы кæстæр æфсымæр Шио нал фæлæууыд, фæрæт раскъæфта æмæ хъил алыг кодта:

— Адæм искуы сбадой, æмæ рухс загъой!

Адæм дæр сулæфыдысты, фæлæ ма сæ каст уыдис бæхты дугъмæ.

Уалымæ чидæр ныхъхъæр кодта дугъæттæ, дам, схæццæ кæнынц, æмæ иууылдæр сæ каст скодтой рагъмæ. Фæлæ кæсынц,

къуылдымыл иу худæг лæг иу гæбæрхæрд бæхыл зыгъуыммæ абадт, балæууыд ыл уисæй æмæ æрбатары дугъатты разæй.

Адæм уый куы ауыдтой, уæд дзы чидæртæ сæхи нал баурæдтой. Фæдугъ æм кæнынц, хъуамæ йæ фæнæмой. Шио дæр æм йæхи аппæрста. Сæ разæй фæци æмæ рацахста лæджы. Йæ быны йæ акодта. Æфсоны тъæппытæ йæ æркодта, уæдмæ йæм иннæтæ дæр бахæццæ сты.

Фæлæ сæ Шио фæурæдта:

— Куыд ничиуал æм бавнала! Йæхион йæхирдыгæй фæци!
— Фервæзын æй кодта фыдбылызæй.

Æрбадтысты фынгыл. Хæстæг-хионæй чи цы кусарт æркодта, уымæн йæ кусарты сæр, бæрзæй, уон æмæ иу цæуæн — йæ разы. Кусæрттæ иууылдæр сфыхтой уæнггай. Алы адæймаджы раз дæр — иу уæнг. Фехъусын кодтой, йæ хай чи нæ бахæра, уый йæ цæмæй ахæсса йемæ.

Афтæтæ-иу кодтой раздæр. Æмæ ма-иу æрæджыйы онг дæр дзырдтой: тæхудиаг, дам, Хъазиты Хъараман уыдис, йæ фыдæлтæн хæрнæг скæныны амонд кæмæ æрхаудта.

*Ныффыстон æй Хъазиты Уанкъайы фырт
Ресойы ныхасæй 1974-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 25-æм бон.*

ДЗУАРЫ ХЪÆД

Дзуары хъæды цуан кæныны бар нæй. Нæ фæччы. Нæдæр æм хæцæнгарзимæ цæуын фæччы.

Фæлæ иухатт иу тыхлæг цуанон адæммæ нæ байхъуыста. Дзуары хъæдмæ цуаны ацыд. Фыццаг-фыццаг ницæуыл хæст кодта, стæй æрдузы йæ цæст сагыл скъуырда, æмæ йæ ныгтæрах кодта. Фæлæ гæрах нæма фæхъус, афтæ цуаноны хъусты азæлыд:

— Уый иу уыдис, æмæ дæ хæдзарæй иу фæхъæуæд.

Стæй та — ногæй.

Стæй та — ногæй...

Уæддæр саджы мард æрласта сæхимæ, æмæ йæ иунæг лæппуы æрæйæфта мардæй.

*Ныффыстон æй Куыдзеты Мукъайы фырт Ва-
лодайы ныхасæй 2000-æм азы Майрæмыкуадæ-
ны мæйы 4-æм бон.*

ХÆРÆДЖЫ ÆНУВЫДДЗИНАД

Иу ирон лæг, Писыр, йæ мыггаг мæ ферох, Къахетмæ ных-хаудта куыстагур.

Адæймаг хорз фæндагыл лæуд куы нæ фæуа, уæд уый зæгъ. Йæ фысымæй йæ нæ иуæрдæм фæцис амонд, нæ — иннæрдæм: къæбæр дæр ын нæ хæрын кодта, мызд дæр ын, куыд æмбæлд, афтæ нæ фыста, схуыст дæр æм дзырдта. Писыр дæр ныххафта æмæ рафардæг.

Къахетæй ардæм машинæйыл дæр æввахс нæу, къахæй та цас хъуамæ фæцыдаид — фæндагыл иу хæрæг æрцахста, сбадт ыл, æмæ зарджытæгæнгæ цæуы.

О, фæлæ фæндаг даргъ у. Йæ къухы фæндаггаг иу нартхоры кæрдзынæй дарддæр ницы бафтыд. Искуы æрлæууа, гуыбыны хардзыл искæмæн бакуса, уый дæр нæ уæнды: уæд та йæ хæрæджы хицауттæ раййæфтой. Афтæмæй хæрæгыл æхсæвай-бонæй фæсвæдты æнæрулæфгæйæ Къахетæй фæцыд Ирыстонмæ.

Искуы-иу суадонæ цурмæ куы бахæццæ сты, уæд-иу нартхоры кæрдзынæй фæйнæ комзадджы ахордтой, дон-иу банызтой æмæ та-иу сæ фæндаг цыбыр кодтой.

Ирыстонмæ куы бахæццæ сты, уæд лæг ахъуыды кодта: «Ацы хæрæг мын царды бæргæ мæ къух рæуæг кæнид, фæлæ уый дæр, чи зоны, мæхи хуызæн мæгуыр лæджы у, æмæ мын йæ тæригъæд исты ракæндзæнис», — æмæ хæрæджы фæстæмæ асырдта, йæхæдæг йæ хæдзармæ къахæй сфардæг.

Уымæй дзæвгар рæстæг рацыд, æмæ та Писыр куы ныххауид Къахетмæ. Ацы хатт — чындзæхсæвмæ. Фынгыл бадынц, нуазынц, хæрынц, зарынц...

Писыр иурæстæджы фæхатыд: чидæр æй фæсте уыцы уæзданæй æрбатъæпп-æрбатъæпп кæны.

Фæкастис æм. Кæйдæр стырсæр хæрæг.

— Æцц! — фæтарст, зæгъгæ, мæ цухъхъа мын куы счъизи кæна, схъæр ыл кодта.

Хистæртæ дæр æй ауыдтой. Сæ къухтæ стылдтой. Сывæлæттæ фæзындысты æмæ мæгуыр хæрæджы дурадзагъдæй сæ разæй ахастой.

Писыр дæр та минас кæны. Фындыг хæстæ ахызтысты хъазтмæ. Кафынц.

Æмæ та Писыр иурæстæджы куы фæхатид: фæсте йæ чидæр уыцы уæзданæй æрбатъæпп-æрбатъæпп кæны.

Ацы хатт æм йæ гуырæмбæрц азылд, ныккастис æм... Æмæ мæнæ йе 'мбæлццон хæрæг! Къахетай Ирыстонмæ кæимæ фæцыд, иу хъæбæр кæрдзын æрдхорды дих кæимæ фæкодта, уыцы хæрæг.

Сæ кæрæдзийыл фæцинтæ кодтой. Чындзæхсæв дæр фæцис. Лæг сæхимæ рафардæг. Фæлæ æрдæгæхсæвмæ не схæццæ сæ хæдзармæ. Дуар æхгæдæй сæййæфта. Хойы йæ. Дзуры йе 'мкъаймæ:

— Дуар бакæн! Дуар бакæн!

— Чи дæ? — мидæгæй йæм дзуры ус.

— Æй, дæ хæдзар макуы фехæла!.. — Йе 'рмттæ ныццагътæ лæг. — Хæрæгимæ иу нартхоры кæрдзын бахордтон, æмæ уыйбæрц рæстæг рацыд, фæлæ мæ чындзæхсæвы адæмы 'хсæн равзæрста? Дæу та мæ армы дарæгау хæссын, æнæ дæу дон дæр куы нæ нуазын, уæд мæ нал зоны?

*Ныффыстон æй 1984 азы Цыппурсы маъйы
21-æм бон Хæребаты Леониды ныхасæй.*

ÆФСАРМ

Чниалайы бирæ мыггæгтæ цардысты. Мыггæгтæм гæстæ хъæутæ-хъæутæ уыдыстæм, фæлæ нæ кæрæдзимæ бынтон хæстæг лæууыдыстæм: Елдзартæ, Къусратæ, Икътæ, мах, Хъазитæ, Болататæ, Пицкъатæ, Гобозтæ, Карчитæ, Букуылтæ...

Мыггæгтæй бирæ уыдыстæм, фæлæ хотæ æмæ æфсымæрты цард кодтой.

Ныр адæм сæ кæрæдзийæ нал æфсармы кæнынц, фæлæ уæд фарн уыдис. Уыцы фарны сæрты ахизæн нæ уыд.

О, æмæ йæ уый тыххæй зæгъын. Мæ фыд Уанкъайæн бинонтæ æркæнын афон куы 'рцыд, уæд ын бакойчынди, цæмæй йæ хъуыддаг балхынцъ кæна.

Усгур лæппуйы бинонтæ æркæнынæй фылдæр цы æндавы. Уанкъа йæ цæст æрæвæрдта Болататæй иу чызгыл.

Хъуыддаг бахуын кодтой йæ фыд Хъараманмæ.

Лæг йæ сæрыл дыууæ къухæй ныххæцыд: ай, дам, цы хъуысн? Ам, зæгъы, уыйбæрц мыггæгтæй царæм иу раң, æмæ нæ фæсивæд уый куы базоной, сæ кæрæдзимæ сын ахæм цæстæй касыны бар ис, уæд сæм æфсарм куы нæуал уыдзæнис, сæ кæрæдзийыл куы сәнæууæнк уыдзысты, æмæ бынысæфт куы кæнæм.

Нæ йын бауагъта Болататы чызджы ракурын æфсарм фесæфыны тасæй.

*Ныффыстон æй 1974-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 25-æм бон Хъазиты Уанкъайы фырт Ресойы
ныхасмæ гæстæ.*

ИРОН ÆФСАД ЦÆУЫЛНÆ ИС

Алы адæмæн дæр сæхи æфсад ваййы. Мæнæ советон рæстæджы дæр алы адæмæн сæхи æфсад уыдис бынтон æрæджыйы онг.

Фыццаг ирæттæн дæр сарæзтой нæхи æфсад. Уыцы бæзæрхыг, æлвæст лæппутæм кæсынæй зæрдæ рухс кодта. Рæнхъæй сæ ралæууын кодтой, æмæ сын бардзырд радтой:

— Фыццаг, дыккаг ранымайт!

Фыццаг лæппу фæхъæр кодта:

— Фыццаг!

Дыккаг лæппу дæр фæхъæр кодта:

— Фыццаг!

Æмæ æнæхъæн æфсадыл сæрæй кæронмæ хъæргæнгæ ацыдысты:

— Фыццаг!

— Фыццаг!

— Фыццаг!

Командагæнæг сæрра:

— Æмæ дыккæгтæ кæм сты?

Ирæттæ йын бамбарын кодтой, махмæ дыккæгтæ кæй никуы уыд, кæй нæй æмæ кæй нæ уыдзæни. Мах дыккæгтæй нæ хъазæм. Дæ, уæд хъуамæ уай фыццаг. Æмæ фæцис.

Æфсады та уый гæнæн нæй. Æфсад нæм уый тыххæй нал ис.

*Ныффыстон æй Хъазиты Уанкъайы фырт
Ресойы нихасæй 1974-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 25-æм бон.*

ТЪОРО

Зæдтимæ-иу уыдис Тъоро. Сæ ацыд, се ' рбацыд иу уыд. Фæлæ йæ иу хатт зæдтæ фæсайдтой цæмæйдæр. Тъоро та сайд нæ барста.

Уæд ма зæдтæ уыдысты зæххы бын. Æмæ сын Тьоро тых кодта. Йæ сæр-иу сæ уæлæмæ чи сдардта, ууыл-иу дудгæ бон кодта. Уæлæмæ скæсын сæ нæ уагъта.

Уæд зæдтæ баххуырстой дæлæ не 'нæбары сыхæгты. Расай-ут, æмæ, дам, ын исты сфыдбылыз кæнут.

Уыдон иу афæдзæй иннæ афæдзмæ стыр уæрм фæкъахтой. Дардыл гауыз ыл бамбæрзтой æмæ фæхуыдтой Тьоройы, куывд дын кæнæм, зæгъгæ.

Райдыдтой йын лæггад кæнын. Райдыдтой йын сыкъатæ æмæ быркуытæй сæ цъаммар сæн дарын. Куы иу абады йæ цуры æмæ йыл атыхсы, куы иннæ абады йæ цуры æмæ йын адары. Афтамæй Тьоро банозтджын.

Æмæ систой кафынтæ, сæхи зылын-мылынтæ, гæппытæ кæнын. Зыдтой йæ, уæрм кæм ис, æмæ та йæ сарты асæррæтт кæнынц, æмæ та йæ иувæрсты сæхи фæтылиф кæнынц.

Тьоройы дæр фæхуыдтой кафынмæ. Басайдтой йæ уæрммæ, æмæ дзы куы ныммидæг уайд.

Тьоромæ арвы цъæхæй галдзармыйас дæр куы нæуал фæзынд, уæд базыдта, цы сайд ыл æрцыд, уый, фæлæ ма цы.

Уæд сæм уæлæмæ дзуры:

— Ингæн мын скъахтат, æххæст ма мæ ныгæнгæ дæр бакæнут.

Фæлæ мысотæ зæдтæй фæдзæхст уыдысты: къæдзæхтæ йыл куы фæлдахат уырдаæм, уæддæр Тьоройæн ницыхъом бауыдыстут. Уыдон сарты гæппытæ кæнгæйæ сæм сирвæзтаид, æмæ уынгæджы уæд фæуыдаиккой сæ сæртæ.

Ныууагътой йæ уæрмы.

Тьоро дæр ныхъхъус. Мардæфсон скодта. Йæхæдæг та хордта сыджыт æмæ царди зæххы сойæ.

Иу афæдз куы рацыд, уæд æй бæрæг кæнын æрымысыдысты, ома, ныр дзы фервæзтаиккам. Арвыстой йæм сæ иуы. Уый уæрммæ нæма бахæццæ, афтамæй цин кæны:

— Деда уацхъондес Тьороса!¹

Уæрмы былмæ куы 'рбахæццæ, уæд æй Тьоро, — дæ мадæн дæр, дæ фыдæн дæр, — фатæй сæхста, æмæ куыдз фæстæмæ ахыл.

Афтамæй сæ уæрмæй райдыдта цæгъдынтæ. Исчи йæм ныккастаид, йæ сарты зæд атахтаид, уæлæмæ-иу æй фатæй сæхста.

Зæдтæ уый куы базыдтой, уырдыгæй сын фылдæр тых кæны, уæд æм ныххатыдысты:

¹Афтæ хъæуы Тьоройæн

— Тъоро, расомы кæн, куыд нын нал тых кæндзынæ, фыццагау та хæларæй цардзыстæм, æмæ дæ суадзæм.

Уымæн дæр ма цы гæнæн уыди. Сразы.

— Дзырд уын дæттын, — загъта сын, æмæ йæ систой.

Афæдзы æрдæг æй фæдардтой, фæхæрын ын кодтой амæй-ай хуыздæр хæринагтæ, стæй йæ фæрсынц:

— Ныр дæ тыхыл дæ?

— Цъус-ма мæ хъæуы, — дзуапп сын радта Тъоро.

Ногæй та йæм райдыдтой зылын, стæй йæ иу азы фæстæ фæрсынц:

— Ныр дæ тыхыл дæ?

— Ныр мын ницыуал у, — дзуапп сын радта Тъоро.

Уæдæ, дам, ныр ацæуæм, æмæ Нарты хъæу басæттæм. Дæ фосгонд — дæхи.

Ацыдысты Нарты хъæумæ тыхгæнæг.

Нарты хъæумæ та уыдис аг, рæхыс, фыдис æмæ æртыкъахыг. Аг æрцауындз рæхысыл æмæ фыхтис æнæ артæй. Нарты хъæу æй уымæн хуыдтой. Фыдисæй æртыкъахыгмæ фыдызгъæл истой æмæ æппынæдзух цæл кодтой.

Афтæмæй сын тох бацайдагъ. Тъоройæн тыхгæнæг тых нæ ардта. Зæдты бон ын куы ницы уыдис, уæд ын Нарты бон цы бауыдаид? Басастой сæ. Сæ ис, сæ бон сын рахастой семæ.

Фæллой дих кæнынмæ куы 'рцыдысты, уæд зæдтæ Тъоройæн афтæ:

— Тъоро, ацы лæджыхъæды тыххæй, цыдæриддæр фæфос кодтам, уыдонæн сæ раст æрдæг ды ахæсс.

Тъоро та сын:

— Мæн уæ фæллой ницæмæн хъæуынц, уæхицæн сæ уадзут. Кæд мын уæ цæст исты уарзы, уæд мын раттут аг, рæхыс, фыдис æмæ æртыкъахыг. Мæхæдæг дæр цардæй исты фенин æмæ нæ адæм дæр.

Зæдтæ йын:

— Ахæсс сæ. Дæхи фосгонд сты, фæлæ дын уыдон хорз не сты.

Тъоро сæм уæддæр нæ байхъуыста. Рахаста сæ. Цæуы, цæуы. Æрхызти Такъæттæй, Суацхуры æрхизæнæй. Уырдам æм байхъуыст йæ иунæг фырты мард. Фæмаст ыл кодта, уæдæ цы уыдаид. Йæ номыл ын уым сарæзта стыр обау. Аг, фыдис æмæ æртыкъахыг баныгæдта уым. Йæ сусæг цæссыгæй йæ обауæй рацыд суадон. Ныр дæр ма афтæ у. Æз æй мæхæдæг федтон.

Рахаста æмæ ма нæм æрхæццæ кодта рæхыс. Хъазитæй уыди.

Фæлæ йæ хæдзарвæндаг йе 'рцыдмæ иууылдæр амардысты. Цы бон ма йæ уыдис. Фæхъынцъым сыл кодта. Баныгæдта сæ. Рæхыс сын сæвардта сæ уæлмардыл. Æз æй федтон. Хъуамæ йæм февнæлдтаин. Нæ мæ бауагътой нæ фæсивæд. Афтæ æвналæнтæ йæм нæй. Хорзы бонмæ не 'ркæны.

Уый ничи сызмæлын кæндзæнис, йæхи куы нæ фæнда, уæд. Куы йæ фæнда, уæд та срог вæййы, саби йæм куы февнала, уæддæр æй сисдзæнис.

Æз сæ федтон.

*Ныффыстон æй 1984-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 7-æм бон Хъазиты Уанкъайы фырт Рутены
ныхасæй.*

ДЗÆНÆТЫ КЪУЫМ

Хуыцау адæмы куы сфæлдыста, уæд сæ бынат дæр хъуыдис, æмæ сын йæ зæххытæ байуарста. Иу дзæбæх, дзæнæты къуым ма ныуагъта йæхицæн æмæ уым царды дзæбæхæй æрвыста йæ бонтæ.

Фæлæ иу бон кæсы, æмæ йæм ирон уæздан зæронд лæгтæ æрбацыдысты.

— Цы хабар уæм ис? — фæрсы сæ Хуыцау.

— Мах зæхх та кæм ис? — бафарстой йæ æфсæрмдзæстыгæй.

Хуыцау сæ разы йæхæдæг дæр фæкъæмдзæстыг:

— Алы хатт уе 'фсæрмы тыххæй фæсте баззайут. Фæлæ уæ афтæмæй æз сфæлдыстон æмæ ацы зæхх ныуагътон мæхицæн, ныр сымах уæд. Æз цæуын уæларвмæ.

Уæдæй нырмæ Хуыцауы дзæнæты зæхх, Ирыстоны, цæрæм мах, ирæттæ, йæхæдæг та нæм кæсы уæларвæй. Сызгъæрин фестæд.

*Ныффыстон æй Хъазиты Уанкъайы фырт
Ресойы ныхасæй 1984-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 7-æм бон.*

БАГАТЫ ХУТЪА

Багаты Хутъа Дампъалеты цард. Æнæрцæф лæг уыд. Æнæраст хъуыддаг нæ барста. Æмæ иу хатт Ванелы уыдис дзуарыбоны. Бирæ-иу никуы лæууыд, фæлæ йæм ныр йæ би-

нонтæ иу бон æнхъæлмæ кæсынц, Нæ зыны. Æртыккаг бон æм æнхъæлмæ кæсынц, Нæ зыны.

Кæддæр куы уыдис, уæд æмбисæхсæв расыгæй фæзынд.

Йе 'мкбай йын бауат кодта. Бæх бафснайдта. Райсомæй лæг куы райхъал, уæд æй фæрсы:

— Кæм уыдтæ, кæ нырма?

Лæг хæрдмæ фæхаудта. Фестаг:

— Тагъд мын мæ бæх! Тагъд мын мæ бæх!

Лæг цалынмæ йæ дарæс кодта, уæдмæ ус та бæх ацæттæ кодта. Хутъа бæхыл абадт æмæ бондзир-дзуры тæргæ бæхыл йæ фысымты къæсæрыл балæууыд.

Фысымтæ йæ куы ауыдтой, уæд ын дуар бакодтой, рацыдысты йæ размæ:

— Мидæмæ рахиз, Хутъа.

— Мидæмæ нæ хизын! — Хутъа мæстæй калы цæхæртæ.

— Æрфистæг у æмæ мидæмæ рахиз, — стыхстысты фысымтæ дæр.

— Сымах кæмæй хынджылæг кæнут? — ноджы сдиссаг Хутъа.

— Цы кæныс, Хутъа, цæуылнæ нын æй зæгъыс? — сæ сæрæн ницы зонынц фысымтæ.

— Æнæхъæн къуыри уæ фынгыл куы фæбадтæн, уæд сымах лæгыл кæй нæ банымадтат, нуазæн кæмæн нæ радтат? Багаты Хутъайæн?

Фысымтæ сæ рæдыд бамбæрстой. Дзаг дзæбидыр æм раскæфтой. Хутъа уæлбæхæй нуазæнæй акуывта. Ныффæрсыгъта йæ, стæй сæм æй афтидæй бахста. Къæбæр дæр нæ ахордта. Йæ бæх фæзылдта æмæ сæхимæ æрфардæг.

Уæдæй ардæм сæ комбæсты, нуазæн дæм æмбæлы, не 'мбæлы, нуазыс æй, нæ йæ нуазыс, уымæ нал кæсынц.

— Багаты Хутъайæн!?. — фæкæндзысты æмæ дын æй тыхæй сдардтой дæ дзыхыл.

Ныффыстон æй 52-аздыд Тъотъоты Федыры фырт Платоны ныхасæй 1971-æм азы Цыппурсы мæйы 31-æм бон Знауыры районы Дзагъинайы хъæуы.

ТÆРИГЪÆД НÆ ТАЙЫ

Хуыцау цы ныффæнд кæна, уый адæймагæн ивгæйæ нæу.

Иу лæг нæм Горга хуындис. Йæ мыггаг уæ нæ хъæуы. Лæг

цы ваййы, уый уыди. Бæрзонд. Дæрзæджытæ конд. Фæрæтæй амады хуызæн.

Йæ ус йæхицæй уæздæттæдæргонд уыди, фæлæ фидытой иумæ. Хъыгдаргæ сæ цы кодта — зæнæг сын нæ цыд.

Ныр дæр æнæзæнæг лæг æмæ усæй уадиссæг ничи æфсæрмы кæны. Раздæр та цардмæ адæм тыхы цæстæй кастысты. Мæгуыр лæг æмæ усæн дæр сæ мæгуыр муртæ дæснытæ æмæ хосгæнджыты фæдыл калд куы фесты, фæлæ сæ куы базыдтой сæ боң, уæд ус æнамонды хъуыддаг ныффæнд кодта.

Цæвиттон, æндæр искæмæй зæнæг рауадзыны хъуыды йæм сæвзæрд. Æмæ нал тых кодта йæхиуыл. Æхсæвай-бонай йæ миднымæры сыхырнайæ цагъта хъæубæсты нæлгоймæгты. Кæуыл дзы бакъул кæна йæ сæр? Йе 'наккаг ми дæр ын чи бамбæхсдзæнис, адæмы хуызæн кæстæртæ дæр ын чи ратдзæнис?

Æмæ йæ цæст æрæвæрдта Уанайыл. Уый мыггаг дæр уæ нæ хъæуы.

Уана æрмæст рæсугъд æмæ тыхджын нæ уыдис, фæлæ ма галиу лæг дæр уыди. Сылгоймаг йæ лæгæй æдас кæм уыдаид æмæ, æвæццæгæн, сæрбахъуыды рæстæджы Уанайы галиудзинады аууон бамбæхсынмæ дæр хъавыд.

О, æмæ иу фæсæхсæвæрты, Уана йæ фосы фарсмæ сæрдыгон æхсæв карты куы хуыссыд, уæд æм сылгоймаг йæхи къяхæй куы бацæуид. Йе 'фсæрмытæ, йæ дæлæ-уæлæ ныхæстæй йын Уана æрæмбæрста йæ галиу хъуыды æмæ йæ уæлæнгæйтты ратъæппытæ кодта, афтæмæй йæ расырда.

Лæг æргом куы ницы рахъæр кодта, уæд, — сылгоймаг йæ цæстгом куы суадза, уæд æм æфсæрммæ мауал æнхъæлмæ кæс, — æмæ ус ноджы фæныфсджындæр уайд. Цалдæр æхсæвы фæстæ та йæм йæ ных бахаста. Уана та йæ æнæхъæлæбайæ рацъычытæ кодта æмæ та йæ расырда.

Æмæ уæд иу æрдæгæхсæв ус йæ уæлхъус хуынимæ куы балæууид: æртæ ссывды, карк, дурыны дзаг арахъхъ. Ныххатыр, дам, мын кæн мæ къæйных хъуыддаг. Бузныг, адæмы æхсæн, дам, мæ кæй нæ ныххудинаг кодтай.

Лæг нуазы, ус та йын йæ мæгуыры хъæстытæ кæны. Куыдта, дзырдта йын æнæзæнæгæй куыд тыхсы, фидæн сын куыд нæ ис, адæмæн зæрырдæм хъазæнхъул куыд суыдзысты...

Нозт адæймаджы аразгæ дæр кæны æмæ сафгæ дæр. Уана æртæ сыктайæ куы ахызт, уæд сылгоймаджы маст йæ зæрдæйы ныххаудта. Маст зонды къуырма кæны, æмæ куы фæрæдиид.

Иу рæдыд кæм ваййы, уым дыккаг дæр ваййы. Дыккаг кæм

вэййы, уым æртыккаг дæр агур... Уæлдайдæр, адæймаг йæхиуыл куы нæуал тых кæна, уæд.

Афтæмæй сылгоймаг сывæллæттæ арынмæ фæкæртт, æмæ сын баисты æртæ чызджы æмæ иу лæппу.

Уана дæр йæхицæй куыннæ ныббуц уыдаид; йæ хæдзар сывæллоны — йедзаг. Уый афтæ æнхæлдта, Хуыцауы æрбадæнты къæцæлтæ кæй тъыста, уый йын батад.

Хуыцауæй ницы рох кæны. Сызгъæрин фестæд, тагъд дæр никуыдæм фæкæны. Уанайæн дæр, рацæй-рабон, йæ чызджытæ æртæйæ чындзы фæцæуынц кад æмæ радæй. Се 'мкæйттимæ фæйнæ азы ацæрынц æмæ та æнæнхæлæджы æрбамæлынц. Уана сын сæ мæрдтæ, йæ сæр хойгæ, фæстæмæ æрласы æмæ сæ бавæры сæ фыдæлты уæзæгыл. Æртæ чызджы дæр афтæ. Йæ фæдыл дзы гæдйы лæппын дæр ничи ныууагъта.

Лæгæн ма цыппар лæппуйы баззад, æмæ дзы хъулон уарзт кæй кодта, уый дæр йæ хоты фæстæ цæрддзу куы бакæнид.

Уана йæхи Хуыцауæй фæзонджындæр кодта, æнæзæнæг лæг æмæ усæн иу лæппу æмæ æртæ чызджы балæвар кодта æмæ сын сæ сæрмæ йæхи æртæ чызджы æмæ иу лæппуйы акодта удхæссæджы разæй.

Фæлæ йе 'намæт кæстæртæй дæр адæмы рæгъы ничи рацыд. Царды фæхир-хур кодтой, фæлæ сын уидаг нæ баззад.

Цъæх Хуыцауы бын тæригъæд нæ тайы.

*Ныффыстон æй Хъазиты Уанкъайы фырт
Ресойы ныхасæй 1984-æм азы Джеоргуыбайы
мæйы 7-æм бон.*

ИКЪАТЫ ГИЦО

Икъаты Гицо нæхицæй уыд. Иу артæй байуаргæ уыдыстæм. Фæлæ уый Икъатæй фыста. Цæргæ та Гудисы кодта.

Тынг бæрзонд, хины бæрзонд кæй хонынц, ахæм лæг уыдис. Стæй — тынг тыхджын. Тых бахæссынмæ йæм йæ ныфс ничи хаста. Уазæгуаты-иу кæмæ фæцис, уыдон-иу скатайаг сты: кæм æй схуыссын кæной. Сæхицæй дарддæр йæ аккаг хуыссæнгарз дæр никæмæ уыд æмæ йæ аккаг сынтæг дæр.

Йæхæдæг дæр æй зыдта æмæ-иу æфсæрмдзæстыгæй бахудт: — Де 'ддæ мын арты фарсмæ хъысынтæ-исты æрæппарут, æмæ уыдоныл мæ нымæты бын мæхи æруаддзынæн.

Æмæ иухатт афтæ куы фынай кодта, уæд фысым æддæмæ ахызт. Гицо фынайæ йæ къæхтæ араст кодта, æмæ йын дуармæ

фæцæхгæр сты. Фысым ма бæргæ æрбанцай-æрбанцай кæны дуары, фæлæ Гицойы къæхтæ куыд фæтасын кодтаид? Æмæ йын уырдыгæй лæгъстæ кодта:

— Гицо, гыццыл ма дæ къæхтæ фæккъæдз кæн, гыццыл.

Фæлæ цалынмæ нозтджын Гицо хъал кодта, уæдмæ уый йæ дæндæгтæ сæ кæрæдзийыл хойын райдыдта.

Омæ-иу раздæр æлдæрттæ Гурмæ æртымбыл сты æнцойбонты. Сæ богалты-иу хæцын кодтой, æмæ кæй богал рамбула, уыцы æлдар фæуæлахиз.

Къаралеты æлдары богал бынæй кодта. Уый йæм худинаг каст. Æмæ йæ сæрæн куы ницыуал зыдта, уæд барвыста Гудисмæ Икъаты Гицомæ: «Рацу, мæн тыххæй хъæбысæй рахæц, æмæ кæд рамбулай, уæд, дæхæдæг мæ цы 'рдомай, уый дын дæттын».

Гицойы дæр ма æндæр цы хъуыд. Йæ заронд цухъхъайы фæдджитæ йæ роны æртъыста, æмæ Къаралетмæ ныффардæг. Уырдыгæй Гурмæ та æлдаримæ ацыд файтоныл.

Хъæбысæйхæцджытæ уыцы хохыйас лæджы куы фæдтой, уæд-иу æм кæсынтыл фæсты. Йæхи-иу æм сæ чи баппæрста, уый-иу, хохыл дур куы баппарай æмæ бынмæ куыд æрхауа, афтæ зæхмæ æрхаудта. Цъиуты æхсæн цъиусур куыд фæмидæг уа æмæ сын сæ пакъуы куыд ацæгъда, нæхи Гицо дæр афтæ ацагъта æппæт богалты пакъуы, æмæ Къаралеты æлдары цинæн кæрон нал уыдис. Гицойы зæххыл æрбадын дæр нал уагъта. Стыр куывд скодта, стæй лæгмæ Гудисмæ здæхыны фæнд куы 'рцыд, уæд ын афтæ:

— Дзырд дзырд у, Гицо, цы дæ хъæуы, уый зæгъ, æмæ дын æй дæттын.

Гицо та бафсæрмытæ, — стырай стыр уыдис, тыхджынаы тыхджын уыдис, фæлæ тынг æфсæрмыгæнаг уыд, — æмæ йын афтæ:

— Ме 'ккой цы ахæссон, уый мын кæд цæхх радтай, уæд — хорз.

Æлдар дисы бахаудта: ау, цæххæй дарддæр æй ницы хъæуы?

Гицо зыдта, цы йæ тынгдæр хъуыдис уыцы рæстæджы, уый. Нæ хæхбæсты фæг та кæд цы кодта, фæлæ нæм цæхх ссарæн нæ уыдис. Æнæцæхх хæринагæй сывæллæттæ рæсыдысты. Цæхх уымæн æрдомдта.

Æлдар æй уайтагъд ныххизын кæнын кодта ныккæндмæ:

— Ныккæнд йедзаг у. Бауадзут æй, цасдæриддæр æй фæнды, уыйбæрц дзы ахæссæд.

Йе 'ххуырстытæ йæм фæстæмæ куы баздæхтысты, уæд сæ бафарста, цас, дам, дзы ахаста.

Уыдон дæр ын: иууыл стырдæр дур, дам, чи уыдис, уый фæхæссы.

Æмæ æлдарæн йæ цæстытæ ирдæй базадысты: йе 'ккой, дам? О, йе 'ккой, дам. Æмæ, дам, æй сымах галтыл тыхæй куы 'рбаластат. Гицо, дам, æй бæндæнтæй бабаста, сæккой йæ кодта, æмæ йæ фæхæссы.

Æлдар ын йæ чапарты арвыста йæ фæдыл. Уæхи йын ма фенын кæнут, афтæмæй хъуызгæ цæут, кæддæра йæ, зæгъы, цы фæкæнид.

Чапартæ дæр гурæй-гурмæ фæхъуызыдысты Гицойы фæдыл, стæй æрдагæхсæв куы ныздæхтысты фæстæмæ, уæд сæ æлдар фæрсы, цы, дам, баистут.

Уанатæй, дам, ахызт, уыйонг æй фæхъахъхъæдтам. Уырдаем фæцыд æнæрулæфгæйæ, стæй уым, йе 'ргъом не 'риста, афтæ уæлвæндаг уæлгоммæ бафæлдæхт, йæ къæхтæ аулæфын кодта чысыл æмæ та сыстад æмæ афардæг дарддæр. Фæлæ, дам, мах уырдыгæй нал ацыдыстæм йæ фæдыл: изæр кодта, æмæ тас уыд, ирæттæ нæ куы 'рцахстаиккой.

*Ныффыстон æй Хъазиты Уанкъайы фырт
Ресойы ныхасæй 1973-æм азы тæнджы мæйы
12-æм бон.*

СЛАНТЫ ГАХАЙЫ ДИС

Æнæхъæн Цъалагомы Сланты Гахайæ зындгонддæр лæг нæ уыдис. Æмæ иухатт кæдæмдæр фæцæйцыд. Хъæугæрон иу нæууы гæппæл йæ зæрдæмæ фæцыд. Асыгъдæг æй кодта. Йæ дуртæ йын йæ алыварс æмбондæвæрд æркодта, æмæ араст йæ балцы.

Гъемæ фæстæмæ куы раздæхт, уæд кæсы æмæ — дуртæ фæстæмæ нæууыл пырх.

Ницы загъта. Йæ фæндаг Ныхасыл акодта. Раарфæ сын кодта, стæй сæ афарста:

— Хъæугæрон мын ме 'мбонд чи фехæлдта?

— Хъæубæстæ, хъæубæстæ! — уыд Ныхасы адæмы дзуапп.

Гъема, Гаха бадис кодта:

— Уæ хæдзæрттæ макуы фехæлой, балцы цæугæйæ æз ам хъæубæстæ куы нæ ныууагътон, уæд ме 'рбаздæхынмæ æвзæрдзинад аразына йæ ахъæубæстæ стут?

*Ныффыстон æй Дзауы районы згъубираг
84-аздыд Саулохты Антъоны фырт Хъырымы
ныхасæй 1989-æм азы Кæфты мæйы 19-æм бон.*

ЛЕИАНЫ САПОН

Далæ Къахеты Лелианы гуырдызмæ уыдис иунаг сапон. Цæсты гагуыйау æй хъахъхъæдтой. Уымæн æмæ-иу сæм уазæг куы 'рцыд, йæхи-иу куы 'хсадта, уæд-иу сапон æрцагуырда. Афтамæй-иу уазæг кæмæ уыд, уымæ-иу æй авæрдтой.

Иухатт лелианаг йæхимидæг ныхъхъуыды кодта: «Уыцы сапон, æвæццæгæн, æцæг хорз у, æндæра йæ уазджытæ цæмæн фæагурынц?»

Æмæ сапон йæ къухмæ куы 'рхаудта, уæд æм басмыста. Астæрдта йæ. Стæй дзы иу комдзаг акодта. Йæ зæрдæмæ фæцыд, æмæ йæ бахордта нартхоры кæрдзынимæ.

*Ныффыстон æй Харебаты Петры фырт
Леониды ныхасæй 1984-æм азы Цыппурсы мæйы
20-æм бон.*

ЛÆГÆН ЙÆ РАЙГУЫРД ÆМÆ ЙÆ АМÆЛÆТ

Таурæгъ

И

у усæн йæ арыны афон æрлаууыд, æмæ бинонтæ фæдзырдтой æвгъæдгæс-дæснымæ. Æндæр хохаг хъæуы царди уыцы зæронд ус, æмæ ратагъд кодта сидтмæ.

Хъæумæ æххæст нæма бахæццæ, афтæ йæ размæ фæци иу æнахуыр гыццыл зæронд лæг урс-урсид дарæсты; йæ зачъе, йæ сæрыхил дæр — урс.

— Кæдæм тындзгæ уайыс, ацы дзæбæх ус?

— А хъæуы хонынц зынавгъæд арæг сылгоймаг, фæдзырдтой мæм, фæкæс, дам, æм, æмæ — уымæ.

— О, уый хъуыддаг у. Фæлæ ма мæнмæ дæр æрбайхъус: дæлæ кæройнаг хæдзармæ куы ныххæццæ уай, уæд ма-иу рудзынгæй мидæмæ бакæс...

...Куы ныххæццæ, уæд бакасти æвгъæдгæс уыцы хæдзары рудзынгæй, æмæ... йæ зæрдæ бауазал: федта дзы иу æхсæрдæсаздыд лæппуйы цармæ хурх-ауыгъдæй...

Зæрдæхæлдæй сæмбæлд æнхæлцау, хæстбойнон сылгоймагмæ, балæггад ын кодта, райста ноггуырды, цынадта йæ, ба-баста йæ авдæны... Цæсты арфæтæ фæкодта, алы рын æмæ сонæй йæ бафæ-дзæхста...

Раздæхти, лæппуйы мардыл сагъæстæнгæ.

Мæнæ та йæ размæ — уыцы зæронд лæг:

— Цæй, куыд сты дæ хабæрттæ?

Зæронд ус радзырдта, стæй йæхæдæг дæр бафарста:

— Уыцы цæрынхъуаг та чи уыд? Йæхи цæмæн амардта?

— Уый йæхи ничи амардта, фæлæ ды цы сабийы райстай, уый амардзæн йæхи, йе 'хсæрдæс азы йæхи куы фæуой, уæд...

— Ау, куыд ничи?.. — ус зæгъинаг уыд, мæхи цæстæй йæ федтон, дæлæ уыцы хæдзары цармæ бæндæныл æфтыдæй, зæгъгæ, фæкаст фæстæмæ, къухæй дæр ацæйамыдта, фæлæ ма цæй хæдзар æмæ цæй æндæр — агъуыст йæ бынаты нал уыд. Зæронд лæг йæхæдæг дæр фæтары.

Дæсны ус бирæ фæцарди, рох нæ кодта æмбисонд, хъахъ-хъæдта бонтæ, афæдзтæ, æмæ федта: лæппуйыл æхсæрдæс азы куы сæххæст, уæд йæхи æрцауыгъта...

Лæгæн йæ райгуырды сахат йæ нывы фыст ваййы йæ амæлæты уысм дæр.

Мæ нана Уырымон Уасиа мын дзырдта ацы æмбисонд. 100 азы фæцарди, фæстаг дыууæ азы — куырмæй. Ныгæд та у Хъарманы зæронд уæлмæрдты.

Цæрукъаты Валоджы фыст.

1976 азы 20 август.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдыст сарæзтам ацы къамы фрагменттæй.

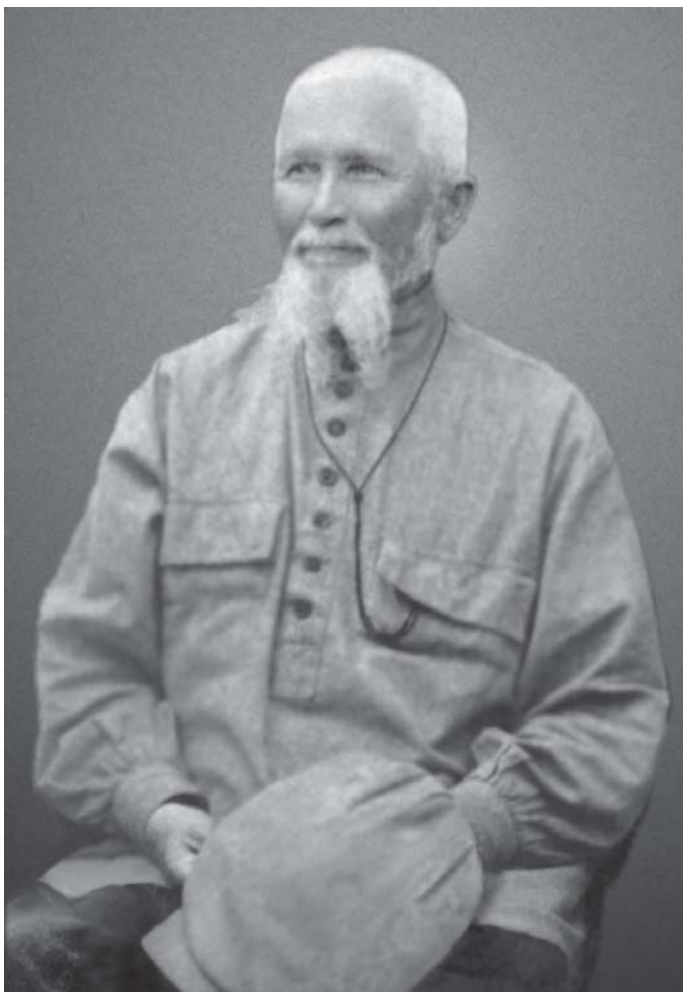
Галиуырдылгей рахизырдаг: Коцойты Арсен, Зенджиаты Бабу, Ёмбалты Цоцко.

Галиуырдығай рахизырдаем: Тыбылты Алыксандр,
Баситы Михал, Ёлборты Барысби, Беджызаты Чермен.

Коцойты Арсен.

Гарданы Михал.

Туаты Ольгæ.

Беджызаты Чермен.

Фæрнион Къоста.

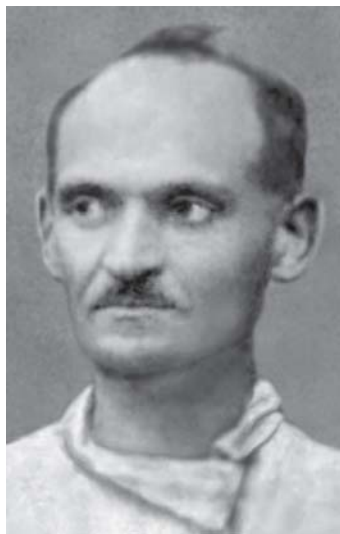
Тыбылты Алыксандр.

Барахъты Гино.

Гулуты Андрей.

*Дзанайты Иван.
(Нигер).*

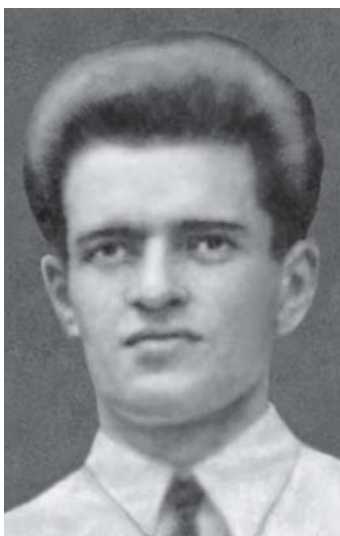
Абайты Васо.

Хъуылаты Созырыхъо.

Ардасенты Хадзыбатыр.

Мамсыраты Дæбе.

АРВИСТОН

ИСАХЪХЪЫ ХАБÆРТТÆ

Быдыры Хъахъхъæдурæ Габысатæм уыди дыууæ Исахъхъы: Гыгъойы фырт Исахъхъ æмæ Дзуикайы фырт Исахъхъ — худæджы Исахъхъ дæр æй хуыдтой. Бæх æмæ уæрдонæй дардта йæ бинонтæ. Хи фæллойæ царди хъæуы астæу — аргъуаны цур фæзы. Йæ фарсмæ сыхæгты хæдзæрттæ бæлвырд аивдæр уыдысты. Фæстагмæ Исахъхъ алыгъди хъæуы тæккæ кæронмæ.

«Исахъхъ, дæ зæрдæ ныл истæмæй фæхудти, дæхи нæ дард куы аластай?» — фарстой йæ сыхæгтæ.

«Ницæмæй уыл мæ зæрдæ фæхудти, — дзуапп сын-иу радта Исахъхъ, — фалæ уæ æфсармы кодтон, дидинджыты æхсæн хæрæгсынндз зайæгау уæ астæу зындтæн æмæ алыгъдтæн, мæгуыр худинаг кæм нæу, уырдæм.

* * *

Коллективизацийы азты райкомтæй æмæ уæлдæр хицауадæй хъæутæм арæх æрвыстой бæрнон лæгтæ зæхкусджыты колхозмæ бацæуыныл сразы кæнынмæ. 1929 азы Хъахъхъæдурмæ дæр фæзынд иу ахæм лæг. Уынджы æрæмбырд сты дзыллæтæ. Æрвыст лæг дзырдта:

— Колхозы машинæтæй кусдыстæм. Цард фенцондæр уыдзæни. Нæ инженертæ ахæм машинæ аразынц, мæнæу чи кæрддзæн, най йæ чи кæндзæн...

Æрвыст лæг йæ ныхас куы фæци, уæд æмбырды сæрдар адæммæ дзуры, кæй фæнды зæгъын йæ хъуыдытæ, зæгъгæ. Исахъхъ йæ къух сдардта æмæ афтæ зæгъы:

— Æз разы дæн нæ уазæджы ныхæстыл. Ныффыссут мæ

колхозмæ. Фæлæ мæм ахæм курдиат ис: уыцы машинæаразджытæм тагъддæр писмо арвитут. Кæд машинæ мæнæу ысгæ кæндзæн, уæд æй æххæст дзултæй куыд æппара цыхтыты къæрттытимæ, афтæ йæ саразæнт. Нозт мæнæй фæуæд, æмæ йæ фæстæ заргæ цæудзыстæм. Æз разы дæн колхозмæ!

* * *

Хъахъхъæдурæ дуканийæн уыди дыууæ хицауы: Хъоцлаты Була-уæзхъус æмæ Гæлæбаты Ханджери-къуылых. Нæ дуканийы балхæнынмæ ницы товартæ ис, зæгъгæ-иу адæм арæх хъаст кодтой. Иу хатт сын Исахъхъ дуканийы дуармæ афтæ зæгъы:

— Кæй аххос у нæ дуканийы мæгуырдынад? Мæнæ Була æмæ Ханджерийы аххос. Товартæласæг поезд дæлæ Даргъ-Къохы вагзалы æрлæууы æмæ ныууасы: «Товартæ айсут!» Була йæ хъусгæ нæ фæкæны, Ханджери та йæ æййафгæ нал бакæны. Уæдмæ поезд дæр афардæг ваййы.

* * *

Дзæуджыхъæуæй Алагирмæ цы адæмласæн поезд цыдис, уымæн-иу йæ паровоз Алагирæй фæстæмæ здæхгæйæ сыдзымдыз раараст. Куывды рæстæг та иу заман адæм бахъæлдзæг сты æмæ æппæлыдысты: «Нæ ирон адæм! Мах Нарты байзæддаг стæм!..»

Уæд сын Исахъхъ афтæ:

— Уæ хорзæхæй, цы æппæлут: ирон, нæртон? Цы стæм? Иунæг поезд нæм ис, æмæ уый дæр сыдзымдыз куы цæуы!

* * *

Дуканигæстæ Ханджери æмæ Булайы кой та кодтой уынжды лæгтæ: «Сæ иу къуылых, сæ иннæ уæзхъус! Кæцы хæсты фæцафгæ сты?»

— Æз уын æй зæгъоң, кæм фæцафгæ сты, уый? — дзуры сæм Исахъхъ. — Мæнæ Хъахъхъæдурæ фæсивæд Кæрдзынимæ куы фæхыл сты, уæд Була æмæ Ханджери дæр уым уыдысты. Хъуылаг гутонæ цæлхытыл сæвæрдтой хъæугæрон обауыл. Топпыхос æмæ йæ хуырай байдзаг кодтой. Кæрдзыны хъæумæ йæ сарæзтой, арт ыл бандзæрстой: «Уæхимæ кæсут ныр, Кæрдзын!» Топпыхос ссыгъди, ныффутт кодта. Хъуылаг фæрчытæй фæтахти. Хуыртæ, зынгтæ съл ныппырх сты, сæрыс-

кыудтæ фесты. Сæ цæстæй куы ракастысты æмæ кæрæдзи куы фæдтой сыгъдтытæй, цæфтæй, уæд Ханджери йæ сæр батылдта æмæ афтæ: «Нæ сармадзан махæн ахæм митæ кæм бакодта, уым Кæрдзыны хъæуы гæды дæр удагасæй нал баззаид!» Уыцы хæсты фæсахъат сты Була æмæ Ханджери.

* * *

Хъахъхъæдурæ раздæр дыууæ колхозы уыди: Марксы æмæ Штейнгардты. Алчи дæр æппæлыд йæхи колхозæй. Иу рæстæг та дыууæ колхозы адæм кæмдæр куывды сæмбæлдысты.

— Уæллæй, Марксы колхоз Штейнгардты колхозы нæ амбулдзæни, — æппæлыдысты уæлæсых.

Дæлæсых дæр нæ ауæрстой сæхицæй æппæлыныл.

Исахъхъ Марксы колхозæй уыдис. Уæлæсых æгæр куы æппæлыдысты, уæд сабыр уæздан ныхасæй баздæхт адæммæ:

— Уæ хорзæхæй, байхъусут-ма, æз уын æндæр æмбисонд радзурон. А зымæджы хъæдæй æрцæйцыдтæн мæ галты сæрбосыл хæцгæ. Мæ размæ хæйрæджытæ фесты æмæ мæ иуырæм дæр цæуын нæ уадзынц. Фæрæтæй сæм æвзидың, лæдзæгæй сыл нæ ауæрдың, уæддæр нæй, коммæ нæ кæсынц. Мæ амондæн мæ кърандас æд блокнот мæ телогрейкæйы дзыппы уыд æмæ сæм æй фелвæстон, ауадзут мæ, кæннод уæ Штейнгардты колхозмæ фыссын, зæгъгæ. Уыдон æваст цыдæр æрбаисты, мæ цæст сæ нал ауыдта.

* * *

Хъахъхъæдуйраг Цорæты Бесæгъуыр паддзахы рæстæджы цыдæр афицергонд уыдис æмæ советон дуджы йæхи магуырхуызæй æвдыста — тарстис ахсынæй. Куыройæн хъалагъур нылæууыди. Зæронд кæрцы цыди. Кæрцы фæсонтыл æмпъуэнтæ алыхуызон хъуымацы гæппæлтæй: сырх, сау, урс, цъæх... Уыцы кæрцы иу бон йæ куыстмæ фæцæйцыд. Исакъхъ сæ дуармæ лæууы æмæ йæ сыхаг Аксомæ дзуры, Бесæгъуыры кæрцы фæсонтæм кæстæйæ:

— Дæлæ-ма Бесæгъуыры картæйыл Мæскуы ссар!

* * *

Исахъхъ изæрырдæм сыхаг лæгтимæ ныхасы бадтис. Æвиппайды фестæди, кæрзизæр загъта æмæ фæцæуы.

— Цы хабар у, Исакъхъ, кæдæм тагъд кæныс? — дзурынц æм лæгтæ.

— Ма царән бастыхай чысыл у, бинонтæ бирæ æмæ дзы рухсæй бынат куы не ‘рцахсон, уæд уынджы баззайдзынæн!

* * *

Марксы колхозонтæ уалдзæджы хуым кодтой. Исахъхъ цы бригады куыста, уыдон сихорыл сæ фæллад уадзынмæ æрбадтысты, афтæ сæм фæзынд уæлдæр хицауадæй æрвыст интеллигентхуыз лæг — барæг. Хуымонтыл бустæ байдыдта:

— Цы бадут! Кусын хъæуы! Уæхи цы ауагътат!

Фæллад колхозонтæ йын хабар бамбарын кодтой. Уазæг уæддæр нæ лæууы:

— Зæрдиагæй нæ архайут! Сайæн куыстытæ!

Исахъхъ æм касы уæлбæхмæ. Бамбæрста: æрвыст лæг — галстукджын — зæххы куыстæн ницы зоны. Исахъхъ къухæй амоны гутоны цæлхытæм æмæ йæм дзуры:

— Мах аххосджын не стæм, фæлæ хицауад сты аххосджын! Касыс ацы цæлхытæм? Сæ иу стырдар у, иннæ къаддар, æмæ нæ бæхтæ туханæй малынц. Уый басты нын нæ гутæттæн æмхуызон цæлхытæ скæнæнт, æмæ нæ куыст рæвдздар цæуа, нæ нормæтæ æххæст кæнæм.

Барæг иннæ гутæтты цæлхытæм дар акаст: иутæ — стырдартæ, иннæтæ — къаддартæ. Фæзылдта йæ бæх:

— Хорз! Райкомы аныхас кæндзыстæм уый тыххæй!

* * *

Иу бон та похциласæнты рæстæг быдырмæ фæзынд иу ахæм интеллигент лæг. Исахъхъ дар уæд быдыры дыууæ бæхæй похцийæ ласта нартхоры хуымтæ. Æрвыст лæг куы федта дæлгоммæ похцийы фæстæ нартхоры зæнгтæ къæдзтæй, фæлдæхтæй, уæд сæм дзуры:

— Цы кусут уый? Нартхоры æвзартæ куы ныссастат!

Исахъхъ æм дзуры:

— Махæн колхозы сæрдар афтæ загъта, дæлгоммæ похци, дам, ауадзут нартхоры хуымтыл. Мах цы зылын стæм? Сæрдаримæ дзур!

Сæрдармæ райкоммæ фæдзырдтой. Исахъхъ æмæ сæрдар карæдзи æмбæрстой.

Æлдаттаты Виктор

* * *

Хæдзары хицау барасыг. Рудзынджы цур къæлæтджыныл бадгæйæ йæ иу къах тæвд батарейы сæрмæ систа æмæ уынджы ногуард миты хъæпæнтæм ныдздзагъыр. Ногуард миты уындæй йæ зæрдæ барухс æмæ йын хъæддаг хуыйы фыд æрцагуырдат. Йæ бинойнагмæ дзуры:

— Хъусыс, Бæдтиан, цуаны цæуын! Ныртæккæ дын хъæддаг хуыйы мард æртеу-теу кæндзынæн сау хъæдæй. ИР

Ус æм фæрæвдз æмæ йын афтæ:

— Макуыдæм цу, нæ лæг!.. Фæлтау-ма мæнæ диваныл дæхи æруадз, æмæ дын æй æз дæ цурты куы раскъæрон, уæд-иу æм, лæгау, дæ рахиз къах фæцараз.

* * *

Миллионер таксистæн авæрдта фондз доллары. Таксист ыл бахъуыр-хъуыр кодта:

— Знон дын дæ чызджы баластон, æмæ мын уый æнæхъæн дæс доллары куы радта.

— Уый цас диссаг у? Мæ чызгæн йæ фыд бонджын лæг у, æз та сидзæр дæн.

ЦÆРÆГОЙТЫ ЦЫРТДЗÆВÆНТÆ

А дунейыл дзæвгар цыртдзæвæнтæ счынди цæрæгойтæн. Сæ фылдæр — куыйтæн. Парижы университеты ис хæфсы дурныл. Родосы сакъадахыл фендзыстут бронзайæ конд дыууæ сажы. Кæй номыл арæст æрцыдысты, уыдон кæддæр сæ къæхты бын ныммардтой маргджын кæлмыты къуыбылой æмæ афтæмæй фервæзын кодтой адæмы. Великобританийы ис бæлоны цыртдзæвæн. Уый 1942 азы фервæзын кодта англисаг дæлдон-цæуæг нау: нау куы асаст, уæд былгæронмæ фæци фæдисы уацхæссæг. АИШ-ы байгом кодтой дельфины цыртдзæвæн. Мæскуыйы та бынтон æрæджы ныссагътой Тургеневы хъайтар... Мумуйы цыртдзæвæн. Тæккæ цымыдисагдæр хабар та Австралийы æрцыд. Ивгъуыд æнусы Австралийы быдыртæ фесты хуссарамерикаг кактусты бын æмæ уыдонæй фервæзынæн паддзахад ницы амал ардта. Æнæнхъæлæджы сын стыр хæрзты

бацыди бразилаг кактусы рæмпæг, æмæ йын фæстæдæр арфæгæнæг австралиæгтæ йæ номыл ныссагътой цыртдзæвæн.

ЗЫНАРГЪ ТАМАКОТÆ

Хæлиудзыхтæ та цы адæммæ нæй уæд! Сæ иу англисæг уæзласæн поезд ыскъæрæг. Йæ аххосæй æнæхъæн сахаты дæргъы урæд æрцыдысты поездтæ. Ацы лæджы поезд æвзалы ласта 1800 тоннæйы бæрц. Ливерпульмæ нæма бахæццæ, афтæмæй æртыназдыд поездыскъæрæгмæ тамако дымын æрцыд. Æмæ айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ дын йæ поезд иу ран куы бауромид. Уыйадыл хæстæгдæр сахармæ азгъордта æмæ дзы тамакотæ алхæдта. Фæстæмæ куы раздæхт, уæд фыркатайæ йæ сæр йæ кой сси, уымæн æмæ чердæм цæугæ уыд йæ поездмæ, уый нал зыдта. Телефонæй йæ зонгæтæ, йæ лымæнтæм фæдисы «дзинджытæ» самадта, мæ поезд нал арын æмæ мын баххуыс кæнут, зæгъгæ. Цалынмæ йæм уыдон æххуыс хæццæ кодта, уæдмæ рацыд æнæхъæн сахат, æмæ йæ поезд кæм лæууыд, уыцы ран сгуппар сты дзæвгар поездтæ. Афтæмæй Британийы æфсæнвæндаг бирæ зиантæ æрхаста.

ГÆДЫ — «ПЕНСИИСÆГ»

Уыцы гæды иу æмæ ссæдз азы балæггад кодта иу англисæг фабричы. Æрцахста дыууæ æмæ ссæдз мины мыстытæ æмæ уырытæ. Уый фæстæ кад æмæ радимæ «пенсимæ» æрвыст æрцыд. Англисы ус-къарол æм арфæйы тел дæр ма ныццавта.

ХУЫЦАУЫ СЫГЪДÆДЖЫТЫ ЦАРДЫ ХАБÆРТТÆЙ

* * *

Сыгъдæг Макарийæн сириæг æдзæрæг быдыры моладзантай иу, йæ зæрдæ йын алхæнон, зæгъгæ, бахаста сæнæфсиры пуцал.

Макарийæн æцæг чырыстон зæрдæ сыгъд йæ риуы, йæмæ йæ сæнæфсиры пуцал радта рынчын æфсымæрæн. Амæн сыгъдæг зæронды уарзæгой баузæлдæй йæ зæрдæ барухс æмæ Хуыцауæн зæрдæбын арфæтæ фæкодта. Æцæг, иннæтыл тыхсгæйæ,

ай дәр сәнәфсирәй нә сахуыста, фәлә йә радта әфсымәртәй иуән. Уый дәр бакодта фыццәгтау әмә йә сәнәфсир радта цыппәрәмән. Афтамәй сәнәфсиры пуцал әрзылди әтас моладзандоныл әмә та ногәй сыгъдәг Макаримә бахауди. Сыгъдәджы зәрдә цинәй байдзаг, әфсымәртәм уыйас уарзондзинад кәй разынд, уый фенгәйә.

* * *

Сыгъдәг Герасим Иордайнаг уарзта фос әмә сырды, ләвәрдта сын хәринаг, рәвдыдта сә, чи-иу дзы фәрынчын, уыдонән кодта хос.

Иу хатт, Стыр мархойы рәстәг, Иорданы әдзәрәг бәстәйыл цәугәйә, амбәлдис, йә дзәмбы кәмән ныррәсыд, иу ахәм домбайыл. Сыгъдәг зәронд ын йә дзәмбыйә сласта сынз, йә хъәдгом ын ныссыгъдәг кодта, хәцъилай йын әй бабаста әмә ауагъта сырды. Фәлә домбай, цыма йын арфә ракәнынмә хъавыд, уыйау әнәсцухәй цыди Сыгъдәджы фәдыл.

Уәдәй фәстәмә йын Сыгъдәг зәронд дардта хәринаг, фәлә йын хъахъхъәнын кодта, моладзандонән дон чи ласта, уыцы хәрәджы. Хәрәг куы нал уыд, уәд домбай йәхәдәг байдыдта моладзанты цәрәнүатән дон ласын.

Сыгъдәг Герасим йә зәххон цардәй куы ахицән, уәд бирә фәхъынцъым кодта домбай, йә ингәны цурәй иу къахдзәф акәнын дәр нә бакуымдта әмә уым, ингәны уәлә, амарди.

СЕРАФИМ САРОВСКИЙ ДЗЫРДТА...

Цәмән фәхәссәм тәрхон нәхионтән? Нә уд нәхи зәрдә базоныныл кәй нә фәхъарәм, уымән. Йәхи зәрдә раиртасыныл чи куса, уый нә равдәлдзән иннәты аиппытә бафиппайынмә. Дәхицән хәсс тәрхон — әмә нал кәндзынә иннәты фыдгой. Тәрхон хәсс хәрәм мийәң, йә кәнәгән нә, фәлә. Хъуамә әппәтәй тәригъәдджындарыл нымайай дәхи, әмә алы хәрәм ми дәр барай дә хионән. Уымә әрфәсмон кәныны дуар алкәмән дәр гом у, әмә бәрәг нәу, раздәр ыл чи бацәудзән, уый — ды, мәнә тәрхонгәнәг, әви, тәрхон кәмән рахастай, уый.

ИУ ЧЫРЫСТОНЫ ТЫХХАЙ

Кæддæр Африкайæ Индимæ æрбаластой уæййаг цагъартæ, æмæ се ‘хсæн уыд иу чырыстон лæг. Йæ ног хицауы зæрдæмæ тынг фæцыд, æнæзивæг, куыстуарзаг кæй уыд, уый тыххæй, æмæ йæ исбон уый бар бакодта.

Иуахæмы йæ хицау цагъарты базармæ арвыста, ссæдз кусæджы балхæнынмæ. Ай ацыд æмæ цагъарты æхсæн фæдта иу цæнкуыл, рынчын зæронд лæджы, тынг бацин кодта æмæ иннæтимæ уый дæр балхæдта. Хицау дисы аныгъуылд, йæ бæрны лæг ахæм цагъар кæй равзæрста, ууыл, æмæ йын нæ разы кодта, æппындæр кусынхъом чи нæ уыд, уыцы æнæбон рынчын лæджы райсыныл. Фæлæ йæм йæ бæрны лæг тынг куы бахатыд, уæд ницыуал загъта æмæ зæронд лæджы райста.

Цагъартæ сæ куыстмæ куы бавнæлдтой, уæд хицау бафиппайдта, йæ бæрнылæг зæронд африкагыл куыд зæрдиагæй ауды, уый: йæ хæдзармæ йæ бакодта, радта йын йæхи сынтæг, йæхи фынгæй йын лæвардта хæринаг дæр. Ихæн-иу ын куы уыд, уæд-иу æй хурмæ рахуыдта, æнтæф бон та-иу æй бæласы аууон сбадын кодта. Хицау æнхъæл уыд, йæ бæрнылæг йæхионтæй кæйдæр ссардта, зæгъгæ, æмæ йæ бафарста, дæ фыд мыййаг у, зæгъгæ.

— Нæ, мæ фыд нæу, — дзуапп радта бæрнылæг.
 — Уæдæ де ‘фсымæр?
 — Нæ, ме ‘фсымæр дæр нæу.
 — Уæд та дæ хæстæджытæй исчи уыдзæн.
 — Нæ, ме ‘лдар, æппындæр мын ничи у, нæдæр хион, нæдæр лымæн.

— Уæдæ йыл афтæ зæрдиагæй цæй тыххæй узæлыс?
 — Ме ‘знаг кæй у, уый тыххæй, — зæгъы бæрнылæг. — Кæддæр мæ уый ауæй кодта цагъартæй базаргæнæгæн, фæлæ Чырысти фыд хорзæй фидын кæны.

УÆЛÆМХАСÆН

ИРОН АДÆМЫ НÆРТОН ЭПОС

Библиографион амонæг

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ

1941

Нарт Сатана // Соц. Осетия, 1941, 20 марта.

1942

Туаева О. Н. Образ женщины в осетинском нартовском эпосе // Учен. зап. Сев.-Осет. гос. пед. ин-та. Т. 3 (16), 1942, с. 55 — 61; Нартский эпос. Сб. ст. Дзауджикау, 1949, с. 35 — 41;

1947

Туаева О. Образ женщины в нартском эпосе // Соц. Осетия, 1947, 29 янв.

1948

Сергеева Л. Образ женщины в нартских сказаниях // Соц. Осетия, 1948, 10 дек.

1959

Калоев Б. А. Мотив амазонок в осетинском нартовском эпосе. Краткие сообщения // Ин-т этнографии им. Миклухо-Маклая. Т. 32, 1959, с. 45 — 51.

Смирнова Я. С. Военная демократия в нартском эпосе // Сов. Этнография, 1959, № 6.*

1963

Абаева З. К образу Сатаны Нартского эпоса // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. 12, 1963, с. 52 — 91.

Къубалты Т. Археологон æвдисæн Нарты Сатанайы тыххæй // Мах дуг, 1963, № 10, ф. 88.

Кубалов Т. Археологическое свидетельство о нартской Сатане.

1964

Абайты З. Сатанайы фæлгонц Нарты кадджыты // Фидиуæг, 1964, № 3, ф. 68 — 70.

Абаева З. Образ Сатаны в нартском эпосе.

Мамиева Н. К. Образ Сатаны в публикациях осетинского нартского эпоса. Орджоникидзе, 1964, 65 с.

1969

Абаева З. В. Сатана — Сатаней — Гуаша. (Эпич. образ и худож. контекст) // Сказания о нартах — эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 372 — 395.

Мамияты Н. Нарты кадджыты иу фæлгонцы эволюцийы тыххæй // Мах дуг, 1969, № 2, ф. 87 — 95.

Мамиева Н. Об эволюции образа [Сатаны] в нартских сказаниях.

1971

Гуыриаты Т. Нарты мад Дзерассæ // Мах дуг, 1971, № 2, ф. 101 — 106.

Гуриев Т. Мать нартов — Дзерасса.

Мамиева Н. К. Сатана в осетинском нартском эпосе. (Типология образа, пробл. его эволюции). Орджоникидзе, 1971, 165 с.

1975

Гуыриаты Т. Сатана: йæ сурæт æмæ йæ номы равзæрд // Мах дуг, 1975, № 4, ф. 105 — 112.

Гуриев Т. Сатана: происхождение ее имени и образа.

1976

Чеджемты Г. Нарты нæртон Уырызмæг // Мах дуг, 1976, № 3, ф. 85 — 98.

Чеджемов Г. Нарт Урузмаг.

1981

Цоциты А.

— 93; *Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та.* Вып. 26, 1983.*

Чочиев А. Шатана — ангел и мать [в нарт. эпосе].

1989

Албарты Т. Нарты эпосы Дзерассаёйы фæлгонцы дуне æмбарынады бындур // Фидиуæт, 1989, № 5, ф. 86 — 89.

Алборов Т. Основа миропонимания образа Дзерассы в нартском эпосе.

Битарты З., Уалыты З. Сылгоймаг-хæстонтæ нартты эпосы // Советон Ирыстон, 1989, 20 апр.

Битарова З., Валиева З. Женщины-воины в нартском эпосе.

1999

Мотив амазонок в осетинском нарттовском эпосе // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. М. Наука, 1999, с. 112 — 124.

Некоторые этнографические параллели к осетинскому нартскому эпосу // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. М., Наука, 1999, с. 124 — 144.

История записи и публикации нартского эпоса // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. М. Наука, 1999, с. 145 — 166.

Перечень **публикаций произведений** нартского эпоса // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. М., Наука, 1999, с. 166 — 176.

Библиографическая справка о некоторых собирателях и исследователях нартского эпоса // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. М. Наука, 1999, с. 177 — 180.

ИССЛЕДОВАТЕЛИ ЭПОСА

1896

Кирпичников А. Миллеръ (Всеволод Федорович) // Энциклопедич. Словарь. Брокгауз-Ефрон. С-Пб., 1896. Т. XIX, с. 298 — 300.

1946

Брытъиаты С. Нарты эпосыл куыст // Рæстдзинад, 1946, 24 нояб.

Бритаев С. Работа над нартским эпосом.

1980

Джикаев Ш. Ф. В. И. Абаев – фольклорист // Поэтика жанра. Орджоникидзе, 1980, с. 27 — 35.

1982

Уарзиаты В. Англисаг ахуыргонд нарты эпосы тыххæй // Сов. *Ирыстон*, 1982, 19 нояб.

Уарзиаты В. Английский ученый [Гарольд У. Бейли] о нартском эпосе.

1983

Гагкайты Хъ. Стыр ахуыргонд // Рæстдзинад, 1983, 2 сент. Гагкаев К. Великий ученый [Ж. Дюмезиль].

Гагкаев К. Е. Жорж Дюмезиль как исследователь осетинского фольклора // Лит. Осетия, 1983, № 61, с. 83 — 92.

1986

Габысаты С. А. П. Семенов æмæ фольклор // Мах дуг, 1986, № 10, ф. 83 — 85.

Габисова С. А. П. Семенов и (осет.) фольклор.

А. П. Семенов и фольклор // А. П. Семенов – историк и критик рус. литературы. Орджоникидзе, 1986, с. 63 — 78.

Гæбæраты Н. Г. Бейли нарты каджжыты тыххæй // Сов. *Ирыстон*, 1986, 22 май, 23 май.

Габараев Н. Г. Бейли о нартских сказаниях (осетин).

1987

Абайты Васо Жорж Дюмезилы тыххæй // Мах дуг, 1987, № 12, ф. 72 — 74.

Абаев Васо о Жорже Дюмезиле.

Леонардини Жан-Пьер. Уый базыдта хуыцаутты сусагтæ // Мах дуг, 1987, № 12, ф. 70 — 72.

Леонардини Жан-Пьер. Он узнал тайны богов. [О выдающемся лингвисте Ж. Дюмезиле].

Цхуырбаты З. Стыр æмæ номдзыд ахуыргонд // Фидиуæт, 1987, № 3, ф. 95 — 96.

Цхурбаев З. Прославленный ученый: [Ж. Дюмезиль].

1988

Цыбырты А. Зындгонд этнограф // Мах дуг, 1988, № 4, ф.

106 — 109.

Чиби́ров А. Выдающийся этнограф [Б. А. Калоев].

1990

Абаев В. Новая книга Жоржа Дюмезиля (“*Romans de Scythie et d’alentour*” — итог многолетних исслед. авт. на тему “Скифы и нарты”) // Абаев В. И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература, Владикавказ. Ир, 1990, с. 429 — 437.

1991

Среди героев-нартвов (М. К. Гарданов — фольклорист и писатель) // Лолаев Б. Пастырь народа. Владикавказ. Ир, 1991, с. 87 — 120.

1998

Гуриев Т. Жорж Дюмезиль и нартиада. [К 100-летию со дня рождения] // Сев. Осетия, 1998, 13 марта.

2000

Алборты Х. Чи уыдысты Санаты “*фсымæртæ*” // Рæстдзинад, 2000, 2 февр.

Алборов Х. Братья Шанаевы — кто они? [О первых собирателях осет. нарт. сказаний Гацыре, Гуцыре и Дзантемире Шанаевых].

Фарны фидиуæг // Рæстдзинад, 2000, 15 янв.

Вестник благодти. [О собирателе осет. фольклора Цоцко Амбалове].

Исаев М. И. В. И. Абаев и нартоведение // Исаев М. И. Василий Иванович Абаев. М. Наука, 2000, с. 116 — 135.

Нартовский эпос: правда истории и мифы. [Говорят исследователи нарт. эпоса З. М. Салагаева, З. Албегова, *Ш. Ф. Джикаев* / Записала Б. Толасова] // Сев. Осетия, 2000, 21 июля.

РЕЦЕНЗИИ НА КНИГИ О НАРТСКОМ ЭПОСЕ

1944

Липкин С. Сказания о нартах // Огонек, 1944, № 41 — 42; Рец. на публ. Из сказаний о нартах. Эпос осетинского народа. Женитьба Ацамаза / Пер. с осет. В. Дынник // Дружба народов. Альманах худож. лит. народов СССР, кн. 10. М. Гослитиздат, 1944, с. 129 — 136.

1945

Лезгинцев С. Сказания о нартах // Соц. Осетия, 1945, 19 авг. Рец. на кн. Сказания о нартах. Из осетинского эпоса. М. Гослитиздат, 1944.

1946

Гагкаев К. Нартовский эпос // Сов. этнография, 1946, № 2, с. 239 — 242. Рец. на кн. Абаев В. И. Из осетинского эпоса. М.-Л. Акад. наук СССР, 1939.

Гагкаев К. Нартовский эпос // Сов. этнография, 1946, № 2, с. 239 — 242. Рец. на кн. Джанаев И. Сказания о нартах. Орджоникидзе. Гос. изд. Сев.-Осет. АССР, 1941.

Семенов А. Новый труд об осетинском нарттовском эпосе // Соц. Осетия, 1946, 21 июля. Рец. на кн. Абаев В. И. Нартовский эпос // Изв. Сев.-Осет. науч. исслед. ин-та. Т. 10. Вып. 1. Дзауджикау, 1945, 118 с.

Хъулаты Хъ. Культурон егъау æнтыстдзинад // Мах дуг, 1946, № 11 — 12, ф. 5 — 12.

Кулов К. Огромное культурное достижение. Рец. на кн. Нартские сказания. Дзауджикау. Госиздат СОАССР, 1946, 408 с.

Семенов А. Новый труд об осетинском нарттовском эпосе: [О работе В. И. Абаева “Нартовский эпос”/ Публ. в Изв. Сев.-Осет. науч.-исслед. ин-та. Т. X. Вып. 1, 1945] // Соц. Осетия, 1946, 21 июля.

Дзанайты И. Наукон егъау сгухьтдзинад // Мах дуг, 1946, № 11 — 12, ф. 31 — 34.

Джанаев И. Большое достижение науки. Рец. на кн. Абаев В. И. Нартовский эпос. Изв. Сев.-Осет. науч. исслед. ин-та. Т. 10. Вып. I, 1945, 119 с.

1947

Дзидзигури Ш. Нартский эпос // Мнатоби. 1947, № 1 — 2. Рец. на кн. Абаев В. Нартовский эпос осетин. Дзауджикау. Сев.-Осет. госиздат, 1945, 118 с.

1949

Семенов А. [Нартские сказания] // Известия. 1949, 8 марта. Рец. на кн. Осетинские нартские сказания / Пер. с осет. Ю. Либединого. Дзауджикау, 1948, 503 с.

Дейч А. Сказания о нартах // Огонек, 1949, № 20. Рец. на кн.: Осетинские нартские сказания. Дзауджикау, 1948, 503 с.

1957

Горгадзе В. Героический эпос осетинского народа // Заря Востока. 1957. 3 сент. Рец. на кн. Нарты. [Изд. подгот. В. И. Абаев и др. / Пер. Р. А. Ивнев. Под ред. Н. Г. Джусоева]. М. Изд. АН СССР, 1957, 401 с.

Смирнова Я. С. "Нарты. Эпос осетинского народа" // Сов. этнография. 1957. № 6, с. 85 — 86. Рец. на кн. Нарты. Эпос осетинского народа. М. Изд. АН СССР, 1957, 401 с.

1965

Гагкаев К. Е. Книга о героях // Изв. Сев.-Осет. науч. исслед. ин-та. 1968. Т. 27, с. 261 — 268. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Книга о героях. Париж, 1965, 264 с. (на фр. яз.).

Гуриев Т. А. Le Livre des Heros // Изв. Сев.-Осет. науч. исслед. ин-та. 1968. Т. 27, с. 269 — 272. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Книга о героях. Париж, 1965, 264 с. (на фр. яз.).

1969

Гагкаев К. Эпопея нартов. По поводу нового исследования (Ж. Дюмезиля "Миф и эпопея", изд. в Париже в 1968 г.) // Соц. Осетия, 1969, 25 сент.

1977

Гаглойты З. Ахсджиаг куыст ирон эпос æмæ мифологийы тыххæй // Сов. Ирыстон, 1977, 15 апр.

Гаглоева З. Важный труд об осетинском эпосе и мифологии. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М. Наука, 1976. [277 с.].

Гуырион Т. [Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М., 1976, 276 с.] // Осетинская филология. (Межвуз. сб. ст.). Вып. 1. Орджоникидзе, 1977, с. 137 — 141.

Гуыриаты Т. Ахадгæ куыст // Рæстдзинад, 1977, 4 май.

Гуриев Т. Фундаментальный труд. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М. Наука, 1976, [277 с.].

Чыныг нарты эпосы тыххæй // Рæстдзинад, 1977, 15 марты.

Книга о нартском эпосе. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М. Наука, 1976, [277 с.].

Тедеты Г. Ирон нартологийы ахсджиаг зонадон куыст // Фидиуæг, 1977, № 6, ф. 80 — 82.

Тедеев Г. *Важная* исследовательская работа по **осетинской** нартологии. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. *Осетинский эпос и мифология*. М. Наука, 1976. [277 с.].

Хацырты С. *æбæрндзинады æвдисæн* // Сов. Ирыстон, 1977, 25 янв.

Хачиров С. *Свидетель* безответственности. Рец. на кн. *Нартæ. Цхинвал*. Ирыстон, 1975, [336 с.].

Чеджемты Г. *Абазинаг нартæ* // *Рæстдзинад*, 1977, 3 мартъи.

Чеджемов Г. *Абазинские нарты*. — Рец. на кн. *Нарты. Абазинский нартский эпос*. Сост. В. Меремкулов. Черкесск, 1975, 336 с.

1978

Гуриев Т. Научный подвиг // Лит. Осетия, 1978, № 52, с. 93 — 96. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. *Осетинский эпос и мифология*. М. Наука, 1976. [277 с.].

Гагкайты Хъ. *Ирон эпикон романтæ* // Мах дуг, 1978, № 5, ф. 101 — 106; *Рæстдзинад*, 1978, 2 мартъи.

Гагкаев К. *Осетинские эпические романы*. Рец. на кн. Дюмезиль Ж. *Скифские романы*. Париж, 1978.

Гуриев Т. Новое в нартоведении: [О новой кн. Ж. Дюмезиля “Романы Скифии”] // *Соц. Осетия*, 1978, 13 авг.

Къæбысаты Р. *Ахсджиаг зонадон куыст* // *Фидиуæг*, 1978, № 4, ф. 85 — 87.

Кабисов Р. *Важное* исследование. Рец. на кн. Гаглойти Ю. С. *Некоторые вопросы историографии нартского эпоса*. *Орджоникидзе, Ир*, 1980, 136 с.

1981

Гуриев Т. [Рец. на кн. Dumezil Georges. *Romans de Scythie et d'alentour*. Paris, Poyot, 1978. 373] // *Осетинская филология: (Межвуз. сб. ст.)*. Вып. 2. *Орджоникидзе*, 1981, с. 133-136.

Гуриев Т. А. [Рец. на кн. Сказания о нартах / Пер. с осет. яз. на рус. Ю. Либединского. М., 1978. — 509с.] // *Осетинская филология: (Межвуз. сб. ст.)*. Вып. 2. *Орджоникидзе*, 1981, с. 131 — 133.

Сланты А. *Ног зонадон куыст нарты тыххæй* // Сов. Ирыстон, 1981, 17 июнь.

Сланов А. *Новый научный труд о нартах*. Рец. на кн. Кузнецов В. А. *Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа*. *Орджоникидзе. Ир*, 1980, 136 с.

1984

Гуыриаты Т. Нартологийы ахсджиаг фарстатæ // Мах дуг, 1984, №1, ф. 87 — 88.

Гуриев Т. Важные вопросы нартологии. Рец. на кн. Абаев В. И. *Нартовский эпос осетин*. Цхинвал. *Ирыстон*, 1982, 105 с.

Далгат У. Неиссякаемый источник: [Готовится акад. том осет. нарт. эпоса в серии "Эпос народов СССР"] // Соц. *Осетия*, 1984, 18 февр.

Юлиус П. Леринц, Любомир Станчек. Нарты каджытæ фæсарæнты // Мах дуг, 1984, № 7, ф. 71 — 73.

Юлиус П. Леринц, Любомир Станчек. Нартские сказания в зарубежных странах. Рец на кн. Нартский эпос / Пер. на словац. яз. Ева Малиевова. Братислава, 1983, 173 с.

1986

Гæбæраты Н. Ног ныхас нарты тыххæй // Фидиуæг, 1986, №1, ф. 66 — 73; № 2, ф. 87 — 93.

Габараев Н. Новое слово о нартах: [О кн. Г. Бейли "Традиции героической и эпической поэзии. Baily H. W. Ossetic (Narta) — Traditions of Heroic and Epic Poetry. London, 1980].

1990

Абаев В. Блеск и нищета золотого тиснения (по поводу книги М. А. Кумахов, З. Ю. Кумахова. Язык адыгского фольклора. *Нартский эпос*. М., 1985) // Абаев В. И. Избранные труды. Религия, фольклор, литература. Владикавказ: Ир, 1990, с. 381 — 395.

1991

Хачыртты А. Ахсджиаг лæвар // Мах дуг, 1991, № 9, ф. 115 — 120.

Хачиров А. Наилучший подарок: [О выходе в свет кн. В. И. Абаев. Избранные труды. Религия, фольклор, литература. Владикавказ. Ир, 1990, 640 с.].

2001

Киреев Ф. Скифо-сарматский мир в Нартовском эпосе // Слово, 2001, 3 февр. Рец. На кн. Туаллагов А. А. Скифо-сарматский мир и Нартовский эпос осетин: Монография. Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2001, 216 с.

СКАЗИТЕЛИ ЭПОСА

1941

Мамиты Г. Нарты эпосы таурæггæнджытæ // *Соц. Осетия*, 1941, № 118.

Мамиев Г. Сказители нартского эпоса.

1960

Æлборты Б. Ирон нарты кадæггæнджытæ Мæскуыйы // *Рæстдзинад*, 1960, 18 сент.; *Соц. Осетия*, 1960, 23 сент.

Алборов Б. Осетинские сказители [Д. Таутиев, С. Баликов] в Москве [на конгрессе востоковедов].

Æлборты Б. Ирон нарты кадæггæнджытæ Мæскуыйы концерты // *Сов. Ирыстон*, 1960, 24 сент.

Алборов Б. Концерт осетинских нартских сказителей [Д. Таутиева и С. Баликова] в Москве.

Магомедов А. Народные таланты. [Об осет. нар. сказителях] // *Сов. Осетия*, 1960. № 17, с. 227 — 234.

1964

Хъараты У. Адæмон кадæггæнæг // *Рæстдзинад*, 1964, 1 мая.
Караев У. Народный сказитель [Д. Таутиев].

1971

Билаонов А. Песни старого Созрыко: [О сказителе из с. Хидикус С. А. Цагараеве] // *Соц. Осетия*, 1971, 4 марта.

1977

Хæбæлаты Дз. Алхæст амоны зарæг // *Рæстдзинад*, 1977, 19 июнь.

Хабалов Дз. Запевает Алхаст: [О сказителе А. Кудзиеве].

1979

Гободзе П. Ирон фольклоры фыццаг æмбырдгæнджытæ // *Фидиуæг*, 1979, № 4, ф. 90 — 92.

Гободзе П. Первые собиратели осетинского фольклора.

1982

Козаты Х. Хæдбындур таурæггæнæг // *Сов. Ирыстон*, 1982, 17 дек.

Козаев Х. Сказитель [А. Сланов].

1983

Томайты М. Кадæггæнæг // *Мах дуг*, 1983, № 7, ф. 65 — 68.

Томаева М. Сказитель [*Мысырби Томаев*]. Очерк.

1985

Калоты Д. Ноджыдæр ирон Даредзанты эпосы таурæгъгæнджыты тыххæй // *Фидиуæг*, 1985, № 10, ф. 91 — 93.

Калоев Д. Еще раз о сказителях осетинского Даредзановского эпоса.

1987

Гатуты Дабег // *Мах дуг*, 1987, № 8, ф. 65 — 66.

Дабег Гатуев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Уды фарн // *Мах дуг*, 1987, № 1, ф. 98.

Хамицаева Т. Величие души. [О сказителях и собирателях устного нар. творчества].

Хæмыцаты Т. Хъалæгаты Иналдыхъо // *Мах дуг*, 1987, № 9, ф. 88 — 89.

Хамицаева Т. Иналдыко Каллагов [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Джусойты Кудза // *Мах дуг*, 1987, № 7, ф. 86.

Хамицаева Т. Кудза Джусоев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Сланты Гаха // *Мах дуг*, 1987, № 6, ф. 83 — 84.

Хамицаева Т. Гаха Сланов [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Медойты Сабæ // *Мах дуг*, 1987, № 5, ф. 74.

Хамицаева Т. Сабæ Медоев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Фарнхæссæг // *Мах дуг*, 1987, № 4, ф. 85 — 86.

Хамицаева Т. Приносящий фарн: [О собирателе устного нар. творчества Асламурза Кайтмазове].

Цорæты Елдзарыхъо (Васили) // *Мах дуг*, 1987, № 2, ф. 67.

Елдзарыко (Василий) Цораев [собиратель устного нар. творчества].

Санаты Дзантемыр // *Мах дуг*, 1987, № 1, ф. 99.

Дзантемир Шанаев [собиратель устного нар. творчества].

Санаты Дз. Кадджытæ æмбырдгæнæджы ныхас // *Мах дуг*, 1987, № 1, ф. 99 — 100.

Шанаев Дз. Слово собирателя сказаний.

1988

Хæмыцаты Т. Кертыбиты Кертыби // Мах дуг, 1988, № 8.
ф. 93-94.

Хамицаева Т. Кертиби Кертибиев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Мæргъиты Иликьо // Мах дуг, 1988, № 4.
ф. 71.

Хамицаева Т. Илико Маргиев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Агъуызарты Тимафе // Мах дуг, 1988, № 3,
ф. 68.

Хамицаева Т. Тимофей Агузаров [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Текъойты Хъуыбады // Мах дуг, 1988, № 1,
ф. 82-83.

Хамицаева Т. Кубади Текоев [нар. сказитель].

1989

Хæмыцаты Т. Саулаты Дзæрæх // Мах дуг, 1989, № 4, ф.
93 — 94.

Хамицаева Т. Дзарах Саулаев [нар. сказитель].

Хæмыцаты Т. Уадаты Хъуыбады // Мах дуг, 1989, № 11, ф.
57 — 58.

Хамицаева Т. Кубади Удаев [нар. сказитель].

1991

Созæты В. Таурæгъгæнæг // Рæстдзинад, 1991, 16 июль.

Созаев В. Сказитель: [О К. Кайтове из с. Црау Алагир. р-на]

1994

Мæргъиты Иликьо // Мах дуг, 1994, № 10, ф. 74 — 76.

Маргиев Илико [нар. сказитель].

Мæрзойты С. Кадаггæгæнæг // Ирæф, 1994, 12 мартъи.

Марзоев С. Сказитель [С. Баликоев из с. Фаснал].

Хæмыцаты Т. Курухон кадаггæнæг // Вести Дигории, 1994,
15 дек.

Хамицаева Т. Мудрый сказитель [Д. С. Гатуев].

1998

Хъантемыраты А. Кадаггæнджытæ. Дзæуджыхъæу. Ала-
ныстон, 1998, 116 с.

Кантемирова А. П. Сказители.

Хæмыцаты Т. Хъалæгаты Иналдыхъо // Рæстдзинад, 1998,

2 апр.

Хамицаева Т. Иналдико Каллагов [нар. сказитель].

1999

Таутиева Т. Народный сказитель [Дрис Таутиев из с. Карджин] // Вперед, 1999, 2 сент.

2000

Тменаты Дз. Кадæттæнæг Сланты Гаха // Рæстдзинад, 2000, 15 июнь.

Тменова Дз. Сказитель Гаха Сланов.

Тменаты Дз. Уыди нæм кадæттæнджытæ *раздæр* // Рæстдзинад, 2000, 4 июль.

Тменова Дз. Были у нас раньше сказители. [О нар. сказителе из с. Фаснал Слангери Амурхановиче Баликоеве].

НАРТЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ

Алагаты С. Врата нартов: Роман и рассказы. Владикавказ. Изд-во СОГУ, 2000. 248 с.

Æлбортты Х. Дзерассæйы æмдзæвгæтæ // Фидиуæг, 1971, № 12, ф. 27 — 28.

Алборов Х. Стихио Дзерассе.

А

из с. Дур-Дур в 1937 г. // Осетинский народный фольклор. М.-Л., Музгиз, 1948, с. 28.

Аликова А. Песня об единственном сыне Нарт Урузмага / Записан от Бугулова из г. Дзауджикау в 1945 г. Ноты // Осетинский муз. фольклор. М.-Л. Музгиз, 1948, с. 23.

Батагова Т. Нартиада Жанны Плиевой: [«О проекте комп. Жанны Плиевой “Нартский эпос в совр. художеств. творчестве” в рамках Федеральной целевой программы “Развитие и сохранение культуры и искусства РФ»] // Независимая газ., 2001, 2 марта. с. 15.

Бес-Уæгъуыр. Куыдз рæйын цæмæн зоны // Мах дуг, 1994, № 7-8, ф. 89 — 90.

Бес-Огур. *Почему собака лает*. [Веселый рассказ о нартах Сырдоне и Хамыце].

Бетрозти З. Сатанай багъани // Мах дуг, 1997, № 3, ф. 78— 79.

Бетрозова З. Пиво Сатаны: [Драм. миниатюра].

Булкъаты М. Нарты Сосланы æвдæм балц // Мах дуг, 1987, № 7, ф. 6 — 46.

Булкаты М. Седьмой поход нарта Сослана. [Гл. из романа].

Гуржибекова И. Монолог нарта // Гуржибекова И. Струны времени. Владикавказ. Иристон, 1997, с. 28 — 29.

Джангулашвили Т. Хæлардзинад нæ зоны арæнтæ: 1. Чъонкæдзæ Даниел фыссы **“Нарты таурæгътæ”**.— 2. Леонидзе Георги тæлмац кæны “Нарты эпос”.— 3. Æз кæсын “Нартæ” // Сов. Ирыстон, 1974, 23 мартъи.

Джангулашвили Т. Дружба не знает границ. 1. Чонкæдзæ Даниель пишет “Нартские сказания. 2. Леонидзе Георгий переводит “Нартский эпос”. 3. Я читаю “Нарты”. [Стихи] / Пер. с груз. А. Харебов.

Джангулашвили Т. Æз кæсын “Нартæ” // Фидиуæг, 1987, № 2, ф. 51 — 52.

Джангулашвили Т. Я читаю “Нарты”. [Стихи / Пер. с груз. А. Харебов].

Джыккайты Ш. Тотрадзы мад // Джыккайты Ш. Æхсæвы æртытæ. Æмдзæвгæтæ, балладæтæ, поэмæтæ. Орджоникидзе. Ир, 1990, ф. 65.

Джикаев Ш. Мать Тотраза. [Стихи].

Джусойты Н. Сырдоны цæссыгтæ. Роман. Цхинвал. Ирыстон, 1979, 388 ф.

Джусойты Н. Слезы Сырдона. Роман. Рец. Мамиева И. Эпический мир в романе Нафи Джусойты “Слезы Сырдона” // Пробл. осет. нарт. эпоса (Сб. ст.). Владикавказ, 2000, с. 111 — 154. На осет. яз.

Дзаболаты Х. Нæртон сидт // Дзаболаты Х. Уацамонгæ. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1992, ф. 228.

Дзаболаты Х. Призыв нартов: [Стихи].

Дзаболаты Х. Нæртон удыхъæд: Уырызмæг; Ацæмæз; Уацамонгæ // Дзаболаты Х. Уацамонгæ. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1992. ф. 211 — 213.

Дзаболаты Х. Дух нартов. Урузмаг; Ацамаз; Уацамонга [Стихи].

Дзуццаты Э. Нæртон мелоди // Мах дуг, 1978, № 7, ф. 54 — 55; Знамя коммунизма, 1976, 27 мая.

- Дзуцев Э. Мелодия нартов: [Стихи].
 Ивнев Р. Нартон мотивтæ // Фидиуæг, 1963, № 9, ф. 56.
 Ивнев Р. Нартские мотивы. [Стихи / Пер. Ф. Гаглоев].
 Къадзаты С. Фæстаг тох // Рæстдзинад, 1999, 4 мартъи.
 Кадзаев С. Последний бой. [Стихи на мотив нарт. сказаний]
 Къадзаты С. Сырдоны лæвар // Къадзаты С. Уидæгты рухс:
 æмдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1990, ф. 23.
 Кадзаев С. Подарок Сырдона. [Стихи].
 Хъазбегты Хъ. Нарты Батрадз // Мах дуг, 1941, № 2 — 3,
 ф. 109 — 116.
 Казбеков К. Нарт Батраз. [Пьеса].
 Хъазиты А. Нартæ æмæ сæ дугмæ фыссæджы ахаст // Сов.
 Ирыстон, 1981, 14 окт.
 Казиев М. Нарты и отношение писателя к периоду, описан-
 ному в романе ("Слезы Сырдона" Нафи).
 Хъайттаты С. Нарты Сослан: Дыууæрхайдон пьесæ // Мах
 дуг, 1978, № 12, ф. 50 — 71.
 Кайтов С. Сослан из нартских сказаний. Пьеса в двух дей-
 ствиях.
 Хъайтыхъты Г. Нартон лæг // Хъайтыхъты Г. Мæ ис, мæ
 бон. Æмдзæвгæтæ. Орджоникидзе, Ир, 1972, ф. 69.
 Кайтуков Г. Нарт: Стихи.
 Хъалæгаты И. Уырызмæг, Хæмыц æмæ Созырыхъойы кадæг
 // Рæстдзинад, 1998, 2 апр.
 Каллагов И. Поэма об Урузмаге, Хамице и Созырико.
 Хъæцмæзты Е. Нарты эпос Тугъанты Махарбеджы сфæлды-
 стады // Мах дуг, 1970, № 2, ф. 107 — 109.
 Качмазов Е. Нартский эпос в творчестве Махарбека Туганова.
 Хъодзаты Æ. Хæххон лæг; Нарты фæткъуы; Ноктюрн //
 Мах дуг, 1971, № 1, ф. 67 — 71.
 Кодзати А. Горец; Яблоко нартов; Ноктюрн. [Стихи].
 Кодзати А. Легенда о двенадцатиструнной арфе. [Пер. А.
 Богучаров] // Кодзати А. Тень орла. Стихи / Пер. с осет. М.
 Сов. писатель, 1969, с. 68 — 78.
 Кокайты Т. "Сты нæ рагфыдæлтæ Нарт..." // Кокаев Т. Мæ
 дзуар: Æмдз. Дзæуджыхъæу. Ир, 1994, ф. 52.
 Кокаев Т. Нарты — наши предки: [Стихи].
 Колесников Е. Песня о нартской Сатане / Записана от Г.
 Гуриева и гр. уч-ся в 1926 г. // Осетинский музыкальный фоль-
 клор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 25.

Кубалов А. З. Герои-нарти // Песни кавказских горцев. Владикавказ, 1906, 195 с. 1 л. прил.

Мамиты С. Нарты бирæгъ // Мах дуг, 1996, № 1, ф. 97.

Мамиев С. Волк нартов: [Притча].

Мамыкбаты Хъ. Нарти кадæнгитæ кæсгæй // Мамыкбаты Хъ. Майы сонатæ: Æмдз. Дзæуджыхъæу, 1998, ф.108.

Мамукаев К. Читая нартские сказания. [Стихи].

Нæртон æмбисæндтæ // Мах дуг, 1988, № 3, ф. 72.

Осетинские пословицы. [О нартах].

Плиты Г. Уырызмæг æмæ Сатана // Плиты Г. æвзæрст уацмыстæ. Орджоникидзе. Ир, 1973, ф. 108 — 120.

Плиев Г. Урузмаг и Сатана. [Стихи].

Полянич А. Величальная о нартской красавице Агунде. Ноты / Записана от Цопанова из Дзауджикау в 1944 г. // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 23.

Полянич А. Нартский симд. Ноты / Записан от Цопанова А. из с. Гизель в 1938 г. // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 27.

Полянич А. Нартский симд. Ноты / Записан от Цопанова А. из с. Дзуарикау в 1944 г. // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 29.

Полянич А. Нартский танец приглашения. Ноты / Записан от Цопанова А. из с. Дзуарикау в 1944 г. // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 26.

Полянич А. Песня о нарте Урузмаге. Ноты / Записан от А. Цопанова из с. Гизель в 1938 г. // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 27.

Полянич А. Сказ о нарте Батрадзе. Ноты / Записан от А. Цопанова из с. Дзуарикау в 1944 г. Ноты // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 24.

Полянич А. Шуточная о нарте Хамыце. Ноты / Записана от А. Цопанова из с. Дзуарикау в 1944 г. Ноты // Осетинский музыкальный фольклор. М.-А. Музгиз, 1948, с. 24.

Пухаты А. Нæртон дæн æз... // Фидиуæг, 1974, № 9, ф. 59.

Пухаев А. Потомок нартов я... [Стихи].

Тедеты Е. Состязания нартов. [Стихи / Пер. Ю. Боциев] // Сев. Осетия, 1998, 7 февр.

Токаты А. Сатана // Мах дуг, 1990, № 7, ф. 73 — 76.

Токаев А. Сатана. [Отр. из либретто].

Тотиты А. Ирон адæмы музыкалон фольклоры историйæ // Мах дуг, 1947, № 11, ф. 35 — 38.

Тотиев А. Из истории осетинского музыкального фольклора: [Есть о В. Долидзе, авт. марша “Страна нартов”].

Хаджеты Т. Баллада нарты уацамонгæйыл; Нарты Батыразы фæдзæхст; Нарты Сырдон **мæрдтыбæсты** // Хаджеты Т. Фæсизæр. Æмдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1995, ф. 128, 163, 241.

Хаджеты Т. Баллада о уацамонге нартов; Завещание нарта Батраза; Нарт **Сырдон** в стране мертвых. [Стихи].

Хæрзогты А. Нæртон фæндыр // Мах дуг, 1997, № 2, ф. 105 — 121

Харзогов А. Фандыр нартов. [Лит.-муз. урок].

Хаханов Д. С. Нартовские сказания, эпические песни и **нартовские** инструментальные наигрыши // Вопросы осетинского искусства. Орджоникидзе, 1983, с. 19 — 38.

Ходы К. Сосланы мæлæт // Мах дуг, 1975, № 6, ф. 5.

Ходов К. Смерть Сослана. [Стихи].

Ходы К. Нарты каджытæ кæсгæйæ // Ходы К. Мыртæ: Æмдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу, 1992, ф. 236 — 238.

Ходов К. Читая нартские сказания. [Стихи].

Ходы К. Батраз // Фидиуæг, 1991, № 2 — 3, ф. 7.

Ходов К. Батраз. [Стихи].

Хостыхъоты З. Сослан // Хостыхъоты З. Табуйаг. Æмдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1998, ф. 131.

Хостикоева З. Сослан. [Стихи].

Цоциты Р. **Сырдон** цæрдзæн; Уæд мæ къæсæрæй дæр æрбакæсид; Сырдон дзырдта къæссама; Сырдон тæрхон рахаста; æнгузы бæсты — дуртæ; Иу хæрæг уыдис æмае ...; Сырдон магусайы паддзахы къæлæтджынай куыд раппæрста // Мах дуг, 1948, № 10, ф. 21 — 24.

Чочиев Р. **Сырдон** будет жить: Она бы и к нам заходила; Сырдон обращался к бурдюку; Сырдон выносит решение; Вместо орехов — камни; Был один осел и...; Как Сырдон сверг лентя с трона. [Веселые рассказы].

ИЗ СЛОВАРЯ ОСЕТИНСКОЙ МИФОЛОГИИ 1999

Нартæ // Рæстдзинад, 1999, 4 сент.

Уæрхæджы хох; Пиллон гуymiры; Къулбадæг ус // Рæстдзинад, 1999, 11 сент.

Уастырджы // Рæстдзинад, 1999, 20 нояб.

Сауæссæ; Бедуха; Мытгыл // Рæстдзинад, 1999, 11 дек.

Артъауыз; Аминон // Рæстдзинад, 1999, 18 дек.

2000

Дзерассæ-рæсугъд (Сатана); Мады зæд (Мадизæн. Мады Майрæм) // Рæстдзинад, 2000, 22 янв.

Уырымæг; Арвы дуар; Сыбытты Сырхау // Рæстдзинад, 2000, 29 янв.

Уаз, уас, уац; Уаза; Уаз; Уазы къуыпп; Уазы хох; Уадæхсин; Уартдзæф; **Сæрызæд; Дыдзы хур; Къармæгон** // Рæстдзинад, 2000, 5 февр.

Сырдон; **МæйхОРтæ** // Рæстдзинад, 2000, 12 февр.

Сослан (Созырыхъо); Зæхх // Рæстдзинад, 2000, 4 марты.

Арвайдæн; Росапп; Цыппæрвад; Дзахана; Фæрдæ æмæ Фæрдыг; æдзæв бандон; Зæринон; Уæлæмæсыг; Хъисæвдæдзы дон; Сау цъыззы цъасс; Сечты лæгæт // Рæстдзинад, 2000, 18 марты.

Зилахар; Елтагъан; Зындоны цад; Дзындз-аласа; Галæгон; æфсургъ; **Асана** // Рæстдзинад, 2000, 15 апр.

Сатана // Рæстдзинад, 2000, 29 апр.

Уарт; Косер-рæсугъд // Рæстдзинад, 2000, 13 май.

Батрадз // Рæстдзинад, 2000, 27 май.

Елда; Терк-Турчы **бæстæ; Æмхицхæрæн**; Бæрæг обау; Силæм; Хаирхъыз; Тæхгæ æмæ цæугæ мæсыг; Ахълинца; Гамхуд; Габони дзуар; Аллон-биллон; Сахъолайы уæзæг; Сух; Бонвæрнон; **Цæххы** гол (Цæнхигол); Аласа; Хъайтар æмæ Битар; Адæймаджы Стъалы; Арвырон; **Сосланы æрдын**; Батрадзы рон; Арвæрдын; Адухæ // Рæстдзинад, 2000, 10 июня.

Хæмыц; Адæдзæ; Астæуккаг нарт; Ахара дур; Аман; Агуыр; Аза **бæлас; Алæгата** // Рæстдзинад, 2000, 24 июнь.

Ацæмæз // Рæстдзинад, 2000, 8 июль.

Агуындæ рæсугъд; Аханат; Ацæ; Ацæтæ; Аза-сыф; Ахъденджыз; Архъызы дæндаг; Арв-Уацилла; Насран-алдар; Мæгуы-рæг; Елиа; **Цъамты куыд; Алардыйы** хуын; Айсатыр;

Авд дзуа-ры; Ацырухс; Авдиуæг; Авд // Рæстдзинад, 2000, 22 июль.

Агуыр; Адыл; Адылы рæсугъд чызг; Азны æртæ фырты; Азны быдыр; **Арвы чызг; Азыртæ** // Рæстдзинад, 2000, 19 авг. Азырты гуымир; Алæмæты; Ангусаг саргъ; Андиаг нымæт; Анигол // Рæстдзинад, 2000, 2 сент.

Азæлд; Алæмæт; Алæф; Арæхдзау; Адæххыз; Арвы куыдз
Асæхъ-Масæхъ-Хъулон рихи // *Рæстдзинад*, 2000, 16 сент.

2001

Саумарон Бурдзæбæх; Найсын; Фæлварæ; Дæлимонтæ; Зилгæ
цад; Сæнтсау Донбеттыр; Дарæнгъæу; *Фæрдыгдон*; Хæндыхъд-
зу // *Рæстдзинад*, 2001, 21 апр.

Алæгаты чызг; Ёрчъиаг; Бабиаг; *Бадæнтæ*; *Басылтæ*;
Бæндæн; Бибыц; Бирæгъ; Быцента // *Рæстдзинад*, 2001, 12
май.

Урс æхсинæг; Дзуары хъæд; Уæларвмæ фæндаг; Хуыцауы
кæрт; Зæрин цурххытæ; Барастыр; *Балц*; *Барагджын*; Бæлгæ;
Быценон // *Рæстдзинад*, 2001, 26 май.

СКАЗАНИЯ О НАРТАХ – ЭПОС НАРОДОВ КАВКАЗА

1961

Абхазские сказания / Сост. Б. В. Шинкуба. Сухуми, 1961,
136 с.

1968

Дюмезиль Г. Брат и сестра. [Об **абхазских** сказаниях о нар-
тах] // Изв. Сев.-осет. науч. исслед. ин-та. 1968. Т. 27, с. 181
— 186.

1969

Алиева А. И. Поэтика *нартского* эпоса адыгов // Сказания о
нартах – эпос *народов Кавказа*. М., 1969, с. 303 — 350.

Аншба А. А. Стих и проза в абхазском нартском эпосе //
Сказания о **нартах** – эпос *народов Кавказа*. М., 1969, с. 409
— 425.

Аутлева С. Ш. Сходное и различное в сказаниях о нартах и
историко-героических песнях адыгских народов // **Сказания о**
нартах – эпос *народов Кавказа*. М., 1969, с. 456 — 468.

Вирсаладзе Е. Б. *Нартский эпос* и охотничьи сказания в
Грузии // Сказания о нартах – эпос *народов Кавказа*. М.,
1969, с. 245 — 254.

Гогуа А. Н. Эпические традиции в *абхазской литературе* //
Сказания о нартах – эпос *народов Кавказа*. М., 1969, с. 484
— 496.

Инал-Ипа Ш. Д. Исторические корни древней культурной

общности кавказских народов: (Опыт сравнительного изучения нарт. эпоса) // Сказания о *нартах* – эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 30 — 68.

Крупнов Е. И. О времени формирования основного ядра нартского эпоса у народов Кавказа // Сказания о *нартах* – эпос **народов** Кавказа. М., 1969, с. 15 — 29.

Кумахова М. А. К этимологии имени основного **героя** [*Сосруко*] адыгского и абхазского эпоса // Сказания о *нартах* – эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 497 — 502.

Мальсагов А. О. О нарт-орстхойском эпосе ингушей и чеченцев // Сказания о *нартах* – эпос *народов Кавказа*. М., 1969, с. 255 — 281.

Сказания о *нартах* – эпос народов Кавказа: [Сб. ст. Редколлегия: А. А. Петросян (отв. ред.) и др.]. М. Наука, 1969, 547 с.

Холаев А. З. К вопросу о балкаро-карачаевском эпосе // Сказания о *нартах* – эпос **народов Кавказа**. М., 1969, с. 282 — 294.

Шакрыл К. С. О современном бытовании нартского эпоса **у абхазских народов** // *Сказания о нартах* – эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 303 — 350.

Чиковани М. Я. Нартские сюжеты в Грузии: (параллели и отражения) // Сказания о *нартах* – эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 226 — 244.

1970

Аншба А. А. Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса. Тбилиси, 1970, 113 с.

1971

Дзидзигури Ш. В. Грузинские варианты нартского эпоса: Исслед., тексты. Тбилиси, 1971, 107 с.

Шамелашвили Р. Нартологийы *ног ахсджаиг* чиныг // Фиди-уаг, 1971, № 11, ф. 76 — 77.

Шамелашвили Р. Важная книга по *нартологии*. [выход в свет кн. Дзидзигури Ш. Груз. варианты нарт. эпоса].

1972

Далгат У. Б. Героический эпос *чеченцев и ингушей*: Исслед. и тексты. М., 1972, 467 с.

Чиковани М. Я. Осетинское “хатиагау” и грузинский “Хатийский язык” // Вестн. АН Грузии. Сер. яз. и лит, 1972, № 2.*

1973

Меретуков М., Шагиров А. О семитомном издании нартского эпоса адыгов и о научной объективности // Вопросы лит, 1973, № 5.

1974

Холаев А. З. Карачаево-балкарский нартский эпос. Нальчик, 1974, 143 с.

1975

Нарты. Абазинский нартский эпос. Сост. В. Меремкулов. Черкесск, 1975, 336с.

1976

Некоторые этимологические соображения по поводу термина “нарт” // Акаба Л. Х. Из мифологии абхазов. Сухуми, 1976, с. 43 — 48.

Салакая Ш. Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси, 1976, 235 с.

1977

Айтбетов Т. Имя “Урузмаг” в аварском документе XVII в. // Осетинская филология. (Межвуз. сб. ст.) Вып. 1. Орджоникидзе, 1977, с. 131.

1981

Бязырты А. Нарты эпосы истории. Ныгуылæйнаг Аланыстон, Абхаз, Адыге æмæ Кæсæджы ахастыты æвдисæндартæ Нарты эпосы // Фидиуæг, 1981, № 3, ф. 80 — 86; № 12, ф. 82— 85. Бязыров А. История нартского эпоса.

1982

Аншба А. А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси: Мецниереба, 1982, 280 с, (Материалы по изучению этнографич. корней нарт. эпоса учен.-фольклористами).

1985

Кадыраджиев К. С. К вопросу о кумыкско-осетинских связях в фольклоре // Дагест. фольклор во взаимосвязях с иноэтнич. фольклором. (Сб. ст.). Махачкала, 1985.*

Кумахов М. А., Кумахова З. Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. М., 1985, 224 с.

1989

Гаглойти Ю. С. Осетинско-вайнахские нартские параллели // Проблемы этнографии осетин. Орджоникидзе. Ир, 1989, 207с. Исмагилов Р. Б. Центрально-азиатские мотивы в нартском эпосе осетин и адыгов // Цыбиковские чтения. Улан-Удэ, 1989.*

2000

Апажеев М. О новом направлении в изучении нартского эпоса (в работах кабард. учен. М. Кумахова и З. Кумаховой) // Сев. Кавказ. 2000, № 37(окт.), с. 17.
Гутнов Ф. Нартиада - 2000 – достояние потомков. [О симпозиуме в Кабардино-Балкарии, посвящ. 2000-летию нарт. эпоса] // Сев. Осетия, 2000, 12 окт.
Оразаева Л. Возвращение нарт. [О междунар. фестивале по нарт. эпосу под эгидой ЮНЕСКО в г. Нальчике] // Сев. Кавказ, 2000, № 39 (окт.), с. 1 — 2.

ЭТО ИЗ ПРИКНИЖНОЙ БИБЛИОГРАФИИ

(их нет в ген. каталоге, нет года издания)

1971

Из кабардинских сказаний о нартах // ССКГ, вып. V, 1871, отд. 2.

1881

Урусбиев С. Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа // СМОПК, вып. 1, отд. 2, 1881.

1889

Кайтмазов А. Сказания о нартах // СМОМПК, вып. VII, отд. 2, 1889.

1897

Магомаев И. Чеченские тексты // СМОМПК, вып. 22, 1897, отд. 3.

1900, 1901

Эльдарханов Т. Чеченские тексты // СМОМПК, вып. 28, отд. 3, 1900; вып. 29, отд. 4, 1901.

1911

Туганов М. Дигорские сказания [на осет. яз.]. Владикавказ, 1911.

1930

Дрягин М. Н. Анализ нескольких карачаевских сказаний о борьбе нартов с еммечь в свете яфетической теории // Яфетический сб., т. VI. А., 1930.

Семенов А. П. Нартские памятники в фольклоре ингушей и осетин. Владикавказ, 1930.

1935

Ванети З. Общество нартов: (Опыт социально-ист. анализа нарт. сказаний) // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Т. II.— Сталинир, 1935.*

1949

Инал-Ипа Ш. Д. Об абхазских нартских сказаниях // ТАБ-НИИ, т. XXIII, 1949.

1957

Инал-Ипа Ш. Д. Нартовский эпос абхазов. 1957.

1959

Абхазские сказания / Сост. и перевод Х. С. Бгажба. Сухуми, 1959.

1960

Габараев С. М. О нартском обществе в осетинском эпосе // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. X. Цхинвали, 1960.

1962

Абхазский народный эпос. М., 1962.

1964

Эльмурзаев С. Ч. Новые данные о чечено-ингушских нарт-орстхойских сказаниях // ТЧИНИИ, т. IX, 1964.

1965

Абаева З. О героинях нартского эпоса // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Т. XIV. Цхинвали, 1965.

Гаглойти Ю. С. К изучению терминологии нартского эпоса // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XIV, Цхинвали, 1965.

1966

Крупнов Е. И. Изучение нартского эпоса и археология // ИЧИНИИ, т. VII, вып. 1, 1966.

Тресков И. В. К географии “Нартиады” // УЗ КБНИИ, т. XXIV, 1966.

1967

Аншба А. А. Об именах Сосрыко и Сослан // Сб. науч. работ аспирантов. Сухуми, 1967.

Гадагатль А. М. Героический эпос “Нарты” и его генезис. Краснодар, 1967.

1968

Эльмурзаев С. Ч. Общее и специфическое чечено-ингушских нарт-орстхойских сказаний в кавказском эпосе “Нарты” // ИЧИНИИ, т. V, вып. 3, 1968.

1969

Абаева З. Характер и обстоятельства в нартском эпосе // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Т. XVI. Цхинвали, 1969.

Алиева А. И. Адыгский нартский эпос. – М.-Нальчик, 1969.

Гаглойти Ю. С. Абхазо-осетинские нартские параллели // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XVI. Цхинвали.

1969.

Гаглойти Ю. С. Проблема генезиса нартского эпоса: Тезисы докл. IX науч. конф. координац. совета по фольклору при отд. обществ. наук АН ГССР. Тбилиси, 1969.

1970

Мальсагов А. О. Нарт-орстхойский эпос вайнахов. Грозный, 1970.

1972

Гаглойти Ю. С. К осетино-вайнахским параллелям // Тезисы докл. XII конф. координац. совета по фольклору при Отд. обществ. наук ГССР. Тбилиси, 1972.

Кабисов Р. С. К вопросу о мировоззренческих мотивах в осетинском нартском эпосе. Цхинвали, 1972.

1974

Абаева З. Особенности сюжетной структуры осетинского нартского эпоса // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XIX. 1974.

Базырты А. Х. О группе нартских сказаний с мотивом добывания огня // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XIX. 1974.

Нарты. Адыгский героический эпос. М., 1974.

1975

Нарты. Абазинский народный эпос / Сост. В. М. Меремкулов. Черкесск, 1975.

1976

Абаева З. В. У истоков нартоведения // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XX, 1976.

1977

Инал-Ина Ш. Д. Памятники абхазского фольклора. Нарты. Ацаны: (Сб. ст. и материалов). Сухуми, 1977.

1983

Кузнецов В. А. "Сухи" осетинского нартского эпоса // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XXVIII. Тбилиси, 1983.

1985

Абаева З. В. Легенды и сказания о происхождении скифов и нартов // Изв. Юго-Осет. науч.-исслед. ин-та. Вып. XXVII. Тбилиси, 1985.

1987

Гадагаты А. М. Героический эпос "Нарты" адыгских (черкесских) народов. Майкоп, 1987.

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Малиев Г., Туаева О. Материалы, извлеченные из печатных изданий Нартовских сказаний Архив СОИГСИ, Фольклор, Д 55, П.84.

Нартæ, Ирон адæмон эпос, Сталинир, 1942 // Архив СОИГСИ.-Фольклор. Оп. 1. Д. 156. П.47.

Алборов Б. Заметки по нартскому эпосу // Архив СОИГСИ. Ф. 19. Оп. 1. Д. 165.

Алборов Б. А. ИНЭ – Исследования по нартскому эпосу. Махчешский лабиринт и др. // Архив СОИГСИ. Ф. 19 (лит.). Оп. 1. Д. 119.

Алборов Б. А. КХ – Крепость Хиз нартских сказаний // ЦГА РСО-А. Ф. Р. 759. Оп. 1. Д. 21.

Алборов Б. А. НС – Нартские сказания. Исслед. и материалы // Архив СОИГСИ. Ф. 19 (лит.). Оп. 1. Д. 209.

Алборов Б. А. Смена древних народов Центрального Предкавказья по осетинским нартским сказаниям // ЦГА РСО-А. Ф. Р. 759. Оп. 1. Д. 33.

Алборов Б. А. СОНС – "Сакката" осетинских нартских сказаний // Архив СОИГСИ. Ф. 19. Оп. 1. Д. 128.

ТЕДЕТЫ ГЕОРГИ

Абгатыр мæлæт йæ уарзон æмгæртты æхсæнæй æнафоны фæхаста зындгонд фыссæг, уæздан ирон лæг Тедеты Георгийы.

Сыгъдæгзæрдæ æмæ æнæхин адæймаг ныфсхаст у, йæ хъуыддæгтæ дæр æмæ йæ ныхæстæ дæр æргом вæййынц. Ахæмæй зыдтам Георгийы. Уый йæхи тыхст уды мæт нæ кодта, фæлæ цард йæ райгуырæн зæххы цинтæ æмæ хыгтæй, ирон культурæ æмæ аивады цæрайæ.

Тедеты Алексейы фырт Георги райгуырди Кировыхъæуы — 1938 азы 21 декабры. Ам каст фæцис астæуккаг скъола, уый фæстæ райста уæлдæр ахуырад — ссис инженер æмæ къорд азы куыста Украинæйы, стæй та нæхимæ, Дзæуджыхъæуы.

Фæлæ Георгийы зæрдæ рагæй æхсайдта æмæ тырныдта литературон сфæлдыстадмæ. Фыста уырыссагау. 1992-æм азы ссис Уæрæсейы фысджыты цæдисы уæнг. Уæдмæ йын мыхуыры рацыди дыууæ чиныджы, радзырдтæ æмæ уацауты æмбырдгæндтæ — «Серебряный рог» æмæ «Ночная охота». Чиныгкæсджыты зæрдæмæ уæлдай тынгдæр фæцыд «Черная жемчужина».

Тедейы-фырты курдиат уыди бираæвæрсыг: фыста драмон уацмыстæ, критикон æмæ публицистон уацтæ, кодта тæлмац. Йæ дыууæ пьесæйы йын сценæйы сæвæрдта Ирон театр.

Тедеты Георги бæллыди, цæмæй ирон лæджы ном уа бæрзонд, намысджын. Æмæ æхсарджынæй тох кодта уый сæрвæлтау.

Уымæй у фæстагæттæн арфæйаг æмæ фæзминаг.

Рухсаг у, Георги. Дæ фарн демæ ма ахæсс.

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ

28 июны цæрынхъуагæй амард Уæрæсейы фысджыты æмæ журналистты цæдисты уæнг, РЦИ-Аланийы культурæйы сгухт кусæг Тыджыты Аршакы фырт Юрий.

Юри райгуырди 1934 азы 4 майы, Ногиры. Астæуккаг स्कьола каст фæуыны фæстæ бацыди Цæгат Ирыстоны пединституты филологон факультетмæ. Институты фæстæ иуцасдæр акуыста ахуыргæнæгæй, стæй та Рахизфарсы районы газеты. Куыста республикæйы Культурæйы министрады дæр.

Юри йæ царды азтæн сæ фылдæр — фынддæс æмæ ссæдз — снывонд кодта газет «Рæстдзинад»-æн. Куыстуарзаг, хæларзæрдæ лæг, æмбæлттыл æнувыд, кæстæртаен уарзон хистæр — ахæмæй йæ зыдтой йе 'мкусджытæ.

Юри сфæлдыстады фæндагыл æрлæууыдис æрыгон лæппуйæ. Йæ фыццаг æмдзæвгæтæ фæзындысты республикæйы газетты æмæ журнал «Мах дуджы». Ныффыста дзæвгар уацмыстæ: уацтæ, очерктæ, радзырдтæ, æмдзæвгæтæ æмæ уацаутæ. Мыхуыры йын рацыди дæс чиныджы бæрц. Юри иузæрдионæй тох кодта ирон æвзаг, ирон фарны сæрвæлтау. Уый бæлвырдæй зыны йæ поэтикон уацмысты, йæ публицистикæйы.

Хъыгагæн, йæ зарæг æрдæгыл аскъуыд, йæ къухы нал бафтыдысты йæ бирæ фæндтæ.

Зæрдæрыстæй йын зæгъæм рухсаг.

Цъары фæрстыл:

1. *Мады бæллиц — цоты хур.*
2. *Есиаты Хъасболат, паддзахы æфсады инæлар,
йæ бинойнаг Ханиффæ (Дзги) æмæ йæ чызг Аминæтимæ.*
3. *Агуындæ-рæсугъд.*
4. *Даухан-рæсугъд.*

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Соня ДЕГОЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132.*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 05.07.02. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,71. Тираж 1050 экз. Заказ № 1568

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

